

Міністерство освіти і науки України

**КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**ДОМІНАНТНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ
ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ**

Колективна монографія

**Харків
2021**

УДК 378.015.31:172.13]:355.085.5(02.064)

Д66

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
(Протокол № 4 від 17.11.2021р.)*

Рецензенти:

Андронов В.А. – доктор технічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, проректор з наукової роботи Національного університету цивільного захисту України;

Ткачова Н.О. – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри освітології та інноваційної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди;

Роганова М.В. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики дошкільної освіти Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Д66 Домінантні аспекти виховання еліти української нації: колективна монографія / авт. : Г. Ф. Пономарьова, А. А. Харківська, Л. О. Петриченко, О.О. Бабакіна, Я. В. Павлов, Є.О. Гарбар, О. М. Ставицький, В. І. Мірошніченко; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради; Національна академія Національної гвардії України; Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Харків : ФОП Панов А М., 2021. – 394 с.

ISBN 978-617-8009-59-5

У монографії висвітлено домінуючі аспекти виховання еліти української нації. Обґрунтовано теоретичні основи функціонування системи виховної роботи у закладах вищої освіти. Проаналізовано теорію та практику виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. Визначено теоретичні основи та методику патріотичного виховання майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

УДК 378.015.31:172.13]:355.085.5(02.064)

ISBN 978-617-8009-59-5

© ХГПА, 2021

Пономарьова Г. Ф., Харківська
А.А., Петриченко Л.О. та інші.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ВИХОВНОЇ РОБОТИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ (Галина ПОНОМАРЬОВА, Алла ХАРКІВСЬКА, Лариса ПЕТРИЧЕНКО)	8
1.1. Сучасні суспільні виклики до процесу виховання у закладах вищої освіти.....	8
1.2. Концептуальні основи системи виховної роботи у закладах вищої освіти.....	20
1.3. Змістові домінанти виховання як процесу сходження особистості до духовно-моральних цінностей.....	42
1.4. Виховний потенціал освітнього процесу	68
Висновки до першого розділу	116
Література до першого розділу.....	117
РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ (Оксана БАБАКІНА, Ярослав ПАВЛОВ, Євгеній ГАРБАР).....	138
2.1. Генеза ідеї виховання громадянської відповідальності особистості	138
2.2. Сутність та структура виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти	155
2.3. Теоретичні основи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти	176

2.4. Шляхи та засоби реалізації системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти	214
Висновки до другого розділу	229
Література до другого розділу	230
РОЗДІЛ 3. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ (Олег СТАВИЦЬКИЙ, Валентина МІРОШНІЧЕНКО)	254
3.1. Проблема патріотичного виховання в історії педагогічної науки	254
3.2. Обґрунтування категорій, термінів і понять патріотичного виховання майбутніх офіцерів	289
3.3. Психологічні аспекти патріотичного виховання особистості	318
3.4. Система патріотичного виховання майбутніх офіцерів.....	338
Висновки до третього розділу	371
Література до третього розділу	372
ПІСЛЯМОВА	393

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ЗВО	– заклад вищої освіти
ЗЗСО	– заклад загальної середньої освіти
ВЗВО	– військовий заклад вищої освіти
ГВ	– громадянська відповідальність
МО	– майбутній офіцер
ДПСУ	– Державна прикордонна служба України

ПЕРЕДМОВА

У Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді зазначено, що «сьогодні Українська держава та її громадяни стають учасниками, кардинальних змін у політиці, економіці та соціальній сфері. Пріоритетним завданням суспільного поступу, поряд із забезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, пошуками шляхів для інтегрування у європейське співтовариство, є визначення нової стратегії виховання як багатокомпонентної та багатовекторної системи, що формує майбутній розвиток Української держави».

Серед виховних напрямів сьогодення є національно-патріотичне та громадянське виховання як стрижневі, основоположні, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і майбутніх поколінь, для яких держава буде запорукою власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, здорового способу життя, готовності до змін. Саме відповідальність, готовність обороняти рідну Батьківщину – центральна складова системи виховання у вітчизняних закладах вищої освіти.

Розвиток педагогічної галузі спрямований на формування еліти нації – виховання молоді відповідно до загальнолюдських цінностей, принципів толерантності та рівності, унормованих прав та обов'язків, соціокультурних тенденцій.

У сучасних умовах невизначеності (в часи воєнної загрози, нестабільної економічної, соціальної ситуації в Україні) з'являються нові проблеми, пов'язані, зокрема, і з вихованням громадянина з активною життєвою позицією, патріота своєї країни, здатного захищати її суверенність. Відтак, одним із головних завдань суспільства і держави в цілому стає виховання відповідального ставлення до виконання своїх професійних, громадянських обов'язків у всіх сферах життєдіяльності.

Коллективна монографія «Домінантні аспекти виховання еліти української нації» – нагальна праця, що є продуктом узагальнення матеріалів дисертаційних робіт науково-педагогічних працівників Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Національної академії Національної гвардії України та Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Матеріали монографії можуть стати в пригоді науково-педагогічним працівникам, здобувачам вищої освіти, широкому загалу педагогів та усім зацікавленим особам.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ВИХОВНОЇ РОБОТИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1.1. Сучасні суспільні виклики до процесу виховання у закладах вищої освіти

Суспільна свідомість в Україні на початку ХХІ сторіччя характеризується специфічним феноменом – новим підйомом і розквітом педагогіко-гуманістичної думки. Вона прийшла на зміну науковому підходу, коли стало зрозуміло, що ця наукова парадигма не здатна відповісти на важливі питання буття. Таке явище періодично повторюється, коли в суспільстві розпочинаються деструктивні процеси, а традиційний тип світогляду, що забезпечував соціуму стабільність і наступність, потребує переосмислення. На жаль, як визначає О. Тепла, незважаючи на велике значення духовних традицій у житті людей, вони ще не посіли належного місця в системі цінностей молодого покоління [166].

У сучасних умовах удосконалення системи вищої освіти головним питанням є відродження її культурно-творчої місії, перехід до культуротворчої системи освіти в цілому. Необхідність такого оновлення, на думку С. Цимбрило, пов'язана з тим, що система виховання молоді, яка діяла, не забезпечує повноцінного вирішення поставленого завдання – виховання студентства, формування в нього загальної культури, у якій поєднуються високий професіоналізм і духовне багатство [187]. Досить важливою соціально-педагогічною проблемою є формування єдиного освітнього простору багаторівневих інноваційних освітніх закладів, що реалізуються в умовах переходу від традиційної до гуманістичного, особистісно орієнтованого спрямування освіти, задля створення умов для саморозвитку особистості [203].

Сьогодні очевидно, що саме освіта й культура, розвиваючись у взаємодії, забезпечують творчий взаємозв'язок моральних, естетичних, інтелектуальних якостей особистості, необхідних майбутньому фахівцеві конкретної галузі. Тобто новий підхід у сфері виховання вимагає організації процесу формування особистості спеціаліста з вищою освітою на засадах взаємозв'язку всіх видів виховання, спрямованих на формування загальної культури особистості в її духовному аспекті [127].

Аналізуючи основні концепції виховання, Г. Шевченко зазначає, що тенденція концептуалізації виховання призводить до зміни уявлень про його сутність і функції, яке поступово відходить від вузького розуміння виховання як «процесу», як управління розвитком особистості й переходить до його розуміння як гуманітарної практики навчання молоді людинотворчості, життєтворчості, духотворчості, самоорганізації, зміцнення духовно-моральних основ особистості [69]. Про це свідчать дослідження провідних вітчизняних та іноземних фахівців з філософії освіти, педагогів і психологів, представників освітянської практики, таких як В. Алфімов [8], В. Андрущенко [11], І. Бех [27, 28], А. Бойко [34], В. Кремень [93], В. Лозова [101], М. Нечепоренко [134], Л. Петриченко [116], Г. Троцько [101], Г. Шевченко [193] та інших.

Вони ініціювали науковий полілог із фундаментальних проблем педагогічного знання, під час якого відбулося роз'яснення, уточнення, доповнення, часткова зміна розуміння сутності та змісту основних *теоретичних і методологічних підходів до виховання*.

Протягом останніх років в Україні, як і в усьому світі, обговорюється проблема кризи виховання. Душа і розум людини повинні бути в гармонії. Сьогодні наше суспільство уражене бездуховністю. Причину такого стану слід шукати в недооцінці виховання і як соціального явища, і як цілеспрямованого процесу, об'єктом якого є духовний, моральний розвиток молодої людини – громадянина незалежної української держави. Адже саме виховання визначається такими категоріями, як цінності, духовність, ставлення, поведінка,

мораль і моральність, патріотизм, громадянськість, інтелігентність, краса людського вчинку. Крім того «підвищення продуктивності освітнього процесу з метою забезпечення високого рівня підготовки майбутніх фахівців є найважливішим завданням вищої школи, що покликана підготувати фахівця «нового типу», здатного до оперативної, ефективної та креативної реалізації професійних завдань, професійного саморозвитку та самоактуалізації протягом життя» [181].

Доведено, що суперечності, які були визначені вище, є рушійною силою розвитку, а пошук шляхів для їхнього подолання – індикатором усвідомлення суспільством необхідності змін у тій чи іншій галузі соціального життя. Тому розбіжності, пов'язані насамперед з моральністю, духовністю українського суспільства, вимагають переосмислення фундаментальних положень соціальної політики держави. І тут на передній план висувається питання виховання молодого покоління, еліти української нації.

У науково-педагогічній літературі, що містить результати досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів, досить безперечним є уявлення про сутність і джерела кризи, що охопили вітчизняну систему виховання в останнє десятиліття минулого століття. Так, М. Мамардашвілі, як й інші філософи, говорить *про антропологічну кризу*, яка полягає, на його думку, у тому, що тільки деякі люди можуть протистояти бездуховності, інші перебувають у полоні всіляких пристрастей. Це є знаком антропологічної кризи, що насувається разом з екологічною і демографічною небезпекою [103].

Доречно звернути увагу на проблему, що стосується програмних документів, а саме «повна невідповідність ідей та цілей, що проголошувалися, пріоритетним діям щодо їх реалізації: стратегічні напрямки модернізації не були забезпечені відповідною інституційною структурою для розробки науково обґрунтованих рішень» [179]. Основними проблемами розробки та реалізації освітніх програм є: ослаблений блок діяльнісно-компетентнісних результатів навчання, знижений оцінювально-діагностичний потенціал, перенавантаження змісту при наданні перевазі академічно зорієнтованим

освітнім компонентам, переважання диференційованого наукового погляду, незбалансована інтеграція та посилення міждисциплінарних досліджень [204].

Іншою важливою проблемою, на думку В. Андрущенка, є *зменшення державної підтримки на адресу освіти* в період різкої зміни соціально-політичної, економічної та культурної ситуації, що зумовили ослаблення й часткове руйнування системи виховної роботи щодо зниження її ефективності в освітніх установах різного типу. Наслідком цього негативного процесу став майже повний розпад традиційної системи виховання, що діяла в попередні роки. Формування нових систем відбувалося стихійно, недостатньо науково обґрунтовано і часто не відповідало новим потребам суспільства й молоді людини. Це було пов'язано з тим, що теорія та практика виховання опинилися в кризовому стані та продовжують переживати його. По-перше, ця світоглядна криза, пов'язана з тим, що суспільна свідомість утратила багато стереотипів, хоча деякі з них ще залишилися, наприклад, стереотип надії на державу, а не на себе, як професіонала. По-друге, це технологічна криза, пов'язана із самим процесом виховання: формалізовані «показові» форми виховання втрачають сенс, модель традиційного виховання постійно доповнюється уявленнями про саморозвиток особистості. І, по-третє, це управлінська криза. Вона полягає в тому, що у галузі виховної діяльності не вирішені організаційні проблеми: якою є відповідальність тих, хто виховує, як підготувати педагогів до ефективної виховної роботи, стимулювати їхню діяльність, наповнивши її новим одухотвореним сенсом? Адже перехід від однієї ідеологічної системи до іншої – демократичної – потребує перетворення в економічній, політичній, правовій і духовній сферах життя та має дуже суттєвий вплив на виховання, поєднуючи ознаки як кризи, так і прогресу [11].

Виховання студентської молоді в Україні ускладнюється сьогодні ще й суперечністю ситуації, що склалася. Адже воно здійснюється в стані значного ослаблення політичного й ідеологічного тиску, розширення свободи діяльності та слова, зростання потенційних можливостей соціального становлення, самостійності й ініціативи особистості. Здобувач вищої освіти

усе більше відчуває себе суверенною людиною, яка здатна сама обирати тип поведінки, стиль життя відповідно до своїх інтересів, прагнення оволодіння професією, власного життєвого досвіду. Студентство у цілому демонструє широту своїх поглядів, уміння враховувати обставини сучасного життя, що змінюється. Спостерігається процес певної адаптації студентської молоді до типу економіки, що формується. У студентському середовищі виникає новий соціокультурний тип молодих людей, здатних активно брати участь у відродженні нашої країни [28]. І саме заклад вищої освіти (ЗВО), як осередок культури, покликаний не тільки розвивати пізнавальні здібності й активність майбутніх фахівців, але й викликати інтелектуальні почуття, морально-естетичні переживання здобувачів вищої освіти. Спираючись на власний досвід, можемо сказати, що систематичне та раціонально організоване виховання у закладі вищої освіти (ЗВО) забезпечує основу підготовки здобувача вищої освіти до адаптації та відповідної соціалізації в майбутній професійній діяльності [138].

Із іншого боку, виховання студентства відбувається в надзвичайно складних і несприятливих умовах. Вивчення стану виховної роботи засвідчило, що у закладах вищої освіти все ще спостерігається стандартизація виховного процесу, зберігаються застарілі способи передання ціннісного ставлення до світу в готовому вигляді, відбувається підміна гуманістичної педагогіки випадковим набором виховних заходів, що перешкоджають розгортанню процесу становлення культурно й духовно розвиненої особистості на шляху від абстрактного до конкретного. Вища школа здебільшого не зуміла подолати авторитаризм, кардинально змінити філософію та ідеологію виховання, зосередитися на інтересах особистості здобувача вищої освіти, його щоденних проблемах.

Несприятливе соціокультурне середовище також формує кризову свідомість у здобувачів вищої освіти. Найбільш істотною проблемою, що погіршує настрій і психологічну атмосферу у студентському середовищі, сьогодні є *соціально-економічні умови й обставини життя*, де однією

з найгостріших залишається проблема соціальної нерівності. Про це зазначають самі здобувачі вищої освіти.

Незважаючи на те, що пріоритетність особистості у вищій освіті зростає, а головною метою вищих освітніх установ було й залишається формування й розвиток особистості фахівця, педагогіка на всіх рівнях освітнього процесу інколи підмінена дидактикою. Виховання ще не стало органічною складовою педагогічної діяльності, інтегрованою в загальний процес освіти й розвитку особистості здобувача вищої освіти. У середовищі здобувачів вищої освіти все ще існує думка про недоцільність гуманітарних знань, що пропонуються в навчальних планах. Отже, у сучасній освітній практиці гуманітарні знання не пройшли ще шлях від ідеології до наукових істин, а через них до розуміння й оволодіння студентською молоддю загальнолюдськими й національними цінностями. Негативно впливає на виховну систему у закладах вищої освіти зниження в суспільстві соціального статусу науково-педагогічних працівників, відсутність у викладачів матеріальних і моральних стимулів для ефективної педагогічної праці.

Ще однією серйозною проблемою у вихованні є *відсутність чіткої методології цієї роботи в нових соціально-політичних умовах*. Важливим є питання розробки новітніх інтерактивних технологій виховання студентства (психолого-педагогічних установок, методів і форм), що відповідають сучасним соціально-економічним, духовним й освітнім умовам, у яких перебуває суспільство.

Різко загострилася проблема якісного й раціонального використання позааудиторного часу здобувачів вищої освіти на користь виховання й культурного розвитку особистості. Більшість здобувачів вищої освіти різних ЗВО позааудиторний час використовує як робочий та основний для життя. Тому в деяких із них різко знижується рівень культури, відбувається активне відчуження світових і вітчизняних цінностей, духовне й культурне збідніння.

Аналіз виховної практики засвідчує, що для розбудови наукової картини світу, оволодіння методологією її вивчення у вищій школі не вистачає

ефективних вибіркових освітніх компонентів, які загалом могли б створити підґрунтя для повноцінного розвитку особистості.

Відставання системи освіти від об'єктивних потреб суспільства й особистості виявляється у свідомості молоді зазвичай через агресивність, жорстокість, нетерпимість і схильність до насильства. У той же час навіть при вивченні у ЗВО соціально-гуманітарних і культурологічних освітніх компонентів, не ставиться й не реалізується завдання навчити молоде покоління приймати різноманітні ідеї та думки, формувати толерантну свідомість і не втратити при цьому здатності мислити самостійно.

Характеризуючи у цілому систему виховної роботи студентської молоді у ЗВО, необхідно відзначити, що вона втратила результативність і все ще недостатньо ефективна для вирішення складних завдань із формування соціально активної особистості. Стан нинішньої системи виховання оцінюємо як складний, що пов'язано з розпадом основних цілеутворювальних елементів виховання й цінностей освіти і пошуком нових орієнтирів навчання та виховання, а також із усебічною кризою в суспільстві.

Проблемі зміни парадигми виховного процесу присвячені праці В. Андрущенко [11], І. Беха [27], А. Бойко [34], В. Дзюби [63], М. Євтуха [70], І. Зязюна [77], Ю. Руденка [150], О. Сухомлинської [164] та інших, які пропонують вирішувати цю проблему шляхом забезпечення гуманізації, гуманітаризації, диференціації, диверсифікації, багатоваріативності освітнього процесу, створення умов для особистісно орієнтованого виховання учнівської та студентської молоді. Науковці пропонують здійснювати: орієнтацію освітньої системи на розвиток і становлення відносин взаємної поваги здобувачів вищої освіти та педагогів, що ґрунтуються на визнанні прав кожної людини, збереженні та зміцненні здоров'я, почутті власної гідності, формуванні особистісного потенціалу; орієнтацію на опанування змісту освіти незалежно від його рівня й типу; вільне спілкування з людьми різних національностей, будь-яких професій і спеціальностей; високий рівень знань рідної мови й вільне володіння іноземною; знання національної і світової історії

та культури; економічну та юридичну грамотність людини; орієнтацію на створення в межах освітньої системи умов для вибору й надання кожному здобувачеві вищої освіти шансу на успіх і життєве самовизначення; організацію, багатоступеневого освітнього процесу, що забезпечує можливість досягнення на кожному етапі того рівня освіченості та вихованості, який відповідає можливостям та інтересам людини з орієнтацією на процес постійної самоосвіти у мінливих умовах життя сучасного суспільства.

Зміна парадигми освітнього процесу, безумовно, викликана й суттєвим підвищенням ролі людського чинника в різноманітних процесах суспільного розвитку. Сучасна економіка вимагає від людини соціальної активності, відповідальності, креативності, успішності, мобільності, залучення до багатьох соціальних зв'язків, внутрішньої духовної глибини, моральної стійкості, культури, освіченості, інтелігентності, вмотивованості на якісну працю, творчість, безперервний духовний, професійний, соціальний і культурний розвиток.

Безумовно, головне багатство країни – її громадяни. Рівень їхньої освіти, культури, професіоналізму, їх моральні якості визначають ефективність економічного розвитку країни, є умовою дотримання законності та справедливості. Інвестиції в людину – це витрати коштів на освіту, виховання, культуру, охорону здоров'я. Вони не тільки зумовлені турботою про громадян, майбутні покоління, але стають найбільш вигідними вкладеннями в економіку знань і високих технологій. Отже, виховання – ключовий чинник загальної культурної політики, що проводиться державою у тісній співпраці з громадськістю. Ця політика спрямована на актуалізацію в суспільній свідомості норм моральної поведінки, підвищення довіри громадян один до одного, до власного майбутнього та майбутнього своєї країни, на розвиток здатності людей до колективної діяльності в різних соціальних сферах для розв'язання особистісних, професійних і суспільно значущих завдань.

Перетворення отриманого в процесі освіти первісного людського капіталу в реальний людський можливе лише за умови культурної та соціальної зрілості особистості, коли людина володіє стійкою системою моральних цінностей, свідомо розділяє конструктивні суспільні пріоритети та ідеали й здатна практично діяти для їх досягнення. Власний досвід переконує, що на сучасному етапі розвитку вищої професійної освіти вузькофахова підготовка вже не відповідає вимогам часу; важливим компонентом професійної освіти стає загальна культура випускника. Освіта в ЗВО перестає бути тільки професійною, вона стає елементом загальної культури.

Аналіз досліджень засвідчив, що для вирішення проблеми виховання в освітній галузі вже склалися певні теоретико-методологічні й науково-методичні передумови. Але при цьому слід указати не тільки на необхідність критичної оцінки низки наукових матеріалів, але й на відсутність досліджень, у яких комплексно й усебічно аналізувалися б проблеми молоді у цілісній системі освітнього процесу ЗВО.

Яскравим прикладом виховної роботи зі студентською та учнівською молоддю є досвід науково-практичної діяльності Інституту духовного розвитку людини в структурі Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Концептуальні ідеї наукової школи «Формування духовної культури учнівської молоді засобами мистецтва» такі: людина як космопланетарне явище, продукт розвитку цивілізацій різних типів культур прагне до цілісності, культурної єдності, духовності; духовність є основним критерієм сформованості духовної культури особистості, її індивідуальної сутності, специфічної властивості людини; духовність інтегрує енергію Духу, екологію Духу, красу людського Духу, переживання краси, духовного світу, різних картин світу: наукової, естетичної, сердечної тощо; духовність базується на триєдності Істини, Добра й Краси; важливим засобом формування духовної культури особистості є мистецтво, її сутність є естетичною. Мистецтво як найбільш концентроване вираження естетичного сприяє духовному розвитку особистості [153, 155].

Отже, можна стверджувати, що особливості виховання майбутніх фахівців передбачають створення відповідної системи роботи. Технологією цього процесу стає створення умов і пошук змістовних доміант виховання, що актуалізують особистісні структури свідомості майбутніх фахівців і передбачають їхнє свідоме самовиховання й саморозвиток, а сам процес виховання перетворюють на процес духотворчості та людинотворчості.

Це означає, що перспективи виховної роботи зі здобувачами вищої освіти полягають у наданні їм усебічної психолого-педагогічної підтримки як особистісно орієнтованої технології. Роль викладача при цьому суттєво змінюється: педагог стає рівноправним партнером освітньої взаємодії. Це сприяє переосмисленню традиційних категорій освітніх процесів, які представлені новими орієнтирами, що стверджують гуманістичний сенс освітньої діяльності: мета вивчення гуманітарних, культурологічних освітніх компонентів переорієнтовується з накопичення професійних знань, умінь і навичок на пошук сутності виховання як гуманістичної діяльності, що знаходить своє відображення у творчих можливостях роботи фахівця як особистості, яка самостійно обирає напрям і стиль відносин, спрямований їх особистісним змістом, з орієнтацією на принципи, інноваційні методики виховної роботи, наповнені ціннісним змістом гуманістичного виховання; принципи виховання змінюють свій первісний сенс використання: вони перетворюються на багаторівневу систему орієнтирів, що різнопланово представляють діяльність фахівця з уключенням особистісних структур свідомості здобувачів вищої освіти як основи для творчої побудови індивідуальних програм їхнього розвитку; зміст виховання переорієнтовується із заданих зовні цінностей і якостей на розвиток імпліцитно наявних у національній самосвідомості цінностей самоорганізації, представлених відкритими для доповнення змістовими орієнтирами; методи виховання вивчаються в контексті м'яких засобів і умов, представлених у творчо розвинених моделях з конструювання педагогічної ситуації, що самоорганізовується [140].

Розробляючи основні підходи до створення сучасних виховних систем у закладах вищої освіти, слід урахувувати найважливішу особливість виховання. Як доводить практика та наукові дослідження, вона полягає в тому, що нині відбувається об'єктивний процес зміщення акценту з суспільного виховання на самовиховання й самоформування особистості.

У цих умовах дуже важливим є впровадження в систему виховання ціннісно-сміслового орієнтиру, який сприяє збереженню позитивних переконань, сприйняттю нових ідей, збереженню незалежності думок, здатності вільно адаптуватися до зовнішніх обставин.

Суспільство й держава зацікавлені в тому, щоб сучасні виховні системи створювали сприятливі умови для навчання й виховання найбільш талановитої та активної частини студентської молоді, як еліти української нації.

Істотними особливостями виховних систем закладів освіти, повинна стати орієнтована підтримка входження молоді в глобалізований і багатополарний світ, у відкрите інформаційне співтовариство. Тому найважливіше місце у вихованні майбутнього фахівця повинні посісти такі особистісні якості, як комунікативність, розуміння особливостей різних культур, психології, умов розвитку націй і національностей. Адже кожен фахівець покликаний продукувати і стверджувати ці цінності.

Узагальнюючи сформульовані положення, можна визначити *основні соціально-педагогічні передумови* виховання у ЗВО: розробка та впровадження диференційованих моделей системи виховання з удосконаленням форм, методів і способів виховної роботи та розробка системи науково-методичного проектування змісту виховання як умови його ефективного розвитку; розвиток сучасної системи безперервного процесу виховання і соціалізації (на засадах послідовності), підвищення якості професійної компетентності фахівців на всіх етапах освіти через систему підвищення фахової підготовки: розробка системи, забезпеченої програмами підвищення фахової майстерності організаторів виховання на всіх рівнях; створення системи та механізмів взаємодії соціальних інститутів, спрямованої на розвиток соціального партнерства ЗВО, сім'ї,

організацій, установ і громадських об'єднань з проблем виховання; створення нормативно-правової бази та здійснення на цій основі системи моніторингу з реалізації процесу виховання в діяльності фахівців, які відповідають за виховання дітей і молоді [130].

Зважаючи на загальне уявлення світового співтовариства про людину XXI століття, метою виховання в системі вищої освіти має стати сприяння індивідуальному розвитку майбутнього педагога, розкриттю його творчого потенціалу, залучення до духовної культури і формування громадянської самосвідомості, як запорука формування майбутньої еліти української нації. Саме високий культурний рівень особистості майбутнього фахівця й стає визначальним у системі вищої освіти, характеризує особистість здобувача вищої освіти – майбутнього фахівця, спроможного осягнути знання про світ у всій його повноті та складності, мати гнучке та багатогранне мислення, прагнути до духовного вдосконалення, що становить цілісну сутність людини. У зв'язку з цим духовно-культурний розвиток особистості є особливо цінним, адже він визначає не тільки особистісне становлення людини, але й впливає на духовний стан суспільства в цілому, на зміст освіти взагалі й вищої зокрема. Цей вплив зумовлений тим, що саме в системі освіти й виховання створюється той духовний простір, у якому майбутній фахівець черпає духовні цінності, наповнює їх конкретним змістом, збагачує свій досвід, повертає їх закладу освіти та суспільству в цілому. Адже тільки цілісна гармонічна особистість, що володіє високою духовною культурою, зможе досягти того рівня соціокультурного розвитку, який дозволить їй не тільки увійти у простір культури, але й вийти за межі вже пізнаного, опанованого, створеного на рівень професійного та особистісного зростання. Відповідно до алгоритму дослідження здійснено аналіз закономірностей у системі вихованої роботи у закладах вищої освіти.

1.2. Концептуальні основи системи виховної роботи у закладах вищої освіти

Розвиток процесів наднаціонального й надрегіонального рівнів, активної міжкультурної взаємодії, ріст узаємозалежності в усіх галузях життєдіяльності людей стають провідними тенденціями світового розвитку, що робить актуальними завдання забезпечення фундаментальності освіти майбутніх фахівців. Освіта повинна ґрунтуватися на поглибленій науково-методологічній, теоретичній і загальнопрофесійній підготовці, універсальності й широті знань. Необхідно також розвивати здатність випускників до адаптації в різних умовах й обставинах професійної діяльності, формувати в них потребу до постійного освоєння нових знань, сучасних технологій і суміжних професій. Досягнення цих цілей можливе в поєднанні національних і європейських технологій в освіті [133].

На сучасному етапі розвитку системи вищої освіти в Україні перед ЗВО висуваються підвищені вимоги з боку суспільства, держави й самого життя щодо пріоритетності питань відродження духовності, національної культури, моральних і демократичних цінностей, прав і свобод особистості. Такі вимоги вимагають створення нового покоління освітніх закладів, як необхідна умова зміни свідомості суспільства, де основним засобом розвитку країни є нова якість освіти [203].

У зв'язку з цим, зазначає С. Цимбрило, в умовах модернізації системи вищої освіти важливим питанням є відродження культурно-творчої місії вищої освіти, перехід до культуротворчої системи освіти в цілому. Необхідність такого оновлення пов'язана з тим, що наявна система освіти не забезпечує вирішення поставленого завдання – виховання загальної культури майбутніх фахівців, у якій поєднуються високий професіоналізм і духовне багатство [187].

До найважливіших завдань професійної освіти належить не тільки розвиток творчих здібностей майбутніх фахівців, але й піклування

про їх морально-духовний і професійний стан [134]. Виховання при цьому визначається як цілеспрямована змістовна професійна діяльність фахівця, що сприяє максимальному розвитку особистості, входженню її в контекст сучасної культури, становленню як суб'єкта та стратега власного життя, гідного Людини [133].

Концепція виховної роботи являє собою сукупність провідних положень, що містить ідеї розвитку виховання здобувачів вищої освіти з урахуванням традицій і новацій, обумовлених теорією і практикою виховної роботи у закладах вищої освіти. Водночас у концепції виховної роботи приділяється увага становленню тих якостей особистості фахівця, які можуть забезпечити її самоактуалізацію, життєздатність і конкурентоспроможність у сучасному суспільстві й насамперед – у педагогічній сфері.

Сьогодні вимагає яскравої особистості майбутнього фахівця, який глибоко володіє досягненнями наук про людину та закономірностями її розвитку, новими педагогічними технологіями й мистецтвом спілкування, є транслятором національних культурно-історичних традицій і духовних цінностей. Нині кожен фахівець покликаний бути носієм накопичених культурою новітніх загальнолюдських цінностей, повинен усебічно знати національні, культурні, історичні традиції свого народу, бути справжнім патріотом і громадянином своєї країни, бути творчою, розвиненою й компетентною особистістю.

Так головним завданням закладу вищої освіти є формування фахівця, суб'єкта професійної діяльності, який здатний до творчого розв'язання проблеми професійного процесу, має бажання сприяти вихованню громадянсько свідомої, патріотично налаштованої, професійно компетентної, духовно розвиненої особистості дитини.

Професійна діяльність фахівця, як будь-яка людська діяльність, зумовлюється усвідомленням мети, яка, безумовно, є визначальною точкою для створення виховної системи. Мета виховання – це головна категорія педагогічної науки; її визначення, розробка – ключовий момент створення

концепції виховної роботи. Мета – категорія філософська, визначена у філософському енциклопедичному словнику як «один із елементів поведінки і свідомої діяльності людини, яка характеризує передбачення в мисленні результату діяльності та шляхи його реалізації за допомогою певних засобів; виступає як спосіб інтеграції різних дій людини в деяку послідовність або систему» [171, с. 763].

В «Українському педагогічному словнику» мета визначається «як передбачення у свідомості результату, на здобуття якого спрямовано діяльність окремої людини, групи або всього суспільства». Категорія мети у вигляді логічної моделі фіксує бажане, до чого людина прагне, що є для неї взірцем у певному виді діяльності, а отже, є активним фактором людської свідомості [54, с. 205].

Різне визначення мети зустрічаємо у працях таких учених:

– мета – передбачення фахівцем результатів взаємодій у формі узагальнених уявних утворень, відповідно до яких потім співвідносяться всі компоненти професійної діяльності (М. Фіцула) [173, с. 337];

– мета є стержнем побудови виховної системи та її вдосконалення (Л. Белова [31] і А. Бойко [34]);

– мета є фундаментом усієї системи, а решта складових її реалізує. Опрацювання інформації про функціонування всієї системи, визначення нових завдань, їх реалізація піднімає систему на новий ступінь розвитку (В. Караковський) [84].

О. Сухомлинська роль мети у процесі виховної діяльності визначає у передачі культурних цінностей, підготовці молоді до інтеграції в суспільство, нівелюванні та зменшенні соціальної нерівності [164].

Отже, мета – елемент виховного процесу, системоутворюючий фактор; критерій ефективності системи виховної роботи; це очікуваний результат, до якого прагнуть усі учасники освітнього процесу. Мета виховання пов'язана з процесом і результатом виховання, визначає зміст виховного процесу,

обумовлює виховний результат, є критерієм оцінки професійної діяльності фахівців.

У Національній доктрині розвитку освіти наголошується на тому, що виховання проголошується одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. «Його основна мета – виховання свідомого громадянина, патріота; набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування в молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, трудової, екологічної культури» [144, с. 11].

Проблема цілепокладання є стрижневою в системі освіти, адже це система професійного осмислення деякого рівня розвитку особистості сучасної людини, яка здатна жити в контексті сучасної культури та творити своє життя, це пошук максимально точного визначення загальної ідеальної образу такої людини.

Визначаючи неповторність, самоцінність особистості здобувача вищої освіти, її унікальність, Л. Бобко [33] вважає, що метою виховної роботи є створення умов для вільного розвитку особистості, вияву й активізації її творчого потенціалу шляхом залучення до різноманітних видів діяльності, зокрема навчальної й поза навчальної: у процесі самовиховання, установлення зв'язків з оточуючим світом, створення відповідних умов для усвідомлення свободи прийняття рішень і відповідальності. Тому у процесі виховання майбутнього фахівця основним духовним орієнтиром повинна бути людина, оскільки така людська якість передбачає ставлення до людини як до найвищої цінності.

На думку В. Шубинського, людина повинна стати метою виховання не лише з погляду конкретно-історичного соціального замовлення педагогіки, але й безвідносно до цього замовлення. Останній ракурс особливо важливий, оскільки негативні наслідки «соціально замовленого» виховання нині багато в чому очевидні [195, с. 41].

Метою виховної роботи у ЗВО є виховання насамперед людини культури, формування української інтелігенції та еліти, яка братиме активну участь у розбудові незалежної держави.

Виховна мета інтегрує в собі різні рівні: замовлення суспільства і держави; «місію» ЗВО (освітні завдання конкретного закладу); потреби майбутнього фахівця і є системоутворюючим фактором. Вона визначає зміст виховного процесу, принципи, засоби, методи і прогнозований результат. Мета виховання у ЗВО обумовлює створення педагогічних умов для самоосвіти, самовиховання і саморозвитку здобувача вищої освіти, реалізується шляхом визначення і поетапного досягнення відповідних цілей. Способи визначення цілей виховання можуть бути різного характеру, а саме: визначення на основі мети виховання та змісту; постановка цілей через внутрішні процеси інтелектуального, емоційного, особистісного розвитку вихованця; прогнозування форм і методів виховання через кінцевий результат виховання та інше [48, с. 29].

У Концепції національного виховання студентської молоді [91] перед закладами вищої освіти сформульовані завдання щодо здійснення підготовки свідомої інтелігенції, сприяння оновленню й збагаченню інтелектуального генофонду нації, виховання духовної еліти, примноження культурного потенціалу, який забезпечить високу ефективність діяльності майбутніх спеціалістів. Це може бути досягнуто шляхом: виховання майбутніх спеціалістів авторитетними, високоосвіченими людьми, носіями високої загальної, світоглядної, політичної, професійної, правової, інтелектуальної, соціально-психологічної, емоційної, естетичної, фізичної та екологічної культури; створення необхідних умов для вільного розвитку особистості здобувача вищої освіти, його мислення та загальної культури через залучення до різноманітних видів творчої діяльності (науково-дослідної, технічної, культурно-просвітницької, громадської, оздоровчо-спортивної та ін.); збагачення естетичного досвіду здобувачів вищої освіти за участі їх у відродженні забутих і створенні нових національно-культурних традицій

регіону, міста, закладу вищої освіти; розвитку художніх здібностей здобувачів вищої освіти; формування «Я-концепції» людини-творця на засадах самоосвіти, саморозвитку, самовиховання, самовдосконалення, моральної самозавершеності; пропаганди здорового способу життя, запобігання вживанню здобувачами вищої освіти алкоголю, наркотиків, викорінення шкідливих звичок [91].

Ключовим моментом у переосмисленні цілей виховання, на думку В. Білоусової, нарівні з особистісним визначенням мети, є знаходження оптимального співвідношення в них індивідуального та соціального компонентів, що виключає абсолютизацію будь-якого з них. Як відомо, діалектика індивідуального та соціального – джерело розвитку особистості [32].

Цілями виховної роботи у ЗВО визначені: виховання сумлінного та відповідального ставлення до виконання своїх обов'язків усіма учасниками освітнього процесу; формування рис громадянина України, національної свідомості та людської гідності, любові до рідної землі, родини, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності в будь-який час стати на захист Батьківщини, глибокого розуміння громадянського обов'язку, поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки, державної мови; створення умов для вільного розвитку особистості, забезпечення реалізації творчих ідей, самовиховання і самовдосконалення, вияву індивідуальних здібностей, обдарованості й талантів, самореалізації у сфері наукової, професійної, художньо-естетичної, спортивно-оздоровчої діяльності; формування гуманних рис особистості: щирості, людяності, справедливості, доброзичливості, милосердя, позитивної налаштованості, сприймання громадянських та загальнолюдських цінностей; забезпечення повноцінного розвитку молоді, охорона і зміцнення її фізичного, психічного та духовного здоров'я, формування здорового способу життя; виховання політичної, економічної та правової культури, формування фахівця нової генерації, інтелектуала, господаря у своїй державі; прищеплення шанобливого ставлення до культурної спадщини, традицій і звичаїв українців та інших народів,

які населяють Україну; інтересу до надбань світової культури; реалізація професійної морально-етичної відповідальності викладачів і здобувачів вищої освіти, виховання патріотичних почуттів до альма-матер, дотримання і розвиток демократичних і академічних традицій; консолідація студентства, педагогічних та наукових працівників у єдину академічну спільноту; створення академічного інформаційного середовища з вільним доступом до нього; подолання негативних явищ у молодіжному середовищі.

Виділення тієї або іншої закономірності обумовлене як тенденціями розвитку суспільства, так і тенденціями розвитку педагогічної науки. Аналізуючи роботи дослідників, присвячених проблемі виховання особистості, виокремили низку положень, які слід визначити як закономірності цього процесу.

Концептуальні основи системи виховної роботи передбачають визначення закономірностей виховання майбутніх фахівців.

Під загальними закономірностями освітнього процесу В. Сластьонін розуміє ті істотні зовнішні і внутрішні зв'язки, від яких залежить спрямованість процесу й успішність досягнення педагогічних цілей [157].

Наука визначає як об'єктивний, стійкий, істотний зв'язок між явищами і сторонами процесу. Отже, такі зв'язки у процесі виховання допомагають краще його зрозуміти, описати й оптимально реалізувати, спираючись на знання про нього. Власне кажучи, закони і є теоретичним знанням про об'єкт дійсності, про реальність, яку отримує наука; вони дозволяють прогнозувати «поведінку» системи протягом різних етапів процесу виховання.

Виділення тієї чи іншої закономірності обумовлено як тенденціями розвитку суспільства, так і характером розвитку педагогічної науки. Крім того, на одному й тому ж історичному відрізку різні вчені можуть трактувати їх по-різному. Тому при аналізі цієї категорії будемо зважати на виділення зовнішніх і внутрішніх закономірностей виховного процесу.

Зовнішні закономірності характеризують залежність виховання від суспільних процесів і умов, зокрема соціально-економічної та політичної

ситуацій, рівня культури, потреб суспільства в певному типі особистості та рівні її вихованості.

В узагальненому вигляді їх можна сформулювати так: цілі, зміст і методи виховання завжди мають соціально обумовлений характер, що відбиває вимоги суспільства до рівня вихованості особистості. З іншого боку, і система виховання, і характер організації та протікання освітніх процесів залежать від можливостей суспільства, від рівня розвитку країни, зокрема соціально-політичного, економічного, культурного, науково-технічного. Зв'язки виховання, суспільства й держави регулюються і коригуються освітньою політикою.

Внутрішні закономірності характеризують зв'язки між компонентами виховного процесу (цілями, змістом, методами, засобами і формами); характером діяльності фахівця; ставленням вихованця до виховного процесу та ефективністю його результатів.

Серед внутрішніх закономірностей виховного процесу можна виділити такі:

Перша закономірність: виховання завжди пов'язане з навчанням.

У педагогічній науці існує стійка тенденція дослідження навчання і виховання у взаємозв'язку. Більшість дослідників підкреслює, що оскільки навчання розуміється як научіння деякому змісту, то воно тим самим формує властивості особистості. Освічена людина, котра володіє певними знаннями, уміннями і навичками – це характеристика властивостей особистості. Крім того, навчання, як опанування знань і способів діяльності, якщо вони значущі для особистості, розвиває її моральні, вольові та естетичні почуття.

Отже, навчання і виховання як чинники розвитку особистості містять схожі риси і елементи. Це обумовлено тим змістом, який пропонується здобувачам вищої освіти для активного опанування. Основною відмінністю навчання і виховання є те, що під час навчання робиться акцент на опануванні знань і способів діяльності, а під час виховання – на інтеріоризації соціальних цінностей, формуванні особистісного ставлення до них.

Взаємозв'язок процесів навчання та виховання в цілісній структурі освітнього процесу виражається в таких аспектах:

1. Обидва процеси відбуваються у межах відповідного освітнього закладу; здійснюються фахівцем і спрямовані на досягнення спільної мети – підготовку особистості до активної життєдіяльності в суспільстві.

2. Виховання завжди містить у собі елементи навчання, оскільки, передаючи особистості знання про норми й правила поведінки (моральне виховання), досягнення людської культури (естетичне виховання), різноманіття видів професійної діяльності (трудове виховання) тощо; формуючи навички поведінки в конкретних життєвих ситуаціях, педагог одночасно навчає особистість.

3. У процесі навчання, спрямованого на опанування наукових знань, завжди має місце виховний аспект (недарма в рамках будь-якої форми навчання планується виховна мета), реалізований через зміст навчального матеріалу, методику його подання, характер педагогічної взаємодії учасників освітнього процесу. У такій формі виховання входить до освітнього процесу, який визначається як навчання, що виховує [74].

Друга закономірність процесу виховання така: *цілі, зміст, методи, форми та засоби виховання закономірно пов'язані між собою, тому зміни одного компонента призводять до змін інших структурних компонентів виховного процесу.*

Закон єдності цілей, змісту, методів виховання означає зв'язок усіх компонентів процесу виховання. Цілі визначають зміст, методи і форми роботи. Ці елементи процесу виховання залежать від можливостей, здібностей учасників освітнього процесу. Суперечності між складовими процесу виховання ведуть до порушення виховної роботи, до її неефективності. Власне кажучи, тут ідеться про функціональні взаємозв'язки елементів педагогічної системи, про що було зазначено вище.

Виховання – комплексний процес, що виражається в єдності його цілей, завдань, змісту, форм і методів, у підпорядкуванні всього виховного процесу

ідеї цілісного формування особистості, у якій гармонійно представлено високий розвиток свідомості, поведінки та почуттів.

Отже, виховний процес вважається ефективним, якщо під час його організації моральні поняття, звички поведінки й моральні почуття особистості формуються в цілісній єдності. Це означає, що особистість не можна формувати «за частинами», приділяючи увагу лише формуванню свідомості, або наголошуючи на розвитку норм і правил поведінки, або формуючи емоції та почуття. Це положення підтверджує принцип усебічного та гармонійного розвитку особистості (Ю. Бабанський) [114].

Третя закономірність – ефективність виховного процесу закономірно опосередковується оптимальним вибором методів, форм і засобів виховання, проведеним на підставі врахування об'єктивних і суб'єктивних факторів, характерних для певної особистості або групи осіб.

Процес виховання, його цілі, зміст, форми й методи залежать не тільки від ухвалених у суспільстві, державі спільних програм, систем, концепцій виховання. Вони вимагають коректування у зв'язку з віком вихованців та їх індивідуальними особливостями. Люди різного віку по-різному виявляють себе в діяльності, спілкуванні, їх відрізняє якісна своєрідність, рівень розвитку емоцій, розуму, наявність установок, відносин, потреб тощо. Усі вікові відмінності вивчає вікова психологія, і вони повинні враховуватися у процесі виховання. Це стосується й індивідуальних відмінностей між людьми: особливостей емоційно-вольової сфери, пізнавальних процесів, темпераменту, характеру, особистісної своєрідності, що ускладнюють процес виховання і викликають певною мірою необхідність варіювати виховну роботу з різними групами людей. Інакше кажучи, дія всіх законів виховання коригується особливостями вихованців: те, що можливо з одними, не можна зробити з іншими або в інших умовах.

Четверта закономірність: орієнтація виховання на розвиток особистості, її сутнісний початок і культурне призначення.

Як визначає І. Дроздова, студентство – соціальна спільність, що характеризується найвищою соціальною активністю і досить гармонійним поєднанням інтелектуальної та соціальної зрілості. Урахування цієї особливості студентства є підґрунтям ставлення викладача до кожного здобувача вищої освіти як партнера педагогічного спілкування, цікавої особистості [67].

У руслі особистісно-діяльнісного підходу здобувач вищої освіти вивчається як такий, що активно самостійно організовує свою діяльність – суб'єкт педагогічної взаємодії. Йому притаманна специфічна спрямованість пізнавальної й комунікативної активності на розв'язання конкретних професійно орієнтованих завдань (А. Брушлинський) [39, с. 22–27].

Здобувач вищої освіти є суб'єктом освітньої діяльності, яка насамперед визначається через два типи мотивів: мотивацію досягнення й пізнавальну мотивацію. Остання є підґрунтям навчально-пізнавальної діяльності людини, підтверджуючи саму природу її розумової діяльності. Зважаючи на це, для розвитку підходів до освіти особливо значущою є зміна соціальної та життєвої ролі знань і пізнавально-творчих можливостей людини. Не можна забувати, що застосування знань не визначається автоматично, це творче завдання, що вирішується щоразу в новій, неповторній ситуації. Людина у сьогоденні живе в усе більш складних умовах, коли в кожному конкретному випадку немає й бути не може готових рішень, коли потрібно їх знаходити, приймати й нести відповідальність за них. Тому у процесі освіти такі завдання, як навчання творчості, виховання самостійності особистості, котра вмє критично мислити, вести дискусію, аргументувати й урахувувати аргументи, є пріоритетними [51].

Отже, у процесі виховання необхідно принципово враховувати вікові особливості його суб'єктів, їх стан фізичного, соціального, психічного, духовного здоров'я, уподобання, динаміку розвитку здібностей та таланту.

Наступна закономірність: *виховання особистості є стимулюванням активності й здійснюється тільки в умовах залучення її до різноманітних форм навчально-пізнавальної та соціально-культурної діяльності.*

Виховання – це стимулювання активності особистості в організації діяльності. Ідея про визначальну роль активності самої особистості у власному розвитку й необхідність стимулювання цієї активності педагогом сьогодні досліджується в педагогіці як провідна. Філософ Г. Батищев, розвиваючи ідею суб'єктності, активності особистості у власному розвитку, писав: «Людину не можна «зробити», «провести», «виліпити» як річ, як продукт, як пасивний результат впливу ззовні, – однак можна тільки залучити її до діяльності, викликати її особисту активність виключно через механізм її власної – спільно з іншими людьми – діяльності, вона формується в те, якою робить її ця (громадська за своєю сутністю, колективна) діяльність (праця) [24].

Активність (від лат. *Aktivus* – «діяльний») у філософському значенні розуміють як діяльний стан суб'єкта, тобто дійової особи. Активність особистості трактується як «діяльне ставлення особистості до світу, здатність здійснювати суспільно значущі перетворення матеріального й духовного середовища, спираючись на опанування історичного досвіду людства; виявляється у творчій діяльності, вольових актах, спілкуванні» [172, с. 8].

Виховання особистості, що розвивається, відбувається тільки в процесі залучення її до діяльності. Узагальнимо, що особистісний розвиток здійснюється як привласнення людиною суспільного досвіду у найрізноманітніших його виявах. Оволодіння таким досвідом вимагає від особистості, яка розвивається, відповідної діяльності.

Оскільки метою виховання є всебічний і гармонійний розвиток особистості, то в процесі його здійснення необхідно залучати здобувачів вищої освіти до різноманітних видів діяльності, серед яких такі: навчально-пізнавальна та науково-творча діяльність, у процесі якої вирішуються завдання інтелектуально-духовного розвитку; суспільно корисна, патріотична, що сприяє громадянському вихованню; етично-практична діяльність (захист слабких, взаємодопомога в навчанні, шефство над людьми похилого віку, інвалідами тощо); екологічна діяльність, спрямована на розвиток екологічної свідомості, ціннісного ставлення до навколишнього середовища, охорони

та захисту екологічних об'єктів; художньо-естетична діяльність, спрямована на розвиток емоційної сфери здобувача вищої освіти, сприяє розвитку художньої творчості, формуванню в нього почуття прекрасного, що забезпечує естетичний розвиток особистості; фізично-оздоровча діяльність – виховання психічного, соціального, духовного здоров'я, що дозволяє вдосконалювати фізичний стан, формувати навички здорового способу життя; самовиховання та саморегуляційна діяльність, що сприяє формуванню таких якостей духовно розвиненої особистості, як внутрішній регулятор діяльності, емоційний стан індивіда, надія, оптимізм, здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, виконувати та оцінювати власні вчинки (совість), прагнення досягти і підтримувати гармонію у внутрішньому світі, інтерес до власної сутності, методів самопізнання, створення власної картини світу, цілісність між душею, духом і тілом, віра в себе, почуття гармонії.

Крім того, такі психологічні феномени як самоаналіз, самовиховання, саморозвиток, катарсис, культурогенез, самопізнання, самооцінка, самовизначення та самоактуалізація, стверджує К. Фоменко, – це інтегральні характеристики життєтворчої активності людини. Власне вони сприяють реалізації здібностей особистості, розвитку її творчості та є складовими сенсу людського життя [175]. Крім того, головна концепція навчання впродовж життя полягає в безперервному навчанні, як спосіб життєдіяльності людини, процес набуття нею необхідних знань, умінь, навичок, особистісних якостей і ціннісних орієнтирів, а також передбачає створення умов, що забезпечують постійне навчання особистості [183].

Наступна закономірність освітнього процесу – це його цілісність.

Цілісність – синтетична якість педагогічного процесу, який характеризує вищий рівень його розвитку, результат стимулюючих свідомих дій і діяльності суб'єктів, що функціонують у ньому, припускає цілісність виховних впливів, котра забезпечується єдністю декламованих соціальних установок і реальних дій педагога, несуперечністю педагогічних вимог,

що висуваються до здобувача вищої освіти всіма суб'єктами процесу виховання. При цьому здійснюється педагогічне регулювання соціальної взаємодії, що означає безпосередній й опосередкований вплив педагогів на систему відносин у соціальному мікросередовищі як в освітній установі, так і поза нею (О. Сластьонін) [158].

Цілісному освітньому процесові притаманна внутрішня єдність складових його компонентів, їхня гармонійна взаємодія [79]. Крім того, як визначає Б. Лихачов, цілісність освітнього процесу вимагає відмови від фрагментарності виховної діяльності, подолання негативних наслідків так званої роботи з «окремих напрямків». На відміну від функціонального підходу, цілісність освітнього процесу вимагає забезпечення єдності виховання в навчальній, науково-інформаційній й позанавчальній соціокультурній діяльності. Цілісний підхід ґрунтується на єдності всіх видів діяльності, виховних впливів. Однак це не виключає, а, навпаки, припускає виділення головного напрямку діяльності, обумовленого профілем освітньої установи, іншими регіональними особливостями [99].

В. Семіченко, розвиваючи далі цю думку, зазначає: «У педагогічному процесі спеціально створюються функціональні підсистеми, спрямовані переважно на вирішення освітньо-розвивальних і виховних завдань. При функціональному підході вони діють автономно, розриваючи особистість, що формується, на частини, додаючи педагогічному процесу однобічності. У цілісному педагогічному процесі в кожному акті педагогічної взаємодії вирішуються не тільки прямі, домінуючі, але й підпорядковані завдання розвитку всіх сторін особистості. Це досягається всебічним осягненням основних видів діяльності, їх поєднанням і взаємозбагаченням» [155].

Цілісний педагогічний процес передбачає таку організацію життєдіяльності здобувачів вищої освіти, яка б відповідала їх життєвим інтересам і потребам, збалансовано впливала на всі сфери особистості – свідомість, почуття і волю. Будь-яка діяльність, наповнена етично-естетичними елементами, викликає позитивні переживання і стимулює мотиваційно-ціннісне

ставлення до явищ навколишньої дійсності, відповідає вимогам цілісного педагогічного процесу. Цей вплив спрямований на реалізацію особистісно значущих цілей у спільній діяльності й опанування здобувачами вищої освіти системи соціальних ролей, способів поведінки з урахуванням їх вікової субкультури.

Цілісний підхід до організації освітньої роботи передбачає: адекватність діяльності кожного педагога загальній меті; єдність виховання й самовиховання, освіти й самоосвіти; установлення зв'язків між елементами системи освіти: інформаційних (обмін інформацією), організаційно-діяльнісних (методи спільної діяльності), комунікативних (спілкування), управління й самоврядування [207].

Цілісність освітнього процесу визначає також взаємодію соціальних інститутів (громадських, релігійних) в організації виховної роботи, спрямованої на розвиток сутнісних сфер людини, що характеризують спосіб її життєдіяльності, гармонійність індивідуальності, свободу і різнобічність, її щастя і самопочуття. Суть цілісності виховного процесу – у підпорядкованості всіх його частин і функцій основному завданню: вихованню людини – розвитку індивідуальності і соціалізації особистості.

Ураховуючи все вищезазначене, *визначимо специфічні закономірності результативності* системи виховної роботи, що безпосередньо стосуються дослідження. Отже, виховання майбутніх фахівців буде ефективним, якщо: побудова змісту й структури освітньому процесу відповідає завданням й основним змістовим домінантам системи виховної роботи у ЗВО; діяльність закладу вищої освіти базується на гармонійному поєднанні загальнолюдських цінностей та ідей державності, колективізму, взаємодопомоги, духовності, моральності, почуття відповідальності за майбутнє країни; відбувається постійна розробка й застосування освітньо-виховних програм, що сприяють розвитку інтелектуальної, культурної, етичної, естетичної, емоційно-чуттєвої та діяльнісної сфер особистості; створено освітньо-виховний простір, що забезпечує вільний розвиток особистості; виховна діяльність органічно

вміщена в процес професійного становлення майбутнього педагога шляхом творчої взаємодії викладачів і здобувачів вищої освіти в аудиторній, позааудиторній та науково-дослідній роботі; відбувається постійна діагностика культурно-духовного розвитку студентської молоді та цільове програмне проектування самовиховання особистості здобувача вищої освіти; сформовано установку на духовний саморозвиток, готовність до самопізнання свого внутрішнього світу, усвідомлення відповідальності за результати своєї діяльності, необхідність її постійного вдосконалення, самоактуалізацію здібностей духовної рефлексії, саморегуляцію вчинків із позицій культурних норм; сумісна виховна робота соціальних інститутів виховання відбувається на засадах гуманізації, індивідуалізації в усіх ланках спільної діяльності суб'єктів освітнього процесу; освітньо-виховний процес – особистісно орієнтований, його одухотвореність у всіх його ланках в умовах соціокультурної діяльності; буде зорієнтоване на розвиток особистості, її сутнісний початок і культурне призначення; стимулюватиметься активність особистості; здійснюватиметься в умовах уключення особистості до різноманітних форм соціально-культурної діяльності; відбуватиметься тільки в цілісному освітньому процесі.

Урахувавши наведені вище закономірності, зазначимо, що структурно-функціональна модель системи виховної роботи у ЗВО спиратиметься на такі загальнопедагогічні принципи виховної роботи як: гуманістична спрямованість; орієнтація на цінності й ціннісні відносини; природовідповідність виховання; культуровідповідність; демократизація процесу виховання; професійно етична взаємовідповідальність; орієнтація змісту виховання на розвиток соціальної активності здобувачів вищої освіти; естетизація студентського життя [197].

Проаналізуємо більш докладно ці принципи відповідно до предмета дослідження.

Принцип гуманістичної спрямованості виховання зорієнтований на повагу особистості, її суверенітет, віру у творчі сили й можливості людини,

на співпрацю у взаєминах між здобувачами вищої освіти, а також між ними та викладачами; стверджує вищу (самодостатню) цінність людини.

Реалізація цього принципу позитивно впливає на становлення особистості й усі аспекти її виховання: людина буде опановувати позитивні цінності, а не асоціальні; виховання дістає певні можливості для створення умов ефективної реалізації людиною себе як суб'єкта. Крім того, реалізація принципу гуманістичної спрямованості ефективно впливає на розвиток рефлексії та саморегуляції; на формування ставлення до світу; на розвиток власної гідності, відповідальності, терпимості [196].

Орієнтація на цінності й ціннісні відносини – наступний принцип виховання, що враховує природу освітнього процесу. Цей принцип означає, що духовно-ціннісна орієнтація людини, її розвиток здійснюються у процесі взаємодії вихователя і вихованців, а зміст цього процесу полягає в обміні цінностями (інтелектуальними, емоційними, моральними, експресивними, соціальними та ін.), а також спільному продукуванні цінностей у побуті та життєдіяльності освітніх установ.

Вищезазначений принцип також означає постійне зосередження уваги педагога на діях, емоційних реакціях, ставленні до соціально-культурних цінностей людини, природи, суспільства, праці, пізнання й до ціннісних основ життя, гідного людини, – добра, істини, краси. Згідно з цим принципом відбувається «олюднення» всіх об'єктів світу, їхнє одухотворення. «Олюднити» означає подивитися на об'єкт з погляду значущості його для людського життя. Орієнтація на ціннісні відносини перетворює будь-яку діяльність особистості в проживання нею цих відносин, формує особистісну життєву позицію «бути», коли для людини важливо, що з нею відбувається, і цим наповнюється її життя. Умовою ж реалізації принципу орієнтації на ціннісні відносини є філософська підготовленість фахівця, психологічна підготовка й особистісна позиція «бути», яка тільки й дозволяє фахівцю розпізнавати відносини там, де вони істинно гуманні, побачити за фактом явище, за явищем — закономірність, за закономірністю – основи життя [199].

Принцип природовідповідності виховання у трактуванні сучасних учених, зокрема Т. Гуменникової, означає, що виховання повинно ґрунтуватися на науковому розумінні взаємозв'язку біологічних (фізіологічних), психічних (соціальних), духовних (етичних) якостей людини, науковому розумінні природних і соціальних процесів, узгоджуватися із загальними законами розвитку природи і людини, формувати в неї відповідальність за еволюцію ноосфери і самої себе [60].

Зміст, методи і форми виховання мають ураховувати необхідність вікової та статевої диференціації, організації соціального досвіду людини й індивідуальної допомоги їй. У здобувача вищої освіти необхідно культивувати прагнення до здорового способу життя та вміння виживати в екстремальних умовах. Особливе значення мають розвиток планетарного мислення і виховання природоохоронної поведінки. Розвиток молодшої людини, її потреб необхідно виводити за межі свого «Я» і найближчого соціуму, допомагаючи усвідомити глобальні проблеми людства, відчуті свою причетність до природи й суспільства, зрозуміти відповідальність за їхній стан і розвиток.

У сучасних умовах принцип природовідповідності виховання, на думку О. Караман, означає: орієнтацію на наукове розуміння взаємозв'язку природних і соціальних процесів, узгодження із загальними законами розвитку природи й людини; виховання людини відповідно до статі та віку; формування в людини відповідальності за свій саморозвиток, за стан і подальшу еволюцію ноосфери [85].

Отже, відповідно до принципу природовідповідності, у людини необхідно виховувати певні етичні установки щодо природи, планети, біосфери, а також природоохоронне й екологічне мислення та поведінку (Н. Видолюб) [46].

Розвиток особистості в гармонії з загальнолюдською культурою залежить від ціннісних підстав виховання. Цією закономірністю зумовлений інший принцип виховання – *принцип культуровідповідності*.

Сучасне трактування цього принципу припускає, що виховання повинно ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях і будуватися з урахуванням особливостей етнічної й регіональної культури: вирішувати завдання залучення людини до її різних пластів (побутової, фізичної, матеріальної, духовної, політичної, економічної, інтелектуальної, етичної, естетичної тощо). Цілі, зміст, методи виховання культуровідповідні тоді, коли враховують традиції, що історично склалися в конкретному соціумі, і стиль соціалізації. Сьогодні є реальна можливість дати людині оволодіти не тільки базовими професійними знаннями, але й загальнолюдською культурою і, спираючись на це, забезпечити всебічний розвиток особистості, урахуовуючи сприятливі суб'єктивні (потреби особистості) та об'єктивні умови, пов'язані з матеріальною базою та кадровим потенціалом освіти. Принцип культуровідповідності надає можливість особистісно-культурного зростання здобувачів вищої освіти і викладачів як суб'єктів пізнання, спілкування, педагогічної й культурної творчості.

Принцип демократизації процесу виховання спрямований на: забезпечення демократичних норм в опануванні здобувачами вищої освіти загальної та професійної культури; розвиток студентського самоврядування в усіх сферах життєдіяльності учнівської молоді; вилучення однаковості, примусу, формалізації й спотворення ідей колективізму в процесі професійного виховання. Цей принцип передбачає активну участь самих здобувачів вищої освіти в організації освітнього процесу та контролю за його якістю. Освітня практика засвідчує, що в умовах демократизації процесу виховання педагогічний колектив стає суб'єктом управління, якщо його характеризують такі якості як спільність, надійність, надлокальний зв'язок; усвідомлення себе достатньо монолітним; внутрішня солідарність; узгодженість поведінки та дій учасників освітнього процесу; згуртованість членів педагогічного колективу спрямована на демократизацію функціональних принципів роботи навчального закладу. Педагогіка співробітництва передбачає високий професійний рівень самих викладачів, їх педагогічну майстерність, уміння емоційно, активно взаємодіяти з усіма учасниками освітнього процесу. Демократизм передбачає

реалізацію системи виховання, що ґрунтується на взаємодії, співпраці майбутнього фахівця і викладача [17].

Принцип професійно-етичної взаємовідповідальності зумовлений закономірністю, згідно з якою виникає готовність учасників освітнього процесу взяти на себе турботу про долю своїх вихованців, майбутнє суспільства, що вимагає від них гуманістичного способу життя, дотримання норм педагогічної етики. Цей принцип потребує такого рівня внутрішньодетермінованої активності особистості, за якого викладачі та здобувачі вищої освіти самостійно виробляють стратегію свого розвитку, свідомо та планомірно вдосконалюючи себе. Це сприяє, як стверджує І. Почекалкін, розвитку таких якостей майбутнього спеціаліста як інтелігентність, розвинений інтелект, стійка спрямованість інтересів і потреб, гармонія розумового, морального та фізичного розвитку, гуманізм, товарицькість, дисциплінованість, відповідальність, широкий світогляд, здатність до творчості, майстерність спілкування [141].

Майбутній фахівець своєю діяльністю стверджує взаємини між людьми, є творцем культурних цінностей, і чим вищою є його культура, тим більших успіхів він досягне у своїй професійній діяльності, тим більше вимог висуває, до себе [139].

Принцип діалогічності виховання втілює ідею необхідності діалогу з позицій суб'єкт-суб'єктних відносин, припускає, що при організації та реалізації різних форм і методів спільної діяльності головним чинником може стати характер цих відносин: ступінь їх гуманності, доброзичливості, комфортності для здобувачів вищої освіти. Від таких умов залежить дієвість і результативність виховання у ЗВО, адже діалогічність виховання вимагає щирості та взаємної пошани. При суб'єкт-суб'єктній взаємодії за кожним учасником освітнього процесу визнається право й здатність на власне рішення. Психологічна комфортність у процесі навчання у ЗВО значно впливає на настрій здобувача вищої освіти і його задоволеність гуманістичним середовищем вищої освітньої установи [75].

Принцип орієнтації змісту виховання на розвиток соціальної активності здобувачів вищої освіти зумовлений суспільною природою більшості професій, необхідністю віддавати людям свої знання, духовний досвід, фізичні та моральні сили. Висока самовіддача фахівця в поєднанні з розумінням ним своєї особистої відповідальності за долю кожної людини, її духовний і творчий потенціал можуть бути сформовані на підставі розвитку й закріплення у здобувачів вищої освіти здібностей до співпереживання, співчуття, співучасті у справах і життєвих ситуаціях щодо інших людей. Здобувачі вищої освіти, у яких сформована соціальна активність, внутрішньо вмотивовані власним саморозвитком у процесі життєдіяльності, дією з іншими й для інших; характеризуються творчою активністю, що передбачає прагнення до теоретичного осмислення здобутої інформації, самостійного пошуку вирішення проблем, до діяльності та ініціативності. Вони здатні до перетворювальної діяльності, інновацій, схильні до оригінальних самостійних дій, а також мають бажання знаходити форми для вияву свого ентузіазму, уміння знаходити нові, нешаблонні рішення проблем. Здобувачі вищої освіти не тільки співвідносять характер своєї участі в соціально значущій діяльності з особистісним і професійним становленням, але й вивчають його як спосіб підвищення конкурентоспроможності, саморозвитку, самореалізації. На цьому рівні виявляється готовність випробовувати велику напругу духовних і фізичних сил, іти на ризик, нести відповідальність за наслідки [70].

Принцип естетизації студентського життя вимагає організації відносин, діяльності, спілкування за законами краси, що приносить їм радість. Здобувачі вищої освіти повинні у своїй освітній діяльності побачити прекрасне в пізнанні наукових знань й оцінювати побачене в природі, а також у творах художників і композиторів. Система художньо-естетичного виховання реалізується в освітньому процесі, що здійснюється на лекційних і практичних заняттях та в позааудиторний час. Важко переоцінити естетичні заняття, діяльність здобувачів вищої освіти у позаурочний час. Екскурсії до музеїв, походи на природу, знайомство з історичними місцями, пам'ятками культури

народу тощо – усе це сприяє формуванню у здобувачів вищої освіти через емоційні переживання високих естетичних почуттів. Принцип естетизації сприяє забезпеченню мажорного, життєрадісного, оптимістичного стилю буття студентських колективів. Упровадження різноманітних студентських і професійних традицій, свят, фестивалів, форм організації колективного дозвілля, здорового способу життя є одним із чинників, що визначає морально-психологічне самопочуття здобувачів вищої освіти, стилістику їхньої поведінки і відносин, моделювання професійного та людського образу (Г. Шевченко) [191].

Принцип соціального гартування особистості припускає залучення вихованців до ситуацій, які вимагають вольового зусилля для подолання негативної дії соціуму, вироблення певних способів відповідних дій, адекватних індивідуальним особливостям людини, вироблення соціального імунітету, стійкості до стресів, позиції рефлексії. Умовами реалізації принципу соціального гартування є: залучення здобувачів вищої освіти із особливими потребами до вирішення різних проблем соціальних відносин у реальних та імітованих ситуаціях (соціальні проби); діагностування вольової готовності до системи соціальних відносин; стимулювання самопізнання здобувачів вищої освіти, визначення своєї позиції і способу адекватної поведінки в різних ситуаціях; надання допомоги здобувачам вищої освіти з особливими потребами в аналізі проблем соціальних відносин і варіативному проектуванні своєї поведінки в складних життєвих ситуаціях [112].

Отже, концепція виховної роботи являє собою сукупність провідних положень, що містять ідеї розвитку виховання здобувачів вищої освіти з урахуванням традицій і новацій, обумовлених теорією і практикою виховної роботи у закладах вищої освіти.

Розроблена концепція визначає виховання як головний пріоритет в освіті, а в якості найважливіших завдань висуває «формування громадянської відповідальності, правової самосвідомості, духовності та культури, ініціативності, самостійності, толерантності, здатності до успішної соціалізації

в суспільстві» і сприяє різноаспектному вихованню еліти української нації. Відповідно до логіки дослідження доречно визначити змістовні переваги виховання як формування духовно-моральних цінностей.

1.3. Змістові домінанти виховання як процесу сходження особистості до духовно-моральних цінностей

Ідеалом виховання на сучасному етапі є високоосвічена, професійно компетентна, усебічно розвинена особистість, яка наділена глибокою національною свідомістю й державницькою відповідальністю, інтелектуально-творчими, духовно-моральними й естетичними, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, кмітливістю, винахідливістю та ініціативністю [144].

Гармонійна єдність названих світоглядних якостей людини свідчить про високий ступінь сформованості в неї наукового світогляду.

На державному рівні визначаються такі стратегічні завдання щодо виховання молодшої людини: підготовка фахівця нової генерації, творення особистості професіонала, у якій гармонійно поєднуються компетентність, духовність, якості державного, громадського та культурного діяча; формування вмінь оволодівати надбаннями сучасної національної та світової культур, мистецтва, науки; створювати власні оригінальні підходи, форми, методи, прийоми організації виховної, навчальної та науково-дослідницької роботи; уміння аргументовано спростовувати теорії, ідеї, позиції, доводити власну думку; розвиток самостійності, ініціативності, здатності компетентно вирішувати проблеми психологічного, пізнавального й практичного характеру в майбутній професійній діяльності; формування комунікативних умінь і навичок, умінь конструктивно взаємодіяти з іншими людьми; розвиток умінь самопізнання, самоаналізу, самовдосконалення [144].

З огляду на завдання виховання майбутнього фахівця М. Бєхтерев зазначає: «Якщо освіта спрямована на примноження людських знань і,

отже, на збільшення ерудиції, то виховний процес розвиває розум людини, привчає її до синтезу й аналізу, слугує облагородженню душевних почуттів і зміцненню волі» [30].

Ураховуючи ці завдання, можна стверджувати, що кожен ЗВО, визначаючи змістові доміанти виховної роботи, ставить перед собою конкретні завдання, пов'язані з особистісним становленням студентської молоді – майбутніх професіоналів.

Визначаючи теоретико-педагогічні вихідні позиції формування виховних систем освітніх установ, вважаємо за доцільне констатувати важливість таких орієнтирів: збереження цілісності освітнього процесу, підвищення виховного характеру навчання та освітнього характеру виховання; мета виховання – ідеал особистості, яка здатна приймати рішення в ситуаціях морального вибору і відповідати за них; головне у вихованні – створення умов для саморозвитку людини як суб'єкта діяльності, як особистості й індивідуальності; створення гуманістичних виховних систем; посилення гуманітарної спрямованості всіх освітніх компонентів; орієнтація молоді на вічні абсолютні цінності за умов формування виховного простору в малому соціумі; підвищення професіоналізму педагогів, психологів, медиків, психологічних і корекційних служб для всебічного вивчення молодого покоління й розробки індивідуальних варіантів його виховання та розвитку.

Такі орієнтири визначають можливість послідовної гуманізації виховного процесу. Незважаючи на важливість кожної конкретної професії, яку отримує людина, зазначає Я. Гриньова, принципово важливо бути особистістю, досягла високого рівня загальної та професійної культури, має широкий світогляд, усебічні інтереси, здатна розуміти інших людей, співвідносити свої бажання і наміри з їх прагненнями і планами, доводячи це власними вчинками і ставленням до них [56].

Ці якості особливо необхідні для представників соціально-педагогічних професій, тобто для тих, хто має справу з людиною, професійно зорієнтований на взаємодію з іншими людьми.

З огляду на це дослідимо філософську спадщину В. Вернадського, який створив гуманістично орієнтовану концепцію вищої освіти. На його думку, «правильно організована вища школа – шлях до освіченого народу – підґрунтя широкого й мирного розвитку людства». Дослідник уважав, що енергія студентства має спрямовуватися «на культурне піднесення особистості та народу», на опанування та збагачення загальнолюдських і національних культурних цінностей, формування нового світогляду, квінтесенцією якого є розуміння моральної єдності людини, людства й усесвіту. В. Вернадський підносить сенс вищої освіти до рівня глобального та планетарного призначення [163].

Вища освіта є могутнім чинником духовного розвитку. В. Вернадський мріяв про створення «вселенської системи освіти», нові форми людської спільноти – «організації народу, який навчається». На думку вченого, людина як особистість – явище планетарне, природне, одиниця виміру ноосфери. У людині міститься все сьогодення, а в особистості – частині космічного сукупного цілого – майбутнє людини. Єдність людства зумовлена його єдиносутністю. Важливим для особистості є розвиток її почуттів як вираження духовності [20].

Отже, у процесі організації життєдіяльності здобувачів вищої освіти культурно-освітньо-виховний простір потребує системи змістовних домінант, що орієнтують педагогів на розвиток виховання здобувача вищої освіти – майбутнього фахівця.

«Домінанта, як тлумачить філософський словник, – є визначаючий фактор, чинник, що зумовлює протягом того чи іншого часу спрямованість мислення, поведінки та діяльності людини» [172].

Спираючись на аналіз методологічних підходів (див п. 1.1.), зазначимо, що до системи основних змістових домінант, слід долучати виховання майбутнього педагога, насамперед, як *громадянина, патріота; професіонала-інтелігента; духовної особистості; високоморальної людини.*

Зупинимось докладніше на цих домінантах виховання як процесу людинотворчості у ЗВО. Відомо, що виховання громадянина й патріота – це формування гармонійно розвиненої, високоосвіченої, соціально активної та національно свідомої людини, наділеної глибокою громадською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими й духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, винахідливістю та ініціативністю [129].

Так, нормативно-правовим документом, що регламентує національно-патріотичне виховання студентської молоді в Україні й акцентує увагу на усвідомленні його найважливішої ролі на сучасному етапі розвитку суспільства, є Концепція національно-патріотичного виховання молоді [90]. У ній наголошується на утвердженні патріотизму та національної самосвідомості молоді, поглибленні процесу формування основ гуманістичного світогляду; пріоритетності високих моральних, культурних, національних і загальнолюдських цінностей, що сприятиме зміцненню духовної, моральної єдності суспільства; формуванні в молоді характерних рис патріота: активної підтримки і розвитку української державності, дотримання Конституції України; дбайливому ставленні до національних багатств, рідної природи, готовність до захисту Батьківщини, пошана до історичної пам'яті, любові до рідної культури, мови, національних свят і традицій, збереження та зміцнення власного здоров'я; підвищенні зацікавленості молоді щодо державної служби та служби в Збройних силах України, її готовності до захисту держави, збереження та шанування національної пам'яті; збереженні стабільності в суспільстві, соціальному та економічному розвитку країни, зміцнення її обороноздатності та безпеки; створенні ефективної виховної системи національно-патріотичного виховання молоді; консолідації зусиль суспільних інституцій у справі виховання молодого покоління.

Ідеї патріотичного, громадянського та національного виховання молодих поколінь досліджували М. Авдєєв [3], Н. Авер'янова [5], О. Бабакіна [17],

В. Баранівський [21], В. Борисов [36], С. Драч [66], О. Жаровська [71], С. Рашидов [147] та інші.

Пріоритетність національно-патріотичного та громадянського виховання в Україні зумовлена трьома основними чинниками: проголошенням України самостійною державою; побудовою демократичного суспільства; інтеграцією України в європейське та світове товариство.

В Україні, як зазначає О. Вар'яненко, національно-патріотичне і громадянське виховання віддзеркалює процес національно-етнічного відродження української нації та передбачає визнання національних цінностей як визначальних. До них належать: українська ідея, що втілює прагнення до державності та соборності, патріотизм і готовність до самопожертви у випадку потреби захисту Батьківщини, почуття національної самопошани й гідності, історична пам'ять, пошана до державних і національних символів, любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій, повага до Конституції України і до демократично обраних владних чиновників, орієнтація власних зусиль на розбудову держави та прагнення побудувати справедливий державний устрій, протидія антиукраїнській ідеології, прагнення до розвитку духовного життя українців [43, с. 240].

Серед основних компонентів громадянського виховання виокремлюють громадянськість, яка визначається як моральна позиція, що втілюється в почутті обов'язку і відповідальності людини перед громадянським колективом, до якого вона належить (державна, родина, професійна чи інша спільнота), у готовності відстоювати і захищати від будь-яких зазіхань на його права та інтереси.

Почуття громадянськості, як зазначає О. Бабакіна, впливає з самоусвідомлення людиною себе як особистості, як самостійного, індивідуального члена суспільства, який володіє певними правами і обов'язками, закріпленими в законодавстві, бере активну участь у прийнятті та здійсненні державних рішень і керується в повсякденному житті певними моральними нормами і цінностями [17, с. 181–190].

Розкриваючи суть громадянськості, не можна не згадати концепції видатного вченого В. Вернадського [45] про ноосферу, тобто сферу розуму, що відображає таку стадію розвитку біосфери, на якій свідома діяльність людини впливає на виникнення та розв'язання глобальних проблем [17].

Усе вищезазначене може бути зрозумілим у ракурсі визначення сутності громадянськості, коли остання розуміється як: усвідомлення себе громадянином Всесвіту; чітке розуміння планетарних процесів і глобальних проблем; усвідомлення зв'язку ноосфери та життєдіяльності людських суспільств; відчуття причетності до природних явищ; формування особистісної відповідальності за ноосферу як середовище та продукт людської життєдіяльності; усвідомлення самого себе як суб'єкта, який створює ноосферу [45, с. 240].

Крім усього іншого, громадянськість – особистісна якість, що характеризує людину як представника цивілізованого суспільства, це соціальний оптимізм, уміння дорожити святинями Вітчизни як особистими, розуміння сенсу життя, гармонійна єдність суспільного й особистого, інтелектуальне, духовне багатство, активне ставлення до добра й зла, гідність, почуття честі й обов'язку, усвідомлена та глибоко сприйнята громадянська позиція.

Громадянськість тісно пов'язана з патріотичним, інтернаціональним, політичним, моральним вихованням, оскільки належить до загальнолюдських цінностей, характеризуючи соціальну активність індивіда, тобто громадянськість як складний соціально-моральний феномен виявляється на різних рівнях: розвитку політичної свідомості і культури; засвоєння комплексу правових знань та обов'язків; особистісного присвоєння громадянських цінностей; включення особистості в систему відповідальної залежності і морального вибору в умовах суспільної практики та особистісних відносин (Л. Мединська) [106, с. 166–173].

Реалізація всього комплексу представлених педагогічних ідей на практиці неможлива без виявлення та глибокого осмислення нових

тенденцій, що народжуються в процесі формування демократичного суспільства, оскільки проблема виховання сучасного громадянина і становлення його громадянських якостей безпосередньо пов'язана з сучасною суспільною ситуацією.

Інше поняття, яке багато в чому визначає успіх аналізу феномена громадянськості як його системоутворювального елемента, – це поняття «громадянин». Філософське й культурологічне осмислення цього поняття дозволяє представити його в такій дефініції: громадянин – це людина, яка усвідомлює себе вільним і рівноправним членом певної спільноти, добровільно бере участь у суспільному житті країни, володіє сукупністю прав і перебуває під захистом закону [96].

Громадянин – це не тільки суб'єкт, який пов'язаний особливим правовим зв'язком із державою, а й людина, яка знає свої права й обов'язки, володіє певними громадськими почуттями співучасті у великих і малих справах, розуміє свій громадянський обов'язок, має розвинену громадянську відповідальність і совість.

Саме в цьому значенні поняття «громадянин» увійшло в українську культуру, стало вираженням служіння рідному народові. Отже, бути громадянином, як зазначає Ю. Руденко, значить мати певну моральну позицію, пов'язану з почуттям обов'язку і відповідальності щодо своєї Батьківщини, народу, національних цінностей, святинь, культури [150, с. 8–10].

На думку О. Бабакіної, успішне формування громадянськості як базової соціальної установки та орієнтація особистості на державу як цінність передбачає певний баланс між ідентифікацією з суспільством і виокремленням у ньому. Ось чому дуже важливо, щоб кожна особистість ідентифікувала себе зі своєю державою в цілому. Така орієнтація сприяє тому, що інші ціннісні уявлення безпосередньо об'єднуються навколо неї, створюють єдину систему [18].

Сьогодні особливого значення набуває в Україні проблема розбудови суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової, цілісної держави

та відповідної системи професійної освіти, що побудована на принципах гуманізму, демократизму, пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей, толерантності, громадянськості [107].

Наступною домінантою виховання як процесу людинотворчості у закладах вищої освіти є становлення здобувача вищої освіти як професіонала-інтелігента.

Професія для кожної людини, зазначає В. Ковальчук, – це її життя, світ, у якому вона живе й удосконалюється, який вона пізнає протягом усього свого свідомого життя, у якому діють свої моральні норми й цінності [87].

Кожна професія висуває до фахових якостей людини свої специфічні вимоги. Тільки сформувавши їх у себе, фахівець стає професіоналом. Без них немає і подальшого професійного вдосконалення.

Професійна підготовка і виховання – це єдиний процес. Виховання є складним процесом впливу на особистість, на її майстерність і моральну сутність, на інтереси. Воно сприяє інтелектуальному розвитку, охоплює всю сукупність елементів навчання, виховання і професійної підготовки.

Протиріччя між універсалізмом і спеціалізацією як глобальними векторами розвитку соціального інституту вищої освіти визначає динаміку освітньо-професійних мотивацій, орієнтацій та установок молоді. Тому сьогодні складається принципово новий підхід до взаємовпливу процесів виховання та освітніх процесів у сфері вищої освіти. Він ставить у центр проблеми особистість майбутнього фахівця з її постійним прагненням до самопізнання, саморозвитку з метою усвідомленого вибору індивідуальної життєвої стратегії та стилю життєдіяльності. Адже ринок вимагає формування нового типу особистості, грамотного фахівця, висококваліфікованого, конкурентоспроможного, фахівця-професіонала. Відповідно й завдання та кінцева мета виховання на сучасному етапі розвитку суспільства в освіті полягає у формуванні особистості фахівця, суб'єкта професійної діяльності з розвиненими почуттями порядності, справедливості та власної гідності [58, с. 200–205].

Формування професійних якостей у поєднанні з фаховими знаннями, уміннями, навичками – це і є змістовною стороною процесу виховання здобувачів вищої освіти ЗВО.

Майбутній фахівець – це не тільки суб'єкт культури, але і її об'єкт, що є одночасно її продуктом і творцем. Здобувач вищої освіти ЗВО насамперед сам опановує загальну й професійну культуру, сформовані культурні уявлення та цінності й уже потім розпочинає творчу діяльність, перетворення навколишнього світу, збагачення та примноження культурних здобутків свого народу [59, с. 3–6].

Тому виховання здобувача вищої освіти – майбутнього професіонала – має бути орієнтовано на розвиток: самосвідомості; професійної ерудиції та компетенції; усвідомлення професійного інтересу й відповідальності, здібностей ставити, творчо й ефективно вирішувати професійні завдання у сфері професійної діяльності.

Головне, що визначає зміст і характер відносин людини із зовнішнім світом, – його ціннісні орієнтації та ідеали. Якщо в царину особистісно-значущих орієнтацій майбутнього фахівця потрапляють професійні цінності та ідеали, він співвідносить із ними свої дії, «прораховуючи» можливі наслідки, прогножуючи можливий результат.

Емоційний інтелект, витонченість почуттів, глибина й повнота переживань, випробовуваних здобувачем вищої освіти, наповнюють його відносини зі світом особливою одухотвореністю, людяністю, душевним теплом. Так багато важливих особистісних якостей, зокрема турбота, милосердя, співпереживання, шляхетність, щирість, любов, повага до іншої людини, інтелігентність, є обов'язковими рисами стилю професійної діяльності майбутніх фахівців, їхні ключові, «знакові» ознаки.

У процесі набуття системи професійних знань майбутнім фахівцем треба розуміти, що знання важливі й цінні лише в «олюдненому вигляді», тобто найвища цінність – це сама людина, її духовний світ, унікальність і неповторність. Справжній фахівець повинен пам'ятати завжди: становлення

людини – це процес становлення людського в людині! Людське для людей – це не тільки, а іноді й не стільки знання, скільки «душа», внутрішній світ людини, її унікальність, творчі здібності, соціальна і професійна біографія [133].

Фахівець постійно перебуває в ситуації моральної, естетичної, світоглядної оцінки подій, постановки відповідних завдань, пошуку й прийняття рішень та їх реалізації. Зміст його життєдіяльності визначається спрямованістю особистості на осмислення, пізнання та актуалізацію загальнолюдських цінностей [185].

Уважаємо, що сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених самим викладачем, і становить сутність його професійної культури, головна мета якої – домогтися того, щоб у кожного здобувача вищої освіти з'явився духовний, моральний стрижень, який має пробудити її до духовного життя не насильством, а любов'ю, не залякуванням, а живим прикладом. Носієм моральності є викладач, його особистість, спосіб мислення, зовнішній вигляд, уміння любити і творити, що й становить його професійну культуру [82, с. 125–127].

Виховання здобувача вищої освіти як професіонала-інтелігента тісно пов'язане зі структурою й найважливішими складовими його професійної педагогічної діяльності та враховує необхідні для її здійснення особистісні якості, практичні вміння і навички – проєктувальні, адаптаційні, організаційні, мотиваційні, комунікативні, пізнавальні, а також навички контролю і самоконтролю. Зважаючи на це, надзвичайно важливі прикладні вміння та навички, діяльно-практичні вияви особистості здобувача вищої освіти, що відображають його ставлення до реалій професійної діяльності і свого існування. Про складність такого завдання писав ще психолог Л. Виготський, наголошуючи, що всяка теорія виховання висуває власні вимоги до людини.

Тому виховання здобувача вищої освіти як професіонала повинно спиратися на становлення його творчої особистості, тобто орієнтувати на розвиток: методологічної, дослідницької культури; творчих, дослідницьких

умінь і здібностей; нахилів як до індивідуальної, так і до колективної творчості у сфері професійної діяльності; спроможності творчо, системно застосовувати знання у вирішенні професійних теоретичних і практичних завдань, що складають її професійну майстерність [57, с. 232–240].

Серед значущих якостей, які мають особливе значення для майбутньої фахової діяльності фахівця, виокремлюють професійні: обов'язок, честь, гордість і моральність.

Почуття професійного обов'язку ґрунтується на переконанні в життєвій необхідності узгодження особистих бажань із суспільним обов'язком. Воно передбачає використання всіх можливостей професії для розбудови та зміцнення могутності Батьківщини. Отже, професійний обов'язок здобувача вищої освіти можна досліджувати як прагнення повною мірою оволодіти знаннями, вміннями та навичками з обраної спеціальності, дотримуватися професійної дисципліни, стати справжнім майстром своєї справи, берегти професійні традиції, розширювати професійні зв'язки. Тобто наявність почуття професійного обов'язку є запорукою і неодмінною умовою високого рівня фаховості людини.

Професійна честь. Це моральна категорія, яка відображає гідність і авторитет людини, що провадить певну діяльність, і пов'язані з цією діяльністю моральні заслуги. Вона вимагає від працівника підтримувати репутацію своєї професії, захищати інтереси колективу, до якого він належить. Досягнення та успіхи окремих людей кожної професії формують фаховий авторитет. Так поступово зростає суспільна значущість і цінність певного виду діяльності, формується професійна честь. Під час навчання у ЗВО здобувачі вищої освіти повинні навчитися по-справжньому цінувати обрану професію, усвідомити її суспільне значення, примножувати добру славу і захищати її честь.

Професійну етику розуміють як моральні принципи, пов'язані з поведінкою людини у сфері її професійної діяльності. Майбутні фахівці повинні усвідомлювати, що вони самі відповідають за свої вчинки, що кожен

їх крок буде морально оцінено. Лише за цієї умови вони будуть готові до роботи в колективі [58].

Виховання повинно створювати передумови для збереження здоров'я фахівця, формування в нього досвіду *організації здорового способу* життя, залучення його до рекреаційних видів діяльності, що забезпечують відновлення і баланс фізичних і душевних сил. Роки студентства, знайомство зі способом життя своїх викладачів повинні озброювати майбутнього фахівця необхідним і дуже цінним досвідом, навчити його тому, як поводитися в ситуаціях емоційних і фізичних перевантажень під час професійної діяльності, як відновити після них свої сили тощо [132].

Професійний розвиток спеціаліста здійснюється протягом усього його життя, але на кожному етапі має свої особливості, пов'язані як з особливостями віку, так і зі своєрідністю вияву індивідуальності тієї чи іншої особистості. Саме тому період «другої юності» має особливе значення, оскільки він завершує фізичне дозрівання людини, створює реальні передумови для набуття нею морально-естетичної зрілості. Це, як зазначає Н. Шемигон, період найбільш активного розвитку моральних та естетичних почуттів, становлення і стабілізації характеру й, що особливо важливо, оволодіння повним комплексом соціальних функцій дорослої людини, включаючи громадянські, суспільно-політичні, професійно-трудова [194].

П'ятирічна дистанція руху майбутнього фахівця від першого курсу до п'ятого наочно ілюструє колосальну еволюцію його свідомості, коли дійсно завершується формування цілісної особистості, коли в самостійне життя, у професійну діяльність приходить духовно багатий, інтелігентний фахівець, який опанував значний пласт загальнолюдської і професійної культури, сформував стійку морально-естетичну позицію щодо навколишньої дійсності, має власну систему поглядів на світ і свідомо реалізує їх, утверджуючи себе як творець власної долі.

В аналізі професійної вихованості майбутнього фахівця можна заперечувати або применшувати значення фундаментальних знань, опанування

професійних предметів, проте слід зауважити, що майже всі великі діячі минулого, мислителі й педагоги акцентують увагу на тому, що є щось більш важливе і суттєве, котре становить власне «серцевину» особистості фахівця, виражає його особливе ставлення до світу, людей і самого себе – його *інтелігентність*.

Так, В. Кремень особливу увагу приділяє проблемам формування національної інтелігенції. Ураховуючи сучасні реалії, учений підкреслює, що, «без сумніву, наша епоха з її реаліями, культура вносять корективи у світогляд, у ціннісні орієнтири, що змушує кожну мислячу людину переглядати своє ставлення до дійсності. Але чи не занадто різко ми інколи розлучаємося з тим, що тривалий час плідно працювало на суспільство, на формування нації, на її культуру? Звичайно, сучасні інноваційні підходи до осмислення нових реалій суспільного існування змушують критично ставитися до старих методів праці, догматизму, забобонів, примітивізму, віджилих ідей і минулих цінностей, снобізму в ставленні до звичайної, без «статусу» людини. Проте є речі, які назавжди залишаються в житті народу, без яких він не може існувати, – мораль, історія, культура, мова, духовність. Творцем і носієм цього надбання була і є інтелігенція» [93, с. 3–11].

Розмірковуючи про сутність цього феномена, інший відомий учений Д. Лихачов доводив, що освіченість ще не гарантує інтелігентності: багато хто помилково вважає, що інтелігентна людина – та, яка багато читає, здобула гарну освіту, зокрема гуманітарну, чимало подорожує, знає декілька мов. Проте можна все це мати й бути неінтелігентною, і можна нічим цим не володіти значною мірою, а бути внутрішньо інтелігентною людиною. Не можна змішувати освіченість з інтелігентністю. Освіченість живе старим змістом, інтелігентність – створенням нового й усвідомленням старого як нового. Інтелігентність, поєднана з соціальною активністю, є формою зовнішнього вияву внутрішньої сутності фахівця, виявом його професійної вихованості. При цьому рівень знань не має принципового значення для визначення міри інтелігентності людини: інтелігентність виявляється

не тільки у знаннях, але й у здатності до розуміння іншої людини. Співчувати іншій людині, розуміти її душевний стан, безкорисливо допомагати, брати участь у її долі – ось риси істинно інтелігентної особистості, які проявляються в багатьох дрібницях. Інтелігентність – це здатність до розуміння, до сприйняття, це терпиме ставлення до світу і до людей [100].

Виховання здобувача вищої освіти як інтелігентної особистості зорієнтоване на розвиток: високої культури спілкування й поведінки; високого рівня ерудиції; естетичної, художньої культури; системності й критичного мислення; прогресивних поглядів і переконань; толерантності й поважного ставлення до людей іншої національності та інших поглядів і переконань; здатності до збереження кращих рис і традицій українського народу.

Показником інтелігентної особистості є розвиток її інтелектуальної культури, високого рівня ерудиції.

Поняття «інтелект» у науковій літературі визначається як загальні здібності до пізнання, розуміння і вирішення проблем, які об'єднують усі пізнавальні здібності індивіда: відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уява [44, с. 28].

Інші дослідники, зокрема Г. Адлер, визначають інтелект здатністю свідомо виконувати такі розумові дії, як систематизація, зіставлення, виокремлення, формування поняття, порівняння, поєднання, кількісний розрахунок, з'ясування причин і наслідків, характеристика, моделювання, пошук зв'язків і закономірностей, перебір варіантів, візуалізація, вербалізація, узагальнення, структурування, розбір, осмислення, позбавлення, регуляція та інші [7, с. 4].

Інтелектуальна культура – сукупність формально-логічних, мовних, змістовно-методологічних і етичних знань, умінь і навичок, що виявляються в інтелектуальній діяльності людини. Від цієї культури залежать процеси виховання особистості, її творчі та професійні досягнення [167].

Проблему формування інтелектуальної культури майбутнього фахівця розробляли такі вчені, як О. Башун [25], Е. Беляєва [26], І. Тихомирова [167] та інші дослідники.

Інтелектуальна культура майбутнього фахівця, за визначенням І. Тихомирової, містить у собі: уміння визначати цілі пізнавальної діяльності, планувати її, виконувати пізнавальні операції, працювати з джерелами інформації, оргтехнікою, займатися самоосвітою тощо. До структури цього компонента загальної культури особистості входять загальні і спеціальні навчальні вміння, а також такі інтелектуальні якості, як мобільність, гнучкість, глибина, широта, логічність, ясність, активність, самостійність розуму. Інтелектуальна культура виявляє інтерес до роботи з книгою й новими інформаційними технологіями; розвинені розумові сили, мислення, здатність здійснювати саморегуляцію інтелектуальної діяльності [605].

Показниками ефективності розвитку інтелектуальної культури майбутнього фахівця є рівень розвитку пізнавальних мотивів; знання про методи пізнання; дієвість знань (спрямованість на практичне використання); рівень розвитку пізнавальних процесів (сприйняття, уваги, пам'яті, уяви); рівень володіння технологіями інтелектуальної діяльності; результативність інтелектуальної діяльності; стан нервово-психічного здоров'я і комфорту здобувача вищої освіти; естетичне виконання та оформлення роботи (О. Беляєва) [26].

Як доводить аналіз педагогічної літератури та власний практичний досвід, для цілеспрямованого розвитку у майбутніх фахівців інтелектуальної культури в освітньому процесі мають бути створені спеціальні умови, оскільки на її розвиток впливає багато чинників, зокрема: критичне ставлення до себе, творча активність у пізнанні і самопізнанні, рефлексія (ціннісні орієнтації самотворення); задоволення своїх інтересів з урахуванням пізнання себе, індивідуальних можливостей, здібностей, усвідомлений розвиток своєї індивідуальності, самоактуалізація; залучення до педагогічної діяльності, коли виявляється активне ставлення особистості до власної професійної

підготовки; науковий підхід до вирішення найважливіших проблем самоосвіти [135].

Практика засвідчує, що ефективність формування інтелектуальної культури у здобувачів вищої освіти залежить від високого рівня професійно-педагогічної майстерності викладачів ЗВО; методичного забезпечення процесу навчально-пізнавальної діяльності здобувачів вищої освіти і створення сприятливих умов для плідної праці студентської молоді; якісного і систематичного контролю за навчально-пізнавальною діяльністю [26].

Отже, важливими чинниками формування образу майбутнього фахівця-інтелігента є сприйняття ним цінностей, ідеалів, соціальних і професійних стандартів і нормативів, а також сформований світогляд, ерудиція виробленими на цьому підґрунті загальнолюдськими та професійними переконаннями, уявленнями про належне, стилем і глибиною мислення, досвідом сприйняття та оцінки навколишнього світу і себе в ньому – усе те, що в сукупності створює основну складову його професійної вихованості.

Інтелігентність людини характеризується також і рівнем її естетичного розвитку. Питання естетичного виховання учнівської та студентської молоді досліджували В. Бутенко [42], Д. Джола [62], І. Зязюн [76], А. Комарова [88], Л. Хлебнікова [47], А. Щербо [62] тощо.

Розвинена естетична культура майбутнього фахівця сприяє здатності виокремлювати в житті й мистецтві прекрасне та оцінювати з позиції естетичних знань, сприймати і розуміти його в природі, художніх творах, вона допомагає формувати естетичні смаки, розвиває здібності в галузі мистецтва [206].

Прогресивна думка високо оцінювала роль естетичної культури, естетичного ставлення до дійсності, розуміння прекрасного як способу відображення й пізнання світу людиною через естетичне переживання та емоції (Г. Шевченко) [192].

Згідно з думкою Арістотеля, мистецтво призначене для того, щоб створити і пожвавити спочатку вкладене в людину почуття краси.

Він уважав, що краса, перш за все, виявляється в духовному знанні людини, яке можна придбати, тільки долучившись до поняття прекрасного. Категорія прекрасного знаходить своє вираження у єдності розуму і почуттів [16].

Залучення здобувачів вищої освіти до естетичної діяльності дозволяє плідно вирішувати такі завдання естетичного розвитку майбутнього фахівця, як формування естетичних смаків, почуттів, потреб, знань, ідеалів; вироблення художньо-естетичних умінь, творчих здібностей; виховання естетичної культури як прояву інтелігентності особистості.

Естетична домінанта виховання здобувачів вищої освіти допомагає їм усвідомити, що мистецтво як форма суспільної свідомості задовольняє потреби людини у сприйнятті навколишньої дійсності у різних формах людської чуттєвості.

Естетичне виховання здобувачів вищої освіти є комплексною проблемою, її не можна вирішувати ізольовано. Воно тісно пов'язане з соціально-економічним та інтелектуальним розвитком країни й реалізується комплексом засобів. Як один із найважливіших елементів системи виховання, естетичне виховання тісно пов'язане з моральним та іншими видами виховання, формуванням доброти, гуманізму, громадянськості тощо.

Оволодіння здобувачами вищої освіти компонентами естетичного виховання (естетичне сприйняття, естетичний смак, естетичне ставлення, естетична оцінка) сприяє підвищенню їх професійно-кваліфікаційного рівня, формуванню наукового світогляду, духовних потреб, забезпеченню активності естетичного сприйняття, творчої уяви, емоційного переживання, естетичного мислення [134].

Майбутні фахівці мають зрозуміти, що естетичні знання, уміння та навички необхідні людині будь-якої професії та спеціальності. Ядром системи естетичного виховання є вплив засобів мистецтва, спираючись на які здійснюються художнє виховання, освіта і розвиток здобувачів вищої освіти.

Практика доводить, що система естетичного виховання здобувачів вищої освіти будується з урахуванням відображення питань прекрасного, що склалися

в багатопредметній структурі програм ЗВО. Освітні компоненти мистецького напрямку, які вивчаються здобувачами вищої освіти, мають потужні виховні можливості, адже вони сприяють формуванню в студентській молоді естетичного мислення, культури, сприйняття, виробленню естетичних смаків, розвитку прагнення збагачувати елементами прекрасного своє життя, протидіяти всьому потворному, низькому.

Художнє виховання як важливий елемент цієї системи є цілеспрямованим процесом формування у здобувачів вищої освіти здатності сприймати, відчувати, переживати, любити, оцінювати мистецтво, насолоджуватися ним і створювати художні цінності.

Не менш важливим елементом естетичної культури здобувачів вищої освіти є художня діяльність, спрямована на оволодіння мистецтвознавчими знаннями, уміннями та навичками. Адже художня творчість притаманна тією чи іншою мірою всім видам продуктивної людської діяльності; передбачає опанування культурної спадщини, а художньо-творчий розвиток визначає рівень сформованості здібностей та обдарувань здобувачів вищої освіти у різних видах і галузях мистецтва [92].

Система художньо-естетичного виховання здобувачів вищої освіти реалізується в освітньому процесі, що здійснюється переважно на лекційних, практичних заняттях, у позанавчальний час. Організація екскурсій до музеїв, походи на природу, історичними місцями, знайомство з пам'ятками культури, шедеврами світового та національного живопису, музики, з різноманітними видами мистецтв сприяє формуванню у здобувачів вищої освіти через емоційні переживання високих естетичних почуттів, смаку. Крім цього, організація гуртків, студій, груп художньої самодіяльності, ансамблів і студентських театрів допомагає виховати у здобувачів вищої освіти естетичне ставлення до дійсності й мистецтва [205].

Отже, інтелігентність фахівця – це професійно необхідна, інтегральна якість, оскільки фахівець найчастіше має справу з особливим предметом своєї професійної діяльності – з людиною. Саме тому В. Кремень, конкретизуючи

своє розуміння інтелігентності, підкреслював, що її можна і треба розвивати, виховувати в людині, тренувати душевні сили, як тренують фізичні [93].

Проаналізувавши філософську та психолого-педагогічну літературу, урахувавши власний досвід роботи, дійшли висновку, що поняття «інтелігентність» – синонім морально-естетичного ставлення як єдності моральності й краси у внутрішньому і зовнішньому вияві, тому іншою домінантою виховання здобувача вищої освіти є становлення його як духовної особистості.

«Духовність, за визначенням Л. Буєвої, є інтегральна якість, що належить до сфери смисложиттєвих цінностей, які визначають зміст, якість існування й образ людський у кожному індивіді» [41].

Поняття духовності здебільшого характеризується здатністю людини до безкорисливої любові, жертвовності, безмежної мудрості, свободи. Ці особливі стани душі насамперед передбачають розвиток у собі вищих моральних якостей, сумління, здатності усвідомлювати світ як загальну гармонічну цілісність і жити в гармонії з ним.

Розрізняючи терміни «духовність» і «духовна культура», слід відзначити, що перше поняття іманентно властиве другому і виступає вектором процесу розвитку іншого. Духовна культура особистості є сукупністю духовних цінностей, які залежать від певного суб'єктивного ідеалу і є «ядром» його самоутворювальної діяльності. Духовність, як стійка особистісна якість людини, відображається в її високій культурі і виявляється в чітких моральних принципах, ідейних переконаннях, ідеалах, що відповідають загальнолюдським і національним цінностям.

Проблемам виховання духовності, духовної культури студентської молоді присвячені дослідження таких учених, як Г. Авдіянець [4], Т. Антоненко [13], І. Бех [29], М. Боришевський [37], Л. Буєва [41], О. Омельченко [110], Є. Помиткін [128], Л. Петриченко [124], М. Роганова [148] та інші.

Духовне життя особистості припускає рух внутрішнього світу людини, його динаміку у процесі опанування об'єктів культури.

Духовність – це органічна якість істинної культури. Як особливе ставлення до світу, вона виникає з усвідомленого або неусвідомленого переконання в тому, що в усесвіті є дещо більш високе, ніж матеріальні цінності, і це може бути перевірено емпіричним шляхом, досвідом.

Як визначає Г. Шевченко, духовність є відбиттям внутрішньої гармонії людини, натхненням душі, великої Мудрості, внутрішньої сили особистості, що вміщує в собі красу і гармонію світу, єдність думок, почуттів і вчинків, моральні імперативи [193].

У «пізнавальному» сенсі духовність можна аналізувати як властивість інтелекту. Вона виявляється в поведінці через волю як вільна творча діяльність, уміння приймати рішення й обирати способи досягнення цілей, творити продукт, наповнений життєвим змістом. Щодо почуттів, то «духовні» почуття надають людині можливість відчувати внутрішню і зовнішню свободу, особисту гідність, відповідальну суб'єктивну позицію (В. Федотова) [169].

За визначенням Л. Буєвої, духовність є інтегральна якість, що відноситься до сфери смисложиттєвих цінностей, які визначають зміст, якість і спрямованість людського буття і образ людський в кожному індивідові [41].

Духовність – творча спрямованість, наснага, енергія людини. Особистість має право на самостійність, індивідуальність, однак для пробудження і подальшого духовного розвитку індивіда потрібно створити відповідні умови. Це питання надзвичайно важливе, оскільки духовність визначає спрямованість усіх розумових, емоційно-чуттєвих, вольових якостей людини, її здатність до самоусвідомлення себе як особистості [27].

Виховання майбутнього фахівця як духовної особистості означає сформованість у нього таких особистісних якостей: любові до людей, терпимості, емпатії, розуміння цінності й неповторності кожної людини, значущості держави, її культури, традицій, недоторканості людського життя, права, культури. Адже, як зазначає академік І. Бех, виховання духовно зрілої особистості, у якої поняття добра, совісті, обов'язку набули

непохитності, стали власними ціннісними орієнтирами, є головною метою сучасної освіти [27, с. 29].

Системоутворювальним чинником духовності майбутнього фахівця є процес самореалізації особистості, який передбачає її готовність і здатність до опанування, сприйняття та розповсюдження духовних цінностей як людинотворчого та духотворчого освітньо-виховного процесу.

Перетворення, що відбуваються в соціумі, істотно змінили вимоги до освітньої системи та педагога. Актуалізується проблема розвитку духовних цінностей та особистісного потенціалу майбутнього фахівця, що визначає його головну місію – збереження, відродження традиційних духовних цінностей, культури як середовища, яке виховує високоморальну особистість; допомагає в успішному формуванні ціннісних орієнтацій вихованців. До того ж викладач повинен володіти низкою ціннісних установок: у сфері пізнання – на особистісне знання, на розуміння; у сфері дії – на спільну творчу діяльність, на діалогічне спілкування й на гру; у сфері переживання – на емпатію, толерантність й особистісну рефлексію.

Із позицій нової соціокультурної парадигми особистість фахівця в інформаційному суспільстві вивчається як активний суб'єкт, здатний створювати новий простір життя, духовний світ науки, релігії, культури, моральні норми. Проте сучасний фахівець навіть у розвиненому інформаційному суспільстві залишається живим співрозмовником, із яким здійснюється взаємодія, що формує нову людину, спираючись на теплоту, відчуття турботи та відповідальності.

Саме традиційні духовні цінності українського суспільства, на думку Г. Шевченко, орієнтовані на «глибинне розуміння людини, пошуки сенсу її життя, питання і відповіді з приводу їх таємниці та постійного її розгадування» [193]. Звернення до духовних цінностей і сенсів українського суспільства є нагальним завданням сучасної освіти в Україні, що передбачає повернення до вікових духовних цінностей, до національних традицій як нагальної потреби. Це повернення залежить саме від викладача. Особливості

професійної діяльності викладача багато в чому визначаються складністю і змістом, нестандартністю предметів розгляду, неоднозначністю впливу, пошуку, принциповою нечіткістю меж, що розділяють соціальні явища. У зв'язку з цим, викладачу важливо орієнтуватися на цінності, обрані ним як еталон.

Духовні цінності в професійній діяльності умовно можна об'єднати у дві основні групи:

- 1) пов'язані з професійною діяльністю;
- 2) загальногромадянського характеру.

Зважаючи на це, виділили кілька базових характеристик особистості майбутнього фахівця. До першої групи належать: обов'язок, честь, гідність, відповідальність, працьовитість, дисциплінованість, професійна майстерність, схильність до дотримання традицій тощо. До другої – патріотизм, громадянськість, гуманізм, обов'язок, відповідальність, інтелект, совість, турбота про виховання молоді тощо.

Цінності – це духовні феномени, що мають особистісний сенс і є орієнтирами людської поведінки, формування та розвитку життєвих і професійних установок педагогів (С. Анісімов) [12]. Педагогічні цінності різняться за рівнем свого існування, який може стати основою їх класифікації. На цій підставі виділяються особистісні, групові та соціально-педагогічні цінності (В. Сластьонін) [156].

Б. Долинський визнає ціннісне «Я» як систему ціннісних орієнтацій, що містить не тільки когнітивні, але й емоційно-вольові компоненти, які відіграють роль внутрішнього орієнтиру особистості. У ньому, доводить він, асимільовано як соціально-педагогічні, так і професійно-групові цінності, що є основою індивідуально-особистісної системи педагогічних цінностей. Ця система містить цінності, пов'язані із затвердженням особистістю своєї ролі в соціальному і професійному середовищі (суспільна значущість праці педагога, престижність педагогічної діяльності, визнання професії найближчим особистим оточенням та ін.); задовольняють потребу в спілкуванні

і розширюють його коло (спілкування з дітьми, колегами, референтними людьми, переживання дитячої любові і прихильності, обмін духовними цінностями та ін.); орієнтують на саморозвиток творчої індивідуальності (можливості розвитку професійно-творчих здібностей, залучення до світової культури, заняття улюбленим предметом, постійне самовдосконалення та ін.); дозволяють самореалізуватися (творчий, варіативний характер праці, романтичність і захопливість професії, можливість допомоги соціально неблагополучним дітям та ін.); дають можливість задовольняти прагматичні потреби (можливість отримання гарантованої державної служби, оплата праці і тривалість відпустки, службове зростання та ін.) [65].

Слід пам'ятати, що моральний приклад викладача має найважливіше значення для духовного становлення особистості здобувача вищої освіти під час засвоєння змісту духовних цінностей. У сучасному, постійно мінливому суспільстві система духовних цінностей і ціннісні орієнтації покликані зберегти стійкість внутрішнього світу викладача, а через нього і його вихованців.

Виховати молоду людину може лише викладач-творець, гуманіст, професіонал. Його завдання полягає в тому, щоб спрямувати свій потенціал на допомогу вихованцям, зробити особисті відкриття в духовно-моральній сфері власним надбанням, спробувати визначити свої перспективи, своє місце в житті, замислитися над тим, що таке людина, у яких взаєминах вона перебуває з навколишнім світом, у чому сенс її існування, якою вона має бути.

Отже, духовно розвинена особистість майбутнього фахівця – це гуманізована особистість, гуманність і інтелект – це суть моральності, у якій поєднуються любов до людей, терпимість, емпатія, розуміння цінності і неповторності кожної людини, держави, її культури, традицій, недоторканності людського життя.

Духовно розвинена особистість – це особистість життєтворча, яка варіативно мислить, постійно розвивається, не задовольняючись досягнутим результатом, з розвиненим відчуттям нового, прагненням бути

творцем. Її внесок у загальнолюдську культуру шляхом отримання професії педагога є значущим і безперечним.

Зазначимо, що збагачення духовності особистості передбачає опанування моральних якостей. Тому виховання здобувача вищої освіти як *високоморальної людини* орієнтоване на розвиток: високого рівня моральних якостей (чесності, відповідальності, обов'язковості, доброзичливості); моральної культури, що містить розуміння високоморальних національних загальнолюдських цінностей; гуманістичних поглядів, переконань і світогляду. Це, як зазначає Т. Авксентьева, засвоєння особистістю моральних норм, принципів, категорій, ідеалів суспільства на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки [6].

Отже, духовність пов'язана з моральністю, вони є важливими характеристиками особистості. Духовність у цьому контексті визначається як спрямованість людини відповідно до обраних цілей, ціннісна характеристика свідомості. Моральність є результатом дії, сукупністю загальних принципів і норм поведінки людей по відношенню один до одного й суспільства. У поєднанні вони є основою внутрішнього світу особистості, оскільки духовність – вектор її руху (самовиховання, самоосвіти, саморозвитку) [6].

Проблемам морального виховання студентської та учнівської молоді присвятили свої наукові пошуки такі вчені, як Т. Авксентьева [6], І. Бех [28], В. Демиденко [61], В. Жуковський [72], І. Кучинська [97], О. Яровська [200].

Духовність і моральність існують у нерозривній єдності, якщо ж вони мають суперечності, починається руйнування і навіть розпад особистості. Зв'язок моральності з духовністю – єдина запорука її істинності й міцності. Очевидно, що етична культура, яка є основою духовності та моральності людини, повинна бути властива кожному педагогу.

В Україні здавна ставили надзвичайно високі вимоги до моральної сутності людини, її порядності, чесності, совісності, правдивості, справедливості, працелюбності, гідності, честі, дотримання слова, вірності (громадянської, товариської і подружньої); її ставлення до інших людей –

поваги до старших, свого роду, тактовності, толерантності, підтримання гуманних стосунків, гостинності; поваги, любові до вільної праці, її вшанування, поважного ставлення до хліба, відданості рідній землі. Як визначає О. Вишневський [49], ці ідеї, ідеали, погляди, норми поведінки, збагачені тисячолітнім досвідом мудрості народу, несуть могутній моральний потенціал, який слугує успішному засвоєнню загальнолюдських цінностей майбутніми фахівцями. Систему моральних цінностей він поділяє на абсолютно вічні, національні, громадянські, сімейні та цінності особистого життя [49].

Абсолютно вічні цінності – це загальнолюдські цінності, які мають універсальне значення й необмежену сферу застосування (добро, правда, любов, чесність, гідність, краса, мудрість, справедливість).

Національні цінності є значущими для одного народу, але їх не завжди поділяють інші. Наприклад, почуття націоналізму зрозуміле і близьке лише поневоленим народам і чуже тим, які ніколи не втрачали своєї незалежності. До таких цінностей належить патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять тощо.

Громадянські цінності ґрунтуються на визнанні гідності людей і знаходять своє застосування в демократичних суспільствах. Це права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, повага до закону тощо.

Сімейні цінності охоплюють моральні основи життя сім'ї, стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей, пам'ять про пращурів тощо.

Цінності особистого життя мають значення насамперед для самої людини, визначають риси її характеру, поведінку, господарський успіх, стиль приватного життя тощо [49].

Значне місце у формуванні моральності людини посідає родинно-побутова культура, у якій найбільш повно закладені норми стосунків у сім'ї, виховання шанобливого ставлення до батьків, жінки-матері, дідуся, бабусі та інших. Зміст формування родинно-побутової культури сприяє

збереженню рідної мови, традицій, історії, родоvodu, забезпеченню духовної єдності поколінь, неперервності минулого, сучасного і майбутнього нації, суспільства загалом.

Отже, саме сфера змістових доміант таких як патріотизм, громадянськість, професіоналізм, інтелігентність, духовність та моральність майбутніх фахівців виявляється у фокусі уваги, коли йдеться про сутність професійного виховання. Професійне виховання постає як цілісний процес формування особистості здобувача вищої освіти, його мотиваційно-моральної сфери, фундаментальних знань, духовної культури.

Педагогічна діяльність вимагає постійної творчої готовності, пошуку нетривіальних і в той же час оптимальних рішень у нестандартних професійних ситуаціях, стійкого самовизначення в духовних цінностях. Тому найважливішою запорукою успішної діяльності фахівця в умовах сучасного суспільства стає особистісний потенціал, що включає широке коло якостей, рис властивостей. Потенціал фахівця як особистості надає можливість і здатність жити внутрішньо багатим життям, ефективно взаємодіяти з оточенням, бути продуктивним, ефективно впливати, успішно розвиватися. Крім того, потенціал фахівця визначає здоров'я – психічне, душевне, особистісне й психологічне, смислове наповнення життя (інтереси й стимули жити, сенси життя, улюблена справа); інтелект загальний та емоційний. Але для майбутнього фахівця те чи інше поєднання цих внутрішніх складових має особливе значення, оскільки визначає такі зовнішні показники, як вияв культури та свободи, добровільну відповідальність, демонстрацію життєвої стратегії та ціннісних орієнтацій, бачення перспектив, необхідних для духовного виховання молодого покоління. Відмінною рисою майбутнього фахівця можна вважати і його готовність до інноваційного впливу на нове покоління. Сучасний фахівець – це всебічно ерудована, духовно розвинена особистість. Він досконало володіє професійними знаннями, інтелігентний, має глибокі соціальні уявлення, розвинені естетичні почуття, високі моральні якості, шанує свою національну спадщину та світові досягнення людства. Усе це можливо тільки за умов

підвищення значущості загальнокультурної складової вищої освіти та створення відповідної системи виховної роботи, наповненої ціннісно-смісловим високоморальним духовним змістом відповідно до визначених змістових доміант. Тому пропонуємо визначити потенціал виховання спрямованого на суб'єктів освітнього процесу.

1.4. Виховний потенціал освітнього процесу

Вагоме місце у національній освітній системі будь-якої країни займає вища освіта, яка є критерієм професійної компетентності, нарощування інноваційного потенціалу суспільства, розвитку інших рівнів освіти. Заклади вищої освіти беруть усе більш помітну участь як у розробці сучасних гуманітарних і виробничих технологій, так і у вихованні сучасної молоді [139, 202]. Інноваційний освітній заклад – освітній заклад, у якому суб'єкти освітнього процесу експериментують, апробують або впроваджують інноваційні ідеї, теорії, технології. У сучасних соціально-економічних умовах в освітніх структурах цілком закономірним є процес інтеграції різних закладів освіти, що пояснює появу єдиного освітнього простору багаторівневих інноваційних освітніх закладів, таких як «дошкільна – загальна середня освіта – коледж – академія/ інститут/університет». Ці інтеграційні процеси за участю різних типів освітніх закладів зменшують негативний вплив на освіту таких факторів, як: несприятлива демографічна ситуація, зниження якості освіти; мотивація навчання; невідповідність рівня підготовки випускників закладів загальної середньої освіти вимогам до якості знань вступників до ЗВО тощо [203].

Необхідність заходів, спрямованих на посилення виховного потенціалу системи вищої освіти, зумовлена, з одного боку, інтенсивністю позитивних тенденцій інтеграції України у світове співтовариство, розвитку діалогу культур, демократичних процесів у різних сферах суспільного

життя, підвищення соціального запиту на творчу, діяльну особистість, яка постійно розвивається; з іншого боку – наростанням негативних явищ у молодіжному середовищі, викликаних посиленням несприятливих чинників, дезорганізації значної частини молоді в нових політико-економічних і соціально-культурних умовах.

Реформування в цілому системи вищої освіти, по суті, спрямоване на формування нового освітньо-виховного простору, який дозволить забезпечити інтелектуальне, духовно-моральне становлення молодого покоління, його життєве самовизначення, самостійний вибір на користь гуманістичних ідеалів, цінностей свободи, добра, справедливості, екологічного благополуччя, сім'ї, здоров'я, Батьківщини, освіти, праці, творчості, краси та інших загальнолюдських цінностей.

У період становлення й розвитку постіндустріального суспільства стрімко наростає обсяг науково-технічних знань, прискорюється темп їхнього старіння та відновлення, відбувається широка інформатизація всіх сфер громадського життя й діяльності. Поряд із процесами глобалізації ці обставини викликають необхідність певного переосмислення сутності освіти, цілей, змісту, методів і засобів її реалізації.

Сьогодні досить закономірно очікувати істотних змін в царині свідомості як окремої людини, так і суспільства в цілому. Уже зрозуміло, що на зміну колективізму все більше приходять свідомість індивідуалістична, автономність стає ведучою якістю особистості. Зростає роль самосвідомості, уміння застосувати свої, закладені природою ділові якості в практичній діяльності, самостійно долати труднощі, що виникають [137].

Специфіка діяльності сучасного ЗВО полягає не тільки в реалізації його основної діяльності – освітньої. Пріоритетним напрямом функціонування системи освіти виступає виховання особистості здобувача вищої освіти в різних видах освітнього процесу. Останнім часом усе частіше підкреслюється значний виховний потенціал змісту сучасних освітніх компонентів: «Ефективність вирішення виховних завдань залежить від цілеспрямованого відбору змісту

навчального матеріалу, який надає студентам зразки справжньої моральності, духовності, громадянськості, гуманізму, що безумовно залежать від професіоналізму педагога» [95, с. 37].

Сучасна педагогіка вищої освіти відзначає великі можливості освітнього процесу у вихованні студентства. На думку вчених, які обґрунтували теоретичні засади органічної єдності виховного та освітнього компонентів у закладі вищої освіти (Ю. Бабанський, А. Деркач, К. Лазаренко, Л. Любомир, Л. Молчанов, І. Прокоп С. Ружин, О. Савченко, В. Сластьонін, Г. Шевченко), у процесі навчання у ЗВО можуть бути реалізовані практично всі напрямки виховного впливу, особливо у професійній вищій освіті. Блоки освітніх компонентів, досить повно представлених у навчальних планах спеціальності, дають можливість отримати: моральне, естетичне, фізичне, правове, громадянське, економічне виховання (гуманітарний блок); розумове, екологічне виховання (блок природничих освітніх компонентів); трудове – під час виробничої практики і безпосередньо в освітньому процесі як в аудиторії, так і при виконанні самостійної роботи [156].

Підвищення виховного потенціалу освітнього процесу у ЗВО та забезпечення умов його ефективної реалізації є одним із провідних завдань реформування структури та змісту вищої освіти в Україні.

Метою діяльності закладів вищої освіти «має бути не тільки формальний перехід на дворівневу модель підготовки фахівців, але і зміна точки зору суспільства на те, що бакалавр – це неповноцінна вища освіта в порівнянні зі спеціалістом і магістром, навпаки необхідністю ВНЗ має стати переконання суспільства в повноцінності освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр як одного зі ступенів вищої освіти, адаптованого до ринку праці і потреб самих людей» [179].

Мета виховання молодих поколінь – прерогатива держави, яка за широкої участі наукових установ і громадськості формулює її як головний компонент своєї освітньої політики. І. Прокоп, досліджуючи розвиток виховних цілей навчання у дидактиці загальноосвітньої школи в другій половині ХХ- початку

XXI століття засвідчує, що змістові параметри мети виховання відображають рівні цивілізації суспільства, його демократичні характеристики, економічні можливості, компетентність уряду, служб прогнозування й розрахунку реальних умов розвитку, зокрема педагогічних систем. Зв'язок між вихованням і навчанням є об'єктивною закономірністю, яка діє в будь-які епохи і за будь-яких умов [145].

У довідковій педагогічній літературі навчання тлумачиться як основний засіб здобуття освіти, цілеспрямований, організований, планомірний і систематично здійснюваний процес оволодіння знаннями, уміннями та навичками під керівництвом досвідчених осіб – педагогів, майстрів тощо [170, с. 908]; специфічна форма пізнання об'єктивної дійсності, оволодіння суспільно-історичним досвідом; двосторонній процес взаємопов'язаних діяльностей учасників освітнього процесу, спрямований на оволодіння вихованцями системою знань з основ наук, умінь і навичок їх практичного застосування [54, с. 276].

Навчання, за визначеннями окремих науковців, визначається як:

– динамічна взаємодія, співробітництво та партнерство педагога та здобувачів освіти, організація активної навчально-пізнавальної діяльності школярів, спрямованої на опанування системи наукових знань, умінь, навичок, розвиток усебічної вихованості особистості (Н. Мойсеюк) [108, с. 187];

– сукупність послідовних і взаємопов'язаних дій педагога й здобувача освіти, спрямованих на розвиток самостійного мислення, спостережливості (І. Підкасистий) [112, с. 87];

– цілеспрямований процес взаємодії між педагогом та здобувачами освіти з метою їх розвитку, освіти і виховання (О. Савченко) [151];

– цілеспрямований педагогічний процес організації та стимулювання активної пізнавальної діяльності здобувачів освіти в оволодінні науковими знаннями і навичками, розвитку творчих здібностей, світогляду та морально-естетичних поглядів, переконань (І. Харламов) [184, с. 159];

– організована пізнавальна діяльність, спрямована на прискорення індивідуального психічного розвитку та оволодіння пізнаними закономірностями довкілля (С. Баранов) [22, с. 7];

– виховання, яке здійснюється під час оволодіння певним змістом освіти (В. Селіванов) [84, с. 186] тощо.

Аналіз дефініції «навчання» дозволяють визначити його найбільш суттєві ознаки: цілеспрямованість і планомірність, двосторонній характер, спрямування навчання на формування знань, умінь і навичок. Проте лише в окремих визначеннях дослідники звертають увагу на важливість виховного аспекту навчання, що також є його суттєвою ознакою.

Зіставляючи різні визначення, зауважимо, що виховання ширше й складніше за навчання; передує навчанню; здійснюється в процесі навчання й у позааудиторній роботі; продовжується й після закінчення систематичного навчання, супроводжує людину впродовж усього життя; результати виховання не піддаються такій оперативній перевірці, як результати навчання; виховання створює умови для розвитку людини, впливає на її свідомість, емоційно-вольову сферу та поведінку, усі види діяльності.

Отже, зіставний аналіз різних трактувань дефініцій «навчання» й «виховання», як зазначає І. Прокоп, підтверджує відому педагогічну аксіому, що навчання є складовою частиною виховання й одночасно споріднене з ним. Крім того, виховання в процесі навчання найчастіше кваліфікується як його принцип, функція. Як складові діалектичної єдності ні навчання, ні виховання не існують в абсолютно ізольованому стані. У навчанні завжди присутні елементи виховання, а у вихованні – елементи навчання. Інакше кажучи, навчання і виховання є відносно самостійними процесами, що взаємодіють тільки в певних умовах. Це єдиний процес, реалізація якого забезпечує як опанування знань, умінь і навичок, так і формування характеру, моральних рис особистості тощо [145].

У 1960-их роках ХХ століття психолог і педагог Л. Занков писав з цього приводу: «Протиставлення виховання навчанню – це помилка, так само

як і ігнорування відмінностей між ними. Навчання і виховання становлять собою єдність, усередині якої існує ціла система зв'язків» [73].

Як засвідчує багаторічний досвід освітньої діяльності, сьогодні дуже непросто формувати майбутнього фахівця, здатного до прийняття відповідальних моральних рішень з урахуванням інтересів колективу й усього суспільства. Тому метою суспільства стає насамперед духовне вдосконалення особистості, на що акцентують увагу педагогічні спільноти, нормативні державні документи й акти. Зокрема, на це націлює «Національна доктрина розвитку освіти в Україні»: «Національне виховання має здійснюватися на всіх етапах навчання дітей і молоді, забезпечувати всебічний розвиток, гармонійність і цілісність особистості, розвиток її здібностей та обдарувань, збагачення на цій основі інтелектуального потенціалу народу, його духовності й культури, виховання громадянина, здатного до самостійного мислення, суспільного вибору та діяльності, спрямованої на процвітання України» [144].

Реалізувати це завдання можливо лише за умови єдності трьох складових освіти: навчання, розвитку й виховання. Навчання визначає індивідуально-виконавчий зміст діяльності, формує знання, уміння й навички; виховання ж формує ставлення, смисл діяльності. На цей важливий аспект реалізації виховного потенціалу процесу навчання об'єктивно вказує О. Севастьянова [153].

Погоджуємось із М. Каганом, що корінна сутнісна відмінність виховання від освіти й навчання полягає в тому, що воно здійснюється не за допомогою лише передачі знань й умінь, а шляхом залучення до цінностей. Ціннісні орієнтації – етичні, громадянські, релігійні, естетичні, екзистенціональні – передаються не засобами безособової комунікації, як наукові знання, а в міжособистісному спілкуванні, засвоюються не мисленням, а переживанням [81, с. 6].

Отже, у діяльності викладача навчання й виховання не роздільні. Навчання, освіта – це основний, хоч і не єдиний шлях виховання. Виникає

питання: як поєднати навчання і виховання в цілісному процесі становлення особистості?

Завдання виховання завжди містять завдання організації спеціальної провідної діяльності, що слугує виховній меті. У студентському віці – це навчально-професійна діяльність, що передбачає поєднання трьох блоків: операційно-діяльнісний блок (система цілей, дій, операцій, що формують професійні знання, уміння й навички); блок потреб, мотивів та інтересів; блок міжособистісного та ділового спілкування викладачів і здобувачів вищої освіти [208].

Водночас сучасне замовлення у вищій школі передбачає, що виховання не може обмежуватися формуванням суто виконавчих функцій свідомості. Завдання ускладнюється тим, що виховання має сприяти становленню та вияву таких внутрішніх, суб'єктних підстав поведінки, які втілюють власне особистісні якості людини.

Особистісні якості – це якості, які індивідуально виявляє кожна окрема людина: характерне лише для неї ставлення до загальних цінностей культури, творчості, свободи вибору, патріотизму, інтернаціоналізму, громадянського суспільства, справедливості, порядності тощо. Ці якості визначаються змістом і різними рівнями прояву особистісних структур свідомості як носії цінностей разом із мірою цінностей, яка перетворює їх на бажане.

Особистісні структури – це структурований ціннісний зміст свідомості, що виявляється в діяльності, але не зводиться до функцій свідомості з пристосування людини до чого-небудь. Завдяки діяльності особистісних структур свідомості, але не як його функцій, реалізується феномен бути особистістю (О. Севастьянова) [153].

Розкриваючи виховні функції навчання, сучасні вчені підкреслюють, що: навчання виховує здобувача вищої освіти, формує в нього патріотичні, моральні якості, погляди, переконання, ідеали, естетичні почуття, дисциплінованість, працелюбність (С. Баранов) [23, с. 6]; освітній процес формує й розвиває в молодій людини науковий світогляд, систему

моральних, естетичних відносин (А. Дмитрієв) [64, с. 22–23]; навчальна діяльність виховує правильне ставлення до загальнолюдських цінностей, високе почуття громадянського обов'язку (М. Іванчук) [78, с. 144], а також формує потреби особистості, мотиви соціальної поведінки, діяльності, систему цінностей (І. Підласий) [126, с. 151].

Так навчання виховує, розкриваючи молодим людям багатий світ наукових, мистецьких, технічних, культурних надбань, впливаючи на них художніми образами, науковими знаннями, ідейною спрямованістю змісту освіти. І чим активніше і свідоміше здобувачів вищої освіти оволодівають знаннями, чим більше осмислюють їх, тим більше зростає значення отриманих знань для формування їхнього наукового світогляду, громадянськості, моральності тощо, готовності керуватися ними у власній поведінці [145].

Повноцінне використання потенціалу освітніх компонентів в освітньому процесі у ЗВО можливе лише тоді, коли педагогічну діяльність викладача буде характеризувати їх суб'єкт-суб'єктна взаємодія. Освітній процес у цьому випадку виступає як життєдіяльність здобувачів вищої освіти, творчість, наукові інтереси, спілкування, особистісні сенси тощо; спосіб оволодіння сучасною культурною традицією, за якою викладач є не джерелом інформації, а посередником між здобувачем вищої освіти і культурою. Основним показником виховної роботи у закладах вищої освіти стає культура самовизначення кожного здобувача вищої освіти. Адже, як визначає Р. Гейзерська, життєве самовизначення – більш широке поняття, ніж тільки професійне чи навіть громадянське. Воно характеризує людину як суб'єкта власного життя і власного щастя, що самореалізує свої сили і здібності [53].

Організована так навчальна діяльність, констатує І. Прокоп, забезпечує не тільки формування й розвиток розумових операцій і фізичних дій, але й відповідне ставлення до об'єктів, стосовно яких вони відбуваються, а також до умов, за яких ці дії виконуються. Тобто моральні, естетичні, духовні істини осягаються здобувачем вищої освіти у процесі навчання, але не завжди прямо через опанування знань, умінь і навичок, а в результаті емоційно-

духовного їх переживання, визначення свого місця в системі відносин із об'єктами, які залучені до навчання [145].

Навчання – це основний вид діяльності здобувачів вищої освіти і саме під час освітнього процесу у ЗВО значною мірою здійснюється виховання здобувачів вищої освіти – майбутніх фахівців. Під час навчання у них не тільки закладаються теоретичні та практичні основи обраної професії, а і формується певне ставлення до неї, конкретна життєва позиція, яка насамперед і визначає їх професійний вигляд.

Особливого значення набувають сьогодні проблеми посилення виховного потенціалу освітнього процесу в системі вищої освіти. На одне з перших місць в освітньому процесі сучасного ЗВО виходять завдання формування гуманітарної та соціокультурної спрямованості світогляду і мислення здобувачів вищої освіти, становлення професійно-особистісної суб'єктивності, інтелектуальних і моральних основ їх духовності.

З посиленням духовно формуючої функції сучасної освіти, її орієнтації на ціннісно-смісловне освоєння навколишньої дійсності, на діалог із культурою людини кардинально змінюються вимоги до підготовки сучасного педагога. Найважливішою умовою формування його особистості стає розвиток його вищих потреб, інтересів і ціннісних орієнтацій.

Варто зазначити, що кожна з освітніх галузей має свій специфічний виховний потенціал: у духовно-моральному вихованні особистості, розвитку її соціальних якостей, формуванні гуманістичного світогляду, громадянської свідомості, естетичної й комунікативної культури, емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу.

Стосовно викладеної тези зазначимо, що загальноприйняте розуміння освіти взагалі і педагогічної зокрема, як передача й засвоєння особистістю досвіду минулого, на сучасному етапі суперечить необхідності саморозвитку, самореалізації. Розв'язок цього протиріччя пов'язуємо з евристичною технологією навчання, яка визначає пізнавальний процес у сучасному освітньому закладі та є важливим чинником творчої й духовної самореалізації

особистості. Метою такого навчання, як зазначає А. Хуторської [186], є не передача досвіду минулого, а накопичення здобувачем вищої освіти особистісного досвіду та створення нової освітньої продукції, орієнтованої на конструювання майбутнього у зіставленні з відомими культурно-історичними аналогами.

На підставі багаторічного досвіду переконалися, що ефективність оволодіння здобувачами вищої освіти основами майбутньої професії об'єктивно залежить від глибини особистісного осмислення, емоційно-ціннісної оцінки, виявлення суб'єктивного сенсу для майбутньої роботи. У таких умовах значно послаблюється традиційне протиставлення навчальної та виховної роботи, завдань «озброєння» молодого покоління сукупністю знань, умінь і навичок і завдань щодо формування особистісних якостей молодого фахівця.

Важливою умовою результативності виховання майбутніх фахівців є послідовна переорієнтація цілісного освітнього процесу на здійснення їх професійної підготовки в контексті комплексного вирішення освітніх завдань аксіологічного характеру. Потрібне переосмислення цільових установок і змісту педагогічної освіти на засадах інтеграції її навчальної та виховної складових. Зважаючи ж на специфіку професії, реалізація особистісного потенціалу фахівця традиційно є одним із ключових чинників досягнення ними професійних успіхів, особистісного зростання, ефективного формування професійної майстерності. Тому завдання професійного виховання майбутнього вчителя має забезпечувати найважливішу духовну складову професійної діяльності, повноцінну реалізацію та розвиток особистісного потенціалу здобувачів вищої освіти як найважливішого чинника подальшого саморозвитку.

Освітні компоненти, що вивчаються у ЗВО, різнобічно впливають на становлення та розвиток не тільки наукових, професійних поглядів, але і світоглядних, громадянських, естетичних, моральних ідеалів майбутніх фахівців. Зупинимось на характеристиці окремих дисциплін, які духовно розвивають та виховують здобувачів вищої освіти – майбутніх фахівців.

Завдання вдосконалення *професійної підготовки* майбутнього фахівця у контексті максимальної орієнтації на становлення його індивідуальності, розвитку творчого мислення, формування моральності спонукає викладачів і здобувачів вищої освіти до усвідомлення глибинних зв'язків педагогічних явищ у їх цілісності та взаємодії з культуро творчими процесами в Україні і світі.

Відповідно до того, що майбутній фахівець –це не тільки суб'єкт культури, але і її об'єкт, що є одночасно її продуктом і її творцем. Здобувач вищої освіти, насамперед, самостійно засвоює загальну та професійну культуру, сформовані культурні уявлення та цінності й уже потім приступає до творчої діяльності, перетворення навколишнього світу, збагачення та примноження культурних здобутків свого народу. Тому у формуванні майбутніх фахівців велике значення має якісний, змістовний рівень моральної освіти, закладений у професійно-орієнтованих дисциплінах, який передбачає зв'язок теорії і практики виховання.

У процесі викладання *професійно-орієнтованих освітніх компонентів*, виховуючи здобувача вищої освіти – майбутнього професіонала, слід насамперед розвивати його самосвідомість; сприяти виникненню глибокого інтересу й любові до дітей та обраної професії, становленню професійної ерудиції та компетентності; формувати здібності творчо й ефективно вирішувати професійні задачі. Зауважимо, що є істотна різниця між компетентність та компетенції: «компетентність позначає рівень освіченості людини, тобто оволодіння необхідних компетенцій, а компетенція трактується як сукупність якостей особистості, що забезпечує успішність виконання професійної діяльності» [183, с. 101].

Так, одними з освітніх компонентів фундаментальної підготовки в системі професійно-педагогічної освіти є «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Методика виховної роботи», «Педагогічна психологія», які своїм глибоко моральним і гуманістичним змістом підтверджують ідеї Я. Коменського про кінцеву мету виховання, його вимоги одночасно розвивати в людині

інтелект, руку, серце і волю, навчати рідною мовою тощо, а також погляди представника етико-гуманістичного напрямку вітчизняного просвітництва Г. Сковороди, який вивчав освіту як один із основних засобів реалізації сучасного ідеалу, що поєднує розумовий розвиток і моральне виховання як нерозривно пов'язані процеси.

Значний виховний потенціал має цикл *культурологічних освітніх компонентів*. Адже предмети цього циклу допомагають реалізовувати цілий комплекс виховних завдань і спрямовані спершу на розвиток у здобувачів вищої освіти здатності емоційно реагувати на культурно-естетичні досягнення народів різних країн, уміння розуміти і оцінювати творіння митців різних епох. Виховання здобувачів вищої освіти на кращих традиціях вітчизняної і світової культури, дозволяє залучати їх до духовно-етичних цінностей, а знання з філософії, релігії, мистецтвознавства допомагають формувати власний світогляд [159].

Як визначав М. Швелер, аналізуючи форми знання й освіти, «освіченою» є не та людина, яка знає «багато» про світ або може відповідно до законів передбачати процеси й управляти ними, а та, яка опанувала особистою структурою, сукупністю вибудованих в єдності одного стилю ідеальних рухливих схем спостереження, мислення, тлумачення, оцінки світу, спілкування з ним, схем, що «передують усякому випадковому досвіду, одноманітно переробляють його і включають у цілісність особистого «світу» [80].

Процеси гуманізації та гуманітаризації сучасної епохи визначають підвищення ролі *літератури* в освітньому процесі, що виступає засобом прилучення здобувачів вищої освіти до скарбниць духовності й моралі, до розуміння своєрідності й цінності власної національної культури. Українська і світова література як складники освітнього процесу є особливо важливими для розширення й поглиблення загальнокультурного й художньо-естетичного кругозору, формування національної свідомості, виховання любові до рідної землі тощо. Однак перед художньою літературою і водночас науково-

педагогічними працівниками ЗВО, що засвідчують чисельні дискусії під час проведення наукових форумів і творчих зустрічей, гостро постала проблема, пов'язана з різноманітністю та неоднозначністю художніх явищ, частина яких народжується чи актуалізується нині й не встигає знайти відображення в науковій чи навчальній літературі. Зважаючи на усталений факт, що література є однією з найважливіших підвалин світової й національної культури, вона має посідати у своїх найкращих зразках чільне місце у формуванні духовно-естетичної культури студентства.

Так, під час формування у здобувачів вищої освіти ціннісно-сміслової сфери актуалізується реалізація виховного потенціалу *змісту творів національної та світової класики* в розширенні гуманістичного світогляду, формуванні готовності до міжособистісного й міжкультурного діалогу, етичної культури, наданні здобувачам вищої освіти зразків моральної поведінки, духовності, позитивного соціального досвіду, вияву справжнього патріотизму, національної свідомості.

Освітні компоненти цього циклу надають здобувачам вищої освіти зразки моральної поведінки, духовної культури особистості, розширюють позитивний соціальний досвід майбутніх фахівців.

Вивчення літературного краєзнавства в курсі «Світова література» (табл. 1.1) [50] сприяє розв'язанню низки проблем, а саме: формуванню громадсько-патріотичних почуттів і духовності; розвитку пізнавального інтересу до літературно-краєзнавчої діяльності та вивчення світової літератури у цілому; забезпеченню повноцінного та ґрунтового засвоєння курсу світової літератури, її взаємозв'язків з Україною; особистісному інтелектуальному і творчому зростанню; засвоєнню знань з літературного краєзнавства, набуттю вмінь і навичок, способів установаження зв'язків світової літератури з рідним краєм у практичній навчальній діяльності на основі застосування активних методів, прийомів, видів і форм роботи; уможливленню інтелектуально-мисленнєвої діяльності здобувачів вищої освіти: досліджень на основі аналізу, синтезу, абстрагування, систематизації, узагальнення тощо та вдосконалення

відповідних умінь і навичок; забезпеченню громадянського, патріотичного виховання здобувачів вищої освіти, формування кожного з них як носія національних і загальнолюдських цінностей на основі засвоєння курсу світової літератури, зв'язків світового літературного процесу з рідним краєм.

Таблиця 1.1

Методика вивчення літературного краєзнавства в курсі світової літератури (за І. Волинець)

Зв'язки	Форми, методи та прийоми навчання
1	2
Література другої половини XIX століття	
Оноре де Бальзак. Життя в Україні, особисті стосунки письменника з українцями. Епістолярна спадщина митця. Твір «Лист про Київ».	Лекція викладача; аналіз зв'язків письменника з Україною, їх оцінка; повідомлення здобувачів вищої освіти на основі опрацювання літературно-краєзнавчих, епістолярних, літературознавчих, історичних джерел; літературна сторінка. Літературна вікторина. Літературно-краєзнавча вітальня; літературна картографія. Екскурсія до Верхівнянського літературно-меморіального музею Оноре де Бальзака (очна чи заочна). Коментоване читання. Написання творчих та науково-дослідницьких робіт. Створення мультимедійної презентації.
Ф. Достоєвський. Український родовід письменника.	Розповідь викладача; літературна хвилинка. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді.
Л. Толстой. Захоплення письменника українською культурою, зокрема творчістю Т. Шевченка.	Розповідь викладача; повідомлення здобувачів вищої освіти на основі самостійного опрацювання епістолярію письменника; літературознавчих джерел. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді. Факультативне заняття.
А. Чехов. Життя і творчість письменника в Україні. Твори «ялтинського періоду»: «Три сестри», «Вишневий сад», «Дама з собачкою» та ін. Українська дійсність в оповіданнях «Святої ночі», «Мрії», «Щастя», «Козак», «Людина у футлярі».	Лекція викладача; самостійне опрацювання літературних джерел здобувачами вищої освіти; аналіз зв'язків письменника з Україною, їх оцінка; повідомлення здобувачів вищої освіти на основі опрацювання літературно-краєзнавчих, літературних, історичних джерел. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді; літературна вікторина. Факультативне заняття; коментоване читання. Написання творчих та науково-дослідницьких робіт. Літературно-краєзнавча картографія. Створення мультимедійної презентації.
А. Фет. «Ранні роки мого життя» – твір про перебування поета у м. Новогеоргіївську, що неподалік Кременчука	Розповідь викладача. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді. Створення мультимедійної презентації.
Література XX століття	
Максим Горький. Подорожі письменника	Розповідь викладача; «літературна хвилинка». Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному

1	2
Україною. Оповідання «Ярмарок у Говтві».	стенді. Екскурсія до Мануйлівського літературно-меморіального музею М. Горького (Полтавська обл.) (очна чи заочна). Літературна картографія. Додаткове читання (оповідання Максима Горького «Ярмарок у Говтві»). Факультативне заняття; коментоване читання.
І. Бунін. «Полтавський період» життя письменника. Українська тематика в його творчості: оповідання «На дачі», «В серпні», «Лірик Родіон», «На краю світу», «Козацьким	Оглядова лекція викладача; самостійне опрацювання здобувачами вищої освіти художніх текстів, у яких відображено життя українців; аналіз зв'язків письменника з Україною, їх оцінка; повідомлення здобувачів вищої освіти на основі опрацювання літературно-краєзнавчих, літературних, історичних, біографічних джерел; літературна сторінка. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді; літературна вікторина.
ходом», «Святі гори» та ін.	Написання творчих та науково-дослідницьких робіт. Створення мультимедійної презентації.
Трудова і творча діяльність О. Купріна в Україні (Київ, Житомир, Донецьк, Суми, Ялта). Творчість письменника «подільського періоду»: повісті «Двобій», «Олеся», «На глухарів», оповідання «Конокради», «Лісова глушина» та ін. Збірка нарисів «Київські типи».	Оглядова лекція викладача; самостійне опрацювання здобуваачами вищої освіти художніх текстів, у яких відображено життя українців; аналіз зв'язків письменника з Україною, їх оцінка; повідомлення здобувачів вищої освіти на основі опрацювання літературно-краєзнавчих, літературних, історичних, біографічних джерел. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді; літературна вікторина. Літературна картографія. Додаткове читання (повісті О. Купріна «Двобій», «Олеся»). Факультативне заняття: коментоване читання. Написання творчих та науково-дослідницьких робіт. Створення мультимедійної презентації.
Шолом-Алейхем родом з України. Відтворення українського національного колориту в творах письменника: у повісті «З ярмарку», збірнику «Записки комівояжера».	Оглядова лекція викладача; самостійне опрацювання здобувачами вищої освіти художніх текстів, у яких відображено Україну; аналіз зв'язків письменника з Україною, їх оцінка; повідомлення здобувачів вищої освіти на основі опрацювання літературно-краєзнавчих, літературних, історичних, біографічних джерел. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді; літературна вікторина. Семінар на тему; «Україна в житті та творчості М. Горького, І. Буніна, О. Купріна, Шолом-Алейхема». Додаткове читання (автобіографічна повість «З ярмарку»). Факультативне заняття; коментоване читання. Екскурсія до Переяслава-Хмельницького меморіального музею Шолом-Алейхема (Київська область) (очна чи заочна). Літературна картографія. Написання творчих та науково-дослідницьких робіт. Створення мультимедійної презентації.
Твір Г. Аполлінера. «Запорожці пишуть листа турецькому султану» – віршований переклад французькою мовою.	Розповідь викладача. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді.

1	2
Р.М. Рільке. Зв'язки письменника з Україною. Українська тематика у творчості письменника: «Про паломництво» («Книга годин», II ч.), «Пісня про Правду».	Лекція викладача; самостійне опрацювання здобувачами вищої освіти художніх текстів; аналіз зв'язків письменника з Україною, їх оцінка; повідомлення здобувачів вищої освіти на основі опрацювання літературно-красознавчих, літературних, історичних, біографічних джерел. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді; літературна вікторина. Додаткове читання (балада «Карл XII їде Україною», вірші «Буряк», «В селі стоїть остання хата»); виразне читання. Факультативне заняття; коментоване читання. Написання творчих та науково-дослідницьких робіт. Створення мультимедійної презентації.
Українські стежки юної А. Ахматової Проживання письменниці в Україні у пізній період життя. Твори А. Ахматової про Київ (цикл «З першого Київського зошита»).	Розповідь викладача на уроці; літературна сторінка; самостійне опрацювання здобувачами вищої освіти художніх текстів; аналіз зв'язків письменниці з Україною, їх оцінка. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді; літературна вікторина. Екскурсія до меморіального музею А. Ахматової у с. Слобідка-Шелехівська Хмельницької області (очна чи заочна). Факультативне заняття; коментоване читання. Написання творчих та науково-дослідницьких робіт. Створення мультимедійної презентації.
Б. Пастернак. Життя і творчість письменника в Києві та Ірпені. Київські враження у творах «Літо», «Роками», «Ірпінь», «Все сніг та сніг...», «Життя мені хотілось...» та інші вірші, що увійшли до збірки «Друге народження».	Розповідь викладача; літературна сторінка; самостійне опрацювання здобувачами вищої освіти художніх текстів; аналіз взаємозв'язків життя письменника з Україною, їх оцінка. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді; літературна вікторина. Додаткове читання (балади «Літо», «Роками колись у залі концертній...»); виразне читання. Факультативне заняття; коментоване читання. Написання творчих та науково-дослідницьких робіт.
С. Єсенін в Україні: перебування поета у Києві, Харкові; поезії «Село», «Кобилячі кораблі», задум поеми «Країна негідників».	Розповідь викладача; літературна сторінка; повідомлення у літературній газеті чи на змінному стенді. Додаткове читання (вірші С. Єсеніна «Село», «Кобилячі кораблі» та ін.); виразне читання. Факультативне заняття; коментоване читання. Написання науково-дослідницької роботи.
М. Булгаков. Дитячі та юнацькі роки письменника в Україні. Київ у творчості письменника (роман «Біла гвардія», п'єса «Дні Турбіних», нарис «Київ-місто»).	Лекція викладача; самостійне опрацювання здобувачами вищої освіти художніх текстів; аналіз зв'язків письменника з Україною, їх оцінка. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді; літературна вікторина. Конференція «Київ у творчості М. Булгакова». Урок додаткового читання (роман М. Булгакова «Біла гвардія»). Екскурсія до Київського меморіального будинку-музею М. Булгакова, до «будинку Турбіних» у Києві (очна чи заочна). Літературно-

1	2
	краєзнавча композиція «Україна в житті та творчості М. Булгакова». Факультативне заняття; коментоване читання. Написання творчих та науково-дослідницьких робіт. Створення мультимедійної презентації.
Україна в житті та творчості Г. Белля. Повість «Потяг ніколи не спізнюється», роман «Дім без господаря».	Розповідь викладача; літературна сторінка; самостійне опрацювання здобувачами вищої освіти художніх текстів; аналіз зв'язків письменника з Україною, їх оцінка. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді; літературна вікторина. Додаткове читання (повість «Потяг ніколи не спізнюється», роман «Дім без господаря» Г. Белля). Факультативне заняття; коментоване читання.
Пауль Целан – австрійський письменник родом з України.	Розповідь викладача; самостійне опрацювання здобувачами вищої освіти художніх текстів; аналіз зв'язків письменника з Україною, їх оцінка. Повідомлення здобувачів вищої освіти у літературній газеті чи на змінному стенді; літературна вікторина. Факультативне заняття; коментоване читання творів циклу «Троянда нікому».

У процесі опанування здобувачами вищої освіти основ *суспільних наук*, засвоєння новітньої історичної, соціальної інформації, оволодіння знаннями про людину, історію людства, історію України, особливо необхідно забезпечити особистісно-емоційне осмислення молодими людьми досвіду взаємодії людей у сьогоденні і минулому, формування в них цінностей демократичного суспільства, толерантності, громадянської позиції, патріотизму.

Освоюючи суспільні науки, здобувачі вищої освіти отримують історичну, соціальну інформацію, яка дозволяє їм збагатити знання про основні етапи історії людства, закономірності історичного розвитку нашої країни, про соціальне середовище, про основні галузі суспільного життя. Освітні компоненти цього циклу дозволяють забезпечити особистісно-емоційне осмислення школярами досвіду взаємодії людей у сучасному світі і минулому, формувати в них розуміння цінностей демократичного суспільства, найважливіших якостей особистості, зокрема толерантності, громадянської

позиції, патріотизму. Виховний потенціал суспільствознавчих освітніх компонентів пов'язаний із завданнями соціальної адаптації здобувачів вищої освіти – майбутніх фахівців, із забезпеченням їх соціальною мобільністю у швидко мінливих життєвих умовах, що на прикладі широкого спектру програються ними у процесі навчання соціальних ролей. Найбільш повному вирішенню завдань виховання сприяє реалізація майбутніми фахівцями власної громадянської позиції. Представляється необхідним уключення здобувачів вищої освіти у діяльність органів студентського самоврядування, програвання моделі соціально-економічної взаємодії людей, надання здобувачам вищої освіти досвіду політичних дискусій, особиста участь у соціально значимій діяльності регіональних історико-краєзнавчих об'єднань, музеїв, взаємодія з громадськими об'єднаннями та організаціями гуманістичної спрямованості, соціальними інститутами, державними установами та іншими формами соціальної практики.

У контексті ідеї модернізації освіти, зокрема природничої, відбувається посилення її загальнокультурного значення, що сприяє підвищенню виховного потенціалу змісту освітніх програм із *природничих освітніх компонентів*. У процесі формування у здобувачів вищої освіти екологічних знань та знань із валеології, опанування ними природознавчого матеріалу варто вказувати на емоційно-ціннісне ставлення до природи, формувати почуття відповідальності за розвиток біосфери, екологічне благополуччя своєї країни і планети, естетичне ставлення до об'єктів природного середовища. На лекціях природничо-наукового циклу необхідно розвивати у здобувачів вищої освіти естетичне ставлення до об'єктів природного середовища, розширювати досвід практичної екологічно значимої діяльності, зокрема в позааудиторний час, шляхом включення здобувачів вищої освіти у роботу екологічних центрів, в екологічно орієнтовані програми регіональних громадських об'єднань тощо.

Найважливішою характеристикою освітньо-виховного простору у ЗВО є інтегративність (Ю. Мануйлов) [104].

Це означає, що елементами такого середовища мають стати освітні компоненти, їх курси, у яких інтегруються знання з різних галузей наук (педагогіка, психологія, історія, філософія тощо), що дозволять створити достатньо повне і цілісне уявлення здобувача вищої освіти про світ, професію, людину, явища і процеси, що вивчаються.

Інтегративність забезпечується оптимальною співпрацею всіх суб'єктів освітнього процесу. Означені зв'язки, як засвідчує досвід, можуть утворюватися цілеспрямовано або виникати стихійно, а, отже, інформаційний вплив на формування моральних поглядів, переконань, світогляду в цілому майбутніх фахівців і їх здатність до внутрішньої саморегуляції має аналізуватися різнобічно.

Практика сприяє розумінню, що реалізація виховного потенціалу змісту освітніх програм досягається за таких умов: вирішення виховних завдань під час кожного заняття у єдності з потребою навчання та розвитку особистості здобувача вищої освіти; цілеспрямованого відбору змісту навчального матеріалу, який надає здобувачам вищої освіти зразки справжньої моральності, духовності, громадянськості, гуманізму; використання дидактичних технологій, що забезпечують вияв здобувачем вищої освіти власної моральної, громадянської позиції, розширення його соціального досвіду в результаті програвання різних соціальних ролей у процесі навчання; організації самостійної творчої дослідницької діяльності здобувачів вищої освіти на заняттях.

Підсумовуючи все вищезазначене, наголосимо, що для підготовки майбутнього фахівця важливого значення набувають усі освітні галузі і необхідно реалізовувати виховний потенціал кожної з них. Організовуючи освітній процес, визначаючи його зміст, слід зважити, що інтелектуальний потенціал суспільства, на який працює вища освіта, визначається інтелектуальною соціальною активністю здобувачів вищої освіти.

Духовна і творча самореалізація особистості можлива лише в умовах творчої діяльності за її інтересами і бажаннями, а не з немотивованого примусу.

Згідно з А. Маслоу, кінцевим результатом такої діяльності стають особистісні і суспільно значущі матеріальні, інтелектуальні, морально-естетичні продукти – зовнішній і внутрішній. Зовнішній є конкретним утіленням самостійної праці у значущий предмет (твір, стаття, оповідання, картина, проєкт тощо). Внутрішній – це інтегрований результат діяльності, що визначає зміну особистісних (морально-етичних, духовних, інтелектуальних тощо) характеристик здобувача вищої освіти.

Основною функцією виховного потенціалу освіти є реалізуюча, відповідно до якої цей потенціал має сприяти виконанню власне виховного аспекту освіти. Це пов'язано з реалізацією комплексу поданих нижче функцій, що носять імовірнісний і опосередкований характер: ціннісно-сміслова (у процесі творчої реалізації виховного потенціалу освіти відбуваються формування і розвиток у майбутніх фахівців системи базових моральних, художньо-естетичних, гносеологічних, цивільних, професійних, валеологічних та екологічних цінностей і потреб); світоглядна (формування і розвиток у майбутнього фахівця глибоко осмислених базових засад професійно-педагогічної картини світу); рефлексивна (формування і розвиток засад професійно-особистісного самоставлення майбутнього фахівця); смисложиттєва (формування й розвиток засад професійно опосередкованих смисложиттєвих орієнтацій майбутнього фахівця); характерологічна (формування й розвиток у майбутнього фахівця базових ціннісно орієнтованих, морально-етичних, естетичних, цивільних і професійно-особистісних якостей); діяльнісно-сміслова (формування та розвиток базових ціннісно-сміслових, професійно-особистісних здібностей і компетентностей майбутнього фахівця); професійно-орієнтаційна (активне зацікавлення здобувачів вищої освіти освітнім компонентом і майбутньою професійною діяльністю, вироблення прагнення до роботи, професійної самореалізації, самоосвіти й саморозвитку); інтегративно-освітня (інтегрування навчального, розвивального і виховного компонентів освіти).

Власне підвищення виховного потенціалу освітнього процесу та забезпечення умов ефективної його реалізації у ЗВО є одним із провідних завдань системи виховання студентської молоді. Комплекс завдань виховної роботи в педагогічному ЗВО визначається з урахуванням того, що: сучасний ЗДО залишається провідним інститутом виховання молоді – еліти в українському суспільстві; виховна функція є однією з основних соціальних функцій вищої освіти в контексті реалізації завдань професійної освіти; виховний процес є одним із найважливіших складових цілісного освітнього процесу в закладі вищої освіти; зміст сучасних освітніх програм наповнений значним виховним компонентом, реалізація якого залежить від спеціальної, продуманої організації середовища, змісту та форм взаємодій здобувачів вищої освіти та викладачів як у межах освітнього процесу, так і в позанавчальний час; визначальне значення в розробці сучасного змісту, цілей, методів виховання має гуманістична ідеологія, яка зумовлює загальну спрямованість виховної діяльності на гармонічний розвиток особистості, досягнення нею рівноваги як у внутрішньому духовному світі, так і з навколишнім соціоприродним простором, розвиток здатності реалізувати загальний принцип творчої діяльності у власній сфері діяльності.

Так підготовка професійних фахівців насамперед спрямована на формування в майбутніх фахівців внутрішньої психологічної установки на вирішення виховних завдань: уявлень про професіоналізм, пов'язаний із виховним впливом на соціально-моральне становлення себе; знань про сутність, зміст, критерії ефективності виховного процесу, методи виховання, формування практичних компетенцій щодо реалізації виховних технологій, що забезпечує відповідний дієвий вплив на інтелектуальний, емоційно-чуттєвий, діяльнісний розвиток особистості, її духовно-моральне і професійне становлення.

Отже, спираючись на вищезазначене, виявлено одну із ключових закономірностей забезпечення результативності виховання. Цей процес стане результативним, якщо буде створено цілісний освітньо-виховний простір,

який забезпечить ефективну реалізацію виховного потенціалу змісту педагогічної освіти.

Головною особливістю сучасної вищої освіти є її особистісна зорієнтованість. Гуманізація та демократизація освітнього процесу у системі вищої освіти передбачає таку організацію навчальної і виховної діяльності, за якої формування здобувача вищої освіти як духовної, моральної особистості, професіонала в системі міжособистісних стосунків, соціально орієнтованої людини – патріота є головним смислом і метою педагогічних зусиль викладачів і самих здобувачів вищої освіти [66]. Зацікавленість майбутніх фахівців у професійному саморозвиткові сприяє «неперервності їхнього професійного самовдосконалення. Професійний розвиток студентів може проходити під впливом розвивального освітнього середовища, студентського і педагогічного колективів, власної спортивної і педагогічної діяльності під час практики» [178].

Практика освітнього процесу переконує, що організація й структура системи виховання має бути абсолютно гнучкою і варіативною, орієнтованою на інтереси, схильності та здібності здобувачів вищої освіти, що дає змогу забезпечити належні умови для їхнього розвитку й реалізації життєвих планів.

У контексті концепції дослідження нові освітні та виховні технології мають забезпечувати режим найбільшого отримання реалізації індивідуальних інтересів, прагнень, можливостей і здібностей здобувачів вищої освіти у контексті соціального замовлення суспільства і держави. Серед науково обґрунтованих умов, що визначають ефективність виховної роботи, дослідники називають, зокрема, високий рівень професійної майстерності фахівця, спільну корпоративну свідомість суб'єктів освітньо-виховної діяльності; студентське самоврядування; реалізацію принципу виховання особистості в колективі; культуру взаємовідносин викладача і здобувача вищої освіти, адже вони є *головними суб'єктами системи виховної роботи у ЗВО*.

Крім того, суб'єктами системи виховної роботи у вищих закладах освіти є колектив викладачів ЗВО, куратори, наставники студентських груп,

органи студентського самоврядування, соціально-психологічна служба, адміністрація ЗВО.

Розглянемо місце *суб'єктів системи виховної роботи* в цілісному освітньому процесі ЗВО.

Здобувач вищої освіти є основним суб'єктом системи виховної роботи ЗВО, адже у процесі виховання майбутнього фахівця основним орієнтиром повинна бути людина, оскільки така людська якість як гуманізм професії педагога передбачає ставлення до людини як до найвищої цінності. Визначаючи неповторність, самоцінність особистості кожного здобувача вищої освіти, розуміємо сутність людини, її розвиток, становлення як неповторної часточки суспільства, що бере активну участь у різних його перетвореннях, реалізує себе у вільному виборі програми дій, готовності самостійно приймати принципові рішення, будувати своє життя.

Усебічна характеристика студентства як соціальної групи подана у низьці робіт таких учених: Р. Абдулова [1], Т. Авксентьєвої [6], Ю. Бабанського [114], І. Беха [28], В. Загвязинського [112], А. Комарової [88], З. Курлянд [113], О. Мудрика [109], С. Рашидова [147], Р. Сопівника [160] та інші.

Науковці, зокрема О. Мудрик, визначають студентство як групу людей молодого віку, об'єднану виконанням найбільш потенційно важливих для суспільства спеціальних навчальних і соціально-підготовчих функцій, яка тимчасово не бере участі в суспільно-виробничій праці, володіє спільністю побуту, психології, системою цінностей, готується до виконання в суспільстві соціальної ролі інтелігенції [109]. А. Комарова [88, с. 10] підкреслювала, що студентство як об'єднання молодих людей із визначеними соціально значущими прагненнями й завданнями володіє всіма якостями, властивими для молоді і притаманними їй особливостями, які пов'язані прагненням цієї категорії молоді до самоствердження й самореалізації, з підготовкою її до виконання функції інтелігента, що, безумовно, пов'язано зі специфічним характером навчання у ЗВО.

Усе це налаштовує на створення відповідної системи виховної роботи як раціональної сукупності взаємопов'язаних та взаємозумовлених основних її складових компонентів, взаємодія яких забезпечує їх нову інтегративну якість, що спрямована на виховання майбутнього фахівця, здатного до самоосвіти, самовиховання, і саморозвитку, і до свідомо контрольованої соціалізації.

Так студентський вік характеризується досягненням «вершинних» результатів, які базуються на всіх попередніх процесах біологічного, психологічного, соціального розвитку, це період найбільшого розвитку моральних й естетичних почуттів, становлення і стабілізації характеру й, що особливо важливо, оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: громадянських, професійних, соціокультурних тощо. З цим періодом, зазначає С. Шашенко, пов'язано початок «соціальної активності», під якою демографи розуміють уключення людини в самостійну виробничу діяльність, початок трудової біографії та створення своєї сім'ї [189].

Студентський вік характеризується тим, що це період оптимального розвитку інтелектуальних, моральних і фізичних сил, час спортивних рекордів, початок художніх, технічних і наукових досягнень, а також посилення свідомих мотивів поведінки, морального вибору, таких позитивних якостей людини, як самостійність, цілеспрямованість, ініціатива, рішучість, уміння володіти собою.

Як зазначає Б. Ананьєв, перетворення мотивації, усієї системи ціннісних орієнтацій, з одного боку, інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією, а з іншого – виділяють цей вік у якості центрального періоду становлення характеру й інтелекту [9].

Підвищується інтерес до моральних проблем: мети та способу життя, зобов'язання, любові, вірності тощо. Водночас спеціалісти в царині вікової психології та фізіології (І. Кон) відмічають, що здібність людини до свідомої поведінки в 17 – 19 років розвинута ще не повною мірою. Нерідко зустрічається немотивований ризик, невміння передбачати наслідки своїх дій. Юність – пора

самоаналізу і самооцінок. Самооцінка здійснюється шляхом порівняння ідеального «Я» з реальним. Однак ідеальне «Я» ще не вивірено і може бути випадковим, а реальне «Я» ще всебічно не оцінено самою особистістю. Це об'єктивне протиріччя в розвитку особистості молодого людини може викликати в неї внутрішню невпевненість у собі і супроводжується інколи зовнішньою агресивністю, розв'язаністю (І. Кон) [89].

Отже, маємо таку характеристику студентства: зрілість у розумовому й моральному відношенні; упевненість, стійкий світогляд; почуття нового; рішучість; здатність до захоплення; оптимізм; самостійність; прямолінійність; критичність і самокритичність; самооцінка протирічна, що викликає внутрішню невпевненість, яка супроводжується різкістю та розв'язністю; дещо скептичне, критичне, іронічне відношення до викладачів і режиму закладу; зберігаються максималізм і критичність, інколи негативне ставлення до думки старших; несприйняття, зухвальство, грубість, намагання впливати силою; вершина інтелектуальних і пізнавальних можливостей; прийняття відповідальних рішень: вибір та оволодіння професією, вибір стилю і свого місця в житті; вибір супутника життя, створення власної сім'ї, активність у сексуальній сфері.

Цілком погоджуємося з О. Кіршовою, що в цілому розвиток особистості здобувача вищої освіти як майбутнього фахівця відбувається в низці напрямів: закріплюються ідейна переконаність і професійна спрямованість, розвиваються необхідні здібності; удосконалюються психічні процеси, стани, досвід; підвищується почуття обов'язку, відповідальність за успіх у професійній діяльності; більш чітко виступає індивідуальність здобувача вищої освіти; зростає критерій особистості в галузі своєї майбутньої професії; на основі інтенсивного передавання соціального та професійного досвіду і формування необхідних якостей зростають загальна зрілість та стійкість особистості здобувача вищої освіти; підвищується питома вага самовиховання здобувача вищої освіти у формуванні якостей, досвіду, необхідних йому як майбутньому спеціалісту; закріплюються професійна самостійність та готовність до майбутньої практичної діяльності [86].

Істотну роль у вихованні здобувача вищої освіти і формуванні його особистісного та професійного потенціалу відіграє особистість викладача – *рівень його професіоналізму й педагогічної майстерності, загальної та професійної культури, його наукові досягнення, ставлення до здобувачів вищої освіти і до своєї діяльності.*

Так, аналізу виховної діяльності викладача присвячені роботи М. Андрєєва [10], К. Дубич [68], Т. Осипова [111], Р. Сопівника [160] та інших.

Сучасний викладач вищої освіти – це всебічно ерудована, духовно розвинена особистість, яка досконало володіє професійною діяльністю, інтелігентна, має глибокі соціальні знання, розвинені естетичні почуття, високі моральні якості, гуманна, толерантна, шанує свою національну спадщину та світові досягнення людства. Усе це можливе тільки за умов підвищення значущості загальнокультурної складової вищої освіти та створення відповідної системи виховної роботи, наповненої ціннісно-смісловим змістом.

Ставлення науково-педагогічного складу ЗВО до роботи, до людей, які оточують, високий рівень професіоналізму, ерудиція, самодисципліна, прагнення до творчості сприяють розвитку подібних якостей і в студентському середовищі. Саме інтелігентність, комунікабельність, тактовність створюють таку атмосферу між викладачами і здобувачами вищої освіти, коли останні стають рівноправними суб'єктами одного процесу освіти і виховання, саморозвитку, соціокультурного визначення.

Робота з формування громадянської, професійної культури майбутнього педагога, розвитку його духовності дає дієвий результат у тому випадку, коли вона відбувається поступово, невимушено, складаючи певну інтимну тональність в емоційному та моральному аспекті стосунків викладача і здобувачів вищої освіти. Тільки відповідним чином професійно й ідейно підготовлений та морально вихований викладач може зрозуміти всю масштабність завдань виховання майбутнього спеціаліста.

Викладач ЗВО завжди був вихователем, однак сьогодні виховання може і мусить розумітися не як одночасна передача знань і оціночних суджень

від старшого покоління до молодшого, але і як взаємодія та співпраця викладачів і здобувачів вищої освіти у сфері їх спільного буття.

Авторитет викладача – інтегральна характеристика його професійної, педагогічної та особистісної позиції в колективі, яка проявляється в процесі взаєностосунків з колегами, здобувачами вищої освіти і, безумовно, впливає на успішність освітнього процесу. Авторитет викладача складається з двох компонентів: авторитету професійного й авторитету особистісного. Зараз на перше місце виходить особистість викладача, його яскрава, неповторна індивідуальність, яка здійснює на здобувачів вищої освіти виховний (педагогічний) та психотерапевтичний вплив.

Авторитет викладача, зазначає Л. Грень, формується із достатньо високого рівня розвитку трьох видів педагогічних умінь: «предметних» (наукові знання); «комунікативних» (знання про своїх здобувачів вищої освіти і колег); «гностичних» (знання самого себе та вміння корегувати свою поведінку). Диференціюючи основні компоненти в діяльності викладача вищої освіти, науковець виділяє такі:

1. Конструктивна діяльність пов'язана з відбором уміння будувати навчально-виховний матеріал та проєктувати розвиток індивідуальності здобувача вищої освіти.

2. Організаційна діяльність уключає організацію своєї поведінки (педагогічні дії в реальних умовах діяльності) на заняттях і поза ними; зворотний зв'язок зі здобувачами вищої освіти (точка зору, знання, інтерес).

3. Комунікативна діяльність – це спільна діяльність викладача та здобувача вищої освіти, побудова міжособистісної взаємодії (сприйняття і розуміння людьми один одного) і стосунків у процесі педагогічної діяльності, процес педагогічного спілкування.

4. Рефлексивна діяльність – уміння викладача аналізувати й адекватно оцінювати свою педагогічну діяльність, розвивати самосвідомість, яка проявляється в самопізнанні, самооцінці та саморегулюванні поведінки; прагнення до особистісного росту, самореалізації та саморегуляції [55].

Саме ці принципи повинні намагатися реалізовувати у своїй професійній діяльності викладачі ЗВО, здійснюючи не лише освітній процес, але і виховний. При цьому слід обов'язково пам'ятати, що викладач своєю особистістю передусім впливає на формування у здобувачів вищої освіти певних компонентів загальнолюдської і професійної культури. «У вихованні, – писав К. Ушинський, – усе повинно базуватися на особистості вихователя, тому що виховна сила виливається тільки з живого джерела людської особистості. Ніякі статuti і програми, ніякий штучний організм закладу, хоч би як хитро він був продуманий, не може замінити особистості в справах виховання» [152].

Висока культура мислення, спілкування, мовлення, поведінки, зовнішності, жестів, міміки, володіння основами психотехніки, морально духовних цінностей та багато іншого – це той духовний капітал педагога, який є живильним джерелом виховання здобувачів вищої освіти.

У нинішніх умовах розвитку вищої освіти діяльність викладача у сучасному ЗВО наповнюється новим змістом, з'являються нові ролі, такі як академічний консультант (особа з числа найбільш кваліфікованих викладачів, яка організовує освітній процес конкретного здобувача вищої освіти, яка сприятиме здобувачеві вищої освіти у виборі й реалізації індивідуальної освітньої траєкторії і забезпечує оптимальну результативність процесу навчання), тьютор (викладач-консультант, наставник, куратор здобувача вищої освіти, що допомагає йому в організації освіти), куратор освітньої програми [138].

Функції академічного консультанта пов'язані з консультуванням здобувачів вищої освіти із питань використання освітнього середовища академії відповідно до професійного розвитку та діяльності за освітою, а також з вибором індивідуального освітнього маршруту; нормативно регламентує забезпечення освітнього процесу,.

Тьютор повинен допомогти зорієнтуватися здобувачам вищої освіти у змісті предметної царини, уключеної у сферу їх інтересів,

проконтролювати виконання ними навчальних завдань, провести за необхідності консультації зі здобувачами вищої освіти. Також тьютор допомагає здобувачам вищої освіти організувати роботу у групах, дає рекомендації з використання в навчанні інформаційно-комунікаційних технологій та ін.

Куратор освітньої програми забезпечує спадкоємність навчальних курсів та орієнтує викладачів і здобувачів вищої освіти, щоб освоєння освітніх компонентів і практичної діяльності «працювало» на підготовку курсової чи випускної кваліфікаційної роботи здобувача вищої освіти.

Поява нових ролей викладачів в умовах Болонської угоди вимагає переосмислення цілей, змісту і форм діяльності кураторів студентських спільнот. У зв'язку зі змінами, які відбуваються в освіті, інститут кураторства стає іншим [201]. Необхідно відійти від досить поширеного розуміння куратора як класного керівника здобувачів вищої освіти 1-2 курсу, так як проблеми виникають у студентської молоді не тільки молодших курсів, а й старших. Якщо в першокурсників виникають труднощі, пов'язані з адаптацією у ЗВО, вибором індивідуального освітнього маршруту, то у здобувачів вищої освіти старших курсів з'являються проблеми, пов'язані з проходженням практики, працевлаштуванням. Тому педагогічне сприяння здобувачам вищої освіти у вирішенні проблем необхідно не тільки на молодших курсах.

Культура взаємовідношень суб'єктів системи виховної роботи проявляється в суб'єкт-суб'єктній взаємодії, яка все більше проникає в діяльність викладача і спонукає його до актуалізації виховного потенціалу процесу навчання, і це стає можливим завдяки тому, що останній функціонує як життєдіяльність студентської молоді, включаючи в себе навчально-когнітивну діяльність, гру, працю, творчість, спілкування, особистісні смисли, професійні орієнтації тощо, а також способи оволодіння сучасною культурою.

Категорія «суб'єкт» має давню історію у вітчизняній психології, її увів у науковий обіг С. Рубінштейн, який надав суб'єкту онтологічного статусу. Основні характеристики суб'єкта, на думку науковця, криються в тому,

що він виступає як свідомий носій суб'єктивної реальності, є центром перебудови буття, несе відповідальність за свою активність – його здатність до самостійності, самодетермінації і самовдосконалення (С. Рубінштейн) [149]. Крім цього, суб'єкт виявляється у відносинах зі світом та іншими людьми, що споріднює його з особистістю. Ставлення до іншої людини, на думку С. Рубінштейна, є основою для можливості подолання «відстороненості» іншого та відношення до нього як вільного суб'єкта, здатного до самовизначення. Ця теза стала основою суб'єкт-суб'єктного підходу у вітчизняній психології (І. Бех [29], М. Боришевський [37], Б. Братусь [38], А. Брушлинський [39], О. Волкова [51], В. Знаков [75]).

Суб'єктом життєдіяльності, за К. Абульхановою-Славською, людина стає тоді, коли перетворює свою життєву позицію на диспозицію, що дозволяє їй вирішувати завдання життєдіяльності, створювати неповторні, але типові для себе способи вирішення завдань, водночас ставати під час цього процесу індивідуальністю. Характерно, що при вирішенні життєвих завдань суб'єкт сам не може визначитися в ситуації навіть за її відсутності й у результаті здійснюваних рішень, створює або відкриває суб'єктивно й об'єктивно нове [2]. Ціннісне ставлення до іншої людини як один із головних критеріїв суб'єкта визнає Б. Братусь [38].

Визнаючи суб'єктність людини як її онтологічну якість, А. Брушлинський підкреслює гуманістичний характер категорії «суб'єкт», що виявляється в запереченні ставлення до людини як до «гвинтика» соціальної машини. Автор аналізує суб'єкт як широку за обсягом цілісну систему, що містить у собі всі – індивідні, особистісні й індивідуальні – якості людини, є їх інтегратором [39].

Співвідношення понять «особистість» і «суб'єкт» визначається як їх єдність, суб'єкт – це не тільки особистість. Будь-яка людина є суб'єктом, рівень розвитку якого може бути різним.

Більш вузьке визначення суб'єкта професійної діяльності дає О. Волкова. Науковець визначає суб'єктність через «відношення», яке насамперед полягає у ставленні до себе як діяча [51].

Це є не просто певний рівень розвитку самосвідомості (яка сама є ознакою суб'єкта), а усвідомлення себе як суб'єкта. Поняття «суб'єктність педагога» автор розуміє як активність, здатність до рефлексії, усвідомленість, свободу вибору і відповідальність за нього, унікальність, розуміння та прийняття іншого, саморозвиток. Динаміка суб'єктності ґрунтується на здатності «змінювати навколишню дійсність і себе відповідно до неї», реалізації принципу міри, тобто самостійного встановлення розмірів перетворень і меж свого втручання [51].

Відзначимо, що в підході О. Волкової суб'єктні якості визначаються як функціональні, а не лише структурно-змістові характеристики діючої особи.

В освітньому процесі важливе значення має те, як будуються відносини його учасників. Спираючись на положення В. М'ясищева про тотожність у поняттях «відносини» і «взаємодія», А. Бойко визначає суб'єкт-суб'єктні відносини як спеціально організовану, гуманну, морально-естетичну взаємодію суб'єктів педагогічного процесу, що постійно розвивається, спрямовану на досягнення мети виховання, соціально і психологічно зумовлену всією системою прийнятих у суспільстві національних і загальнолюдських цінностей [34, с. 83].

Принципове значення для визначення суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладача і здобувачів вищої освіти в освітньому процесі ЗВО, а також для визначення педагогічних умов упровадження особистісно-орієнтованого підходу у вищій освіті має розуміння сутності поняття «суб'єктність».

Психологічний зміст суб'єктності досліджували К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, В. Давидов, О. Леонт'єв, А. Маслоу, А. Петровський, К. Роджерс.

І. Якіманська зазначає, що суб'єктність особистості (індивідуальність) проявляється у вибірковості до пізнання світу (змісту, виду і форми його представлення), стійкості цій вибірковості, способах опрацювання навчального матеріалу, емоційно-особистісному відношенні до об'єктів пізнання (матеріальних й ідеальних) [198, с. 106].

Спираючись на думки О. Бондаренко [35], Л. Ковальчук [87], вважаємо правомірним визначати суб'єктність як інтегральну психічну якість, що виражає усвідомлення людиною своєї здатності довільно й самостійно здійснювати значущі перетворення в об'єкті діяльності, в інших людях і в самій собі, до ініціації активності на основі здобутих знань, здатність до оптимального узгодження внутрішнього і зовнішнього психічного ресурсу і саморегулювання власних станів і дій у процесі вирішення життєвих і професійних завдань.

За А. Марковою [105], структуру суб'єктних властивостей викладача представляють: об'єктивні характеристики (до них належать професійні, психологічні та педагогічні знання, а також професійні уміння викладача); суб'єктивні характеристики (вони відображені у професійних, психологічних позиціях і установках та особистісних особливостях викладача).

Слушною для нас є також думка дослідників А. Маркової [105], І. Сиромятнікова, І. Ожерельної [165], які визначають, що суб'єктність – інтегральна характеристика особистості, основу якої складають такі властивості суб'єкта: соціальність (первинне включення суб'єкта в структуру навчальних, виробничих, духовних та інших зв'язків); активність (здатність бути ініціатором суб'єкт-суб'єктної взаємодії на основі внутрішньої мотивації; вибіркоче і творче відношення до дійсності); цілісність (єдність, інтегральність усіх видів активності людини); здатність до рефлексії (процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних станів, оцінка власної активності, процесу, результатів діяльності та способів їх корегування); самоактуалізація (прагнення суб'єкта до найповнішого виявлення і розвитку своїх можливостей); відповідальність (внутрішня потреба, добровільне взяття на себе гарантій щодо забезпечення умов діяльності, рівня її якості, готовність відповідати за наслідки своєї діяльності і поведінки; здатність розуміти відповідність результатів своїх дій до поставлених цілей, прийнятих норм у суспільстві або колективі); креативність (творчий потенціал, рівень творчої обдарованості, здібностей до творчості, що виявляються в культурі мислення, спілкуванні, навчальній

та професійній діяльності і становлять відносно стійку характеристику особистості); здатність до саморегулювання (структурування суб'єкта своєї діяльності, визначення її завдань, послідовності їх виконання, узгодження видів діяльності зі своїми зусиллями, організація простору діяльності тощо) [165].

Уважаємо, що суб'єктність особистості – це здатність людини бути суб'єктом, а отже, пізнавати себе й оточуючий світ, виявляти свою позицію, висловлювати власні погляди, бути активним членом суспільства та організатором власного життя, своєї навчальної чи професійної діяльності тощо. Суб'єктність проявляється у прагненні до самовизначення, самодетермінації, саморегуляції та самовдосконалення у професійній діяльності.

В освітньому процесі суб'єктність здобувача вищої освіти й суб'єктність викладача виявляється в їхній активності. Під активністю особистості розуміють здатність людини до планомірного й цілеспрямованого перетворення навколишньої дійсності, яка виявляється в наполегливості, принциповості, послідовності у відстоюванні своїх поглядів і дій, нетерпимості до недоліків, енергійності, ініціативності та інших морально-вольових якостях [146, с. 15]. Тобто активність є джерелом творчої, перетворювальної діяльності його учасників. Погоджуємося з думкою дослідників, які вважають, що таку активність називають активністю суб'єкта (або суб'єктною активністю).

Отже, освітній процес в освітньому закладі вимагає своєїрідної «магії» педагогічного впливу. Щоб її створити, треба досконало володіти технікою міжособистісного спілкування. У закладі освіти, як і в театрі, «усі повинні посміхатися, бо тут робиться улюблена справа... Атмосфера передається глядачам...» (К. Станіславський) [161]. І як зазначає академік І. Бех, викладач культивує у вихованця прагнення до духовної *взаємоприсутності і найщирішого діалогу* [27].

Виховна робота у ЗВО, як один із чинників педагогічного впливу, зокрема, на формування стосунків у колективі здобувачів вищої освіти із професорсько-викладацьким складом, має спрямовуватися

не на заорганізованість юнаків і дівчат різними стихійними заходами, а на цілеспрямоване формування в них уміння будувати відносини з усіма суб'єктами соціальних груп, здатності до спілкування і взаємної зацікавленості, поваги, довіри, співробітництва [138].

Нормативно-змістовим регулятором такої взаємодії є педагогічна етика як цілісно осмислена система поведінки викладача, що ґрунтується на моральних засадах відповідно до соціального замовлення держави. Педагогічна етика – це наука, що визначає сутність морально-психологічної діяльності викладача ЗВО та виявляється в його різноманітних моральних взаєминах зі здобувачами вищої освіти, колегами й зумовлюється, з одного боку, характером соціально-економічних умов, з іншого, – багатством і глибиною особистості самого викладача (М. Шимін). Сучасна педагогічна етика взаємодії викладачів і здобувачів вищої освіти ґрунтується на діалозі учасників. Діалогічна взаємодія насамперед характеризується тим, що активно організуюче ставлення виявляється не лише до предмета спільної діяльності, а й до самого партнера у спілкуванні (І. Бех) [27].

Взаємодія, як психологічна і педагогічна категорія, відноситься до базових категорій. Умови взаємодії передбачають активність обох сторін, хоча можливий різний ступінь її вияву. Взаємодія в освітньому процесі виявляється у співробітництві як формі спільної, спрямованої на досягнення загального результату діяльності та спілкування (І. Зимня) [74].

У психологічних і педагогічних дослідженнях важливою є теза щодо вирішального значення діалектичної взаємодії для формування професійних настанов і вироблення психологічної культури майбутніх фахівців, у підґрунті якої – розуміння, побудоване на умовах діалогу (І. Бех) [28].

Діалогічна взаємодія викладача та здобувача вищої освіти є багаторівневим процесом, під час якого відбувається одночасне опанування як мотиваційно-сислової, так і предметно-операційної сторін педагогічної професії, тобто триває як особистісне, так і професійне зростання (Л. Долинська). Взаємна зацікавленість один одним активізує самопізнання

обох учасників, стимулює процеси самовираження, збагачує новими способами саморозвитку.

Досліджуючи виховання культури взаємодії викладачів і здобувачів вищої освіти в університетському освітньо-виховному просторі, О. Пісоцька доводить, що основною внутрішньою умовою діалогічного типу взаємодії є взаємини між викладачем і здобувачем вищої освіти, які можна кваліфікувати як особистісні. Такий тип взаємин характерний для рівноправних партнерів у спілкуванні, які довіряють і позитивно ставляться один до одного. При цьому викладач сприймає здобувача вищої освіти як цікаву інформативну особистість, орієнтується на його неповторну індивідуальність, створює умови для його саморозвитку, а здобувач вищої освіти вбачає у викладачеві старшого товариша, порадирика, авторитетну особу [125].

Аналіз спеціальної літератури (Є. Беляєва [26], В. Занков [73], І. Зязюн [77], А. Кузьмінський [95], С. Максименко [102]) засвідчує, що взаємодія викладача та здобувача вищої освіти є основним аспектом успішного освітнього процесу, який інтерпретує навчальну і виховну діяльність його суб'єктів.

Адже освітній процес, як вважає К. Альбуханова-Славська, постає як взаємодія, взаємозумовлена діяльність викладача (викладання) і здобувачів вищої освіти (навчання), що спрямована на передання молодому поколінню набутого соціального досвіду, отримання здобувачами вищої освіти адаптаційних умінь, знань про те, як аналізувати ситуацію і приймати правильне рішення. При організації та здійсненні такого процесу викладач, з одного боку, організовує власну діяльність, що передбачає підготовку до освітнього процесу й забезпечення його реалізації, а з іншого, – діяльність тих, хто навчається, тобто визначає її характер, зміст, організаційні форми, методи, засоби та інше [2, с. 63–65]. У контексті цього ж питання С. Максименко зазначає, що в організаційно-змістовому аспекті навчально-пізнавальна діяльність – це особлива розгорнута форма спілкування, що уможливорює вплив на особистість того, хто навчається, у цілому,

й на формування, зокрема, його потреб і мотивів [102]. Незаперечним є той факт, що успіх у реалізації навіть найдосконаліших педагогічних систем залежить від особистості викладача, його майстерності й моральних якостей.

Як уважає І. Зязюн, усе починається з викладача, з його вміння організувати разом із вихованцями педагогічно доцільні відносини як основу творчого спілкування. Самі ж викладачі, зазначають дослідники, не завжди усвідомлюють своєї провідної ролі в організації взаємодії. При появі труднощів у спілкуванні 25 % із них уважають, що ускладнення «йдуть від тих, хто навчається», і є наслідком їх невихованості. Отже, можна лише констатувати, що наставник не визнає свого «внеску» у створення конфліктної ситуації [76, с. 137].

Важливість забезпечення у взаємодії викладача зі здобувачем вищої освіти активної позиції визначається тим, що саме в умовах суб'єктно-суб'єктних стосунків у нього виховуються ключові особистісні, професійно значущі якості: відповідальність за себе, за інших, за результати загальної справи тощо.

Тому характеристику викладача, як суб'єкта освітнього процесу, слід конкретизувати висвітленням особливостей його педагогічної діяльності.

З погляду на стосунки викладача зі здобувачами вищої освіти, педагогічна праця у ЗВО є особливою формою висококваліфікованої розумової діяльності творчого характеру (М. Фіцула) [174] визначає її як діяльність, спрямовану на підготовку фахівця високої кваліфікації, здатного знайти своє місце на ринку праці, активно долучається до суспільної, культурної та інших сфер життя суспільства.

Однією з особливостей педагогічної діяльності є її динамічність, яка зумовлена тим, що об'єкт педагогічного впливу (здобувач вищої освіти) постійно розвивається, змінюється. Завдання викладача полягає насамперед у вчасному виявленні цих змін і відповідному реагуванні на них.

Серед різноманіття видів людської діяльності є такі, які просто неможливі без постійного спілкування. До них відносять будь-які різновиди взаємодії

в системі «людина-людина» (за Е. Климовим), а саме таким і є праця викладача. Причому, спілкування у процесі педагогічної діяльності виконує більш значиму функцію, ніж просто контакт між людьми. У навчанні і вихованні саме через живе, безпосереднє спілкування здійснюється основний педагогічний вплив на особистість, тому спілкування є важливим професійним інструментом педагогічної діяльності.

Для того щоб зрозуміти визначну роль педагога в характері його спілкування зі здобувачами освіти, визначимо, що собою становить педагогічне спілкування.

Проаналізувавши низку літературних джерел, дійшли висновку, що детальніше поняття «Педагогічне спілкування» сформулював О. Леонтьєв; визначаючи, що «це професійне спілкування викладача з учнями на уроці та поза ним, яке має певні педагогічні функції та направлене (якщо воно повноцінне й оптимальне) на створення сприятливого психологічного клімату, а також на іншого роду психологічну оптимізацію навчальної діяльності і відношень між педагогом та учнями й усередині учнівського колективу» [38].

Специфіка педагогічного спілкування окреслюється цілями, задачами, особливостями спільної діяльності вчителів і здобувачів освіти як у закладах загальної середньої освіти, так викладачів і здобувачів вищої освіти у закладах вищої освіти в освітньому процесі. У сучасній науці й практиці навчання і виховання визначаються як двосторонні взаємообумовлені процеси, ціль яких – повноцінне засвоєння знань, умінь і навичок, розвиток здібностей і формування особистісних якостей здобувачів освіти, а також підготовка до виконання суспільно значущих видів діяльності. Центральним механізмом досягнення цієї мети виступає цілеспрямований обмін різноманітною інформацією між педагогом і вихованцем, тобто педагогічне спілкування [143, с. 27].

Оцінити роль спілкування і визначити його межі в педагогічній діяльності неможливо. Чим змістовнішою за обсягом та характером є педагогічна діяльність, тим більш багатогранним і різноманітним виступає спілкування.

Тому педагогічна діяльність визначає межі спілкування, задає його спрямованість, характер і види, формує вимоги до нього (В. Грехн'юв).

Характеризуючи широту й різноплановість педагогічного спілкування, не можна не враховувати і той факт, що у процесі професійно-педагогічної діяльності вчитель повинен вміти організувати продуктивне спілкування зі здобувачами освіти, їх батьками, колегами, керівництвом у різних сферах освітньої роботи, створити сприятливий морально-психологічний клімат. При цьому саме педагог зобов'язаний бути активізатором дидактичного і комунікативного спілкування.

Отже, педагогічне спілкування – це професійне спілкування викладача з усіма учасниками педагогічного процесу – здобувачами освіти, батьками, яке направлене на створення сприятливого психологічного клімату та психологічну оптимізацію навчальної діяльності та відношень.

Педагогічне спілкування – це багатофункціональний процес, який уключає в себе пізнання особистості, обмін інформацією, організацію взаємин, надання впливу на дитину, обмін ролями, співпереживання і самоствердження. Тому педагогічне спілкування можна вивчати як складну динамічну систему, змістовний елемент якої включає: комунікативну (обмін інформацією), інтерактивну (здійснення спільних дій), перцептивну (взаємне сприйняття і розуміння) сторони спілкування [143, с. 28–33]. Кожна з них в умовах педагогічного процесу і спілкування набуває свої особливості.

Комунікативна сторона спілкування полягає в обміні інформацією між співрозмовниками. При цьому ефективною можна назвати лише ту комунікативну діяльність, при якій кожний із учасників діалогу досяг бажаної мети. Так комунікація у спілкуванні – це взаємний вплив співрозмовників один на одного за допомогою передачі інформації. Комунікативний компонент педагогічного спілкування багато в чому обумовлений характером ролей учасників діалогу. Передача інформації у процесі спілкування відбувається за допомогою мовного впливу на співрозмовника – інструктування, зміни інтонації, заохочення, гумору, усної

оцінки (вербальне спілкування), а також міміки, жестів, інтонації, погляду (невербальне спілкування).

Інтерактивна сторона спілкування визначається не тільки в організації взаємодії між співрозмовниками на рівні обміну ідеями, думками, знаннями, але й включає окреслені вироблені дії: ритуальні, маніпулятивні, гуманістичні.

Ритуальні дії припускають традиційні дії, що відображають культуру конкретної соціальної групи. У процесі спілкування такі дії виконують функцію підтримання суспільних зв'язків. Перед ними не ставиться ціль впливати на співрозмовника чи змінити його точку зору.

Маніпулятивні дії припускають використання співрозмовника як засіб для досягнення власної цілі. Щирість і відкритість таких відносин, як правило, є помилковою й допускається лише у тому обсязі, яка потрібна співрозмовнику маніпулятору для вирішення своїх конкретних проблем.

Гуманістичні дії, за своїм характером, направлені на задоволення потреби в розумінні, співчутті, співпереживанні.

Перцептивна сторона спілкування відбиває процес сприйняття і пізнання один одного, інакше кажучи – це те перше враження, що складається у співрозмовників один про одного на початковому етапі спілкування. Воно є ніби регулятором у будові взаємодії надалі. Педагогові необхідно вміти спрогнозувати образ майбутнього співрозмовника так, щоб він найменше за все відхилявся від реальної дійсності.

Педагогічне спілкування, як і будь-який вид людської діяльності, повинно здійснюватися у визначеному порядку і бути послідовним. Ефективне спілкування забезпечується використанням визначених засобів і способів, вибір яких не повинен бути випадковим і довільним. З огляду на те, що ефективний педагогічний процес забезпечується цілеспрямованістю, цілісністю, керованістю, безперервністю та послідовністю, можна припустити, що і структура педагогічного спілкування мусить відповідати його логіці. У зв'язку з цим, структура педагогічного спілкування містить у собі такі етапи:

Прогностичний – моделювання викладачем наступного спілкування з вихованцем або групою (здобувачем освіти, співрозмовником, класом, командою). Для ефективності цього етапу необхідне добре знання особливостей аудиторії: характеру її пізнавальної діяльності, динаміки роботи, прогнозування ймовірних утруднень.

Комунікативна атака – організація безпосереднього спілкування на момент первинної взаємодії, яка передбачає володіння і використання техніки швидкого включення групи або конкретного співрозмовника в роботу. Для цього необхідно володіти прийомами самопрезентації та динамічного впливу.

Керування спілкуванням у ході педагогічного процесу. Дії викладача на описаному етапі повинні полягати в підтриманні ініціативи вихованців, організації діалогічного спілкування, корекції початкового задуму взаємодії з урахуванням умов, що реально склалися.

Аналіз результатів проведеного спілкування і моделювання на їх основі майбутньої діяльності. На цьому етапі необхідно співвіднести мету, задачі і засоби спілкування з його результатами (В. Кан-Клик [83]).

Ефективній організації педагогічного спілкування на цих етапах буде сприяти дотримання деяких правил, сформульованих І. Зязюном [77]: показувати здобувачам вищої освіти розуміння їх внутрішнього стану; прагнути створити в колективі атмосферу єдності та рівності поглядів і переконань викладачів і здобувачів вищої освіти, що буде сприяти зняттю соціальних бар'єрів; намагатися встановити особистісний контакт із кожним здобувачем вищої освіти: частіше називати його на ім'я, звертати увагу на вдалі висловлення здобувача вищої освіти, робити йому компліменти, установлювати візуальний контакт, показувати особистості, що саме вона цікава викладачеві; створювати в колективі ситуацію успіху: постійно підкреслювати і хвалити потенційні можливості здобувачів вищої освіти, знімати зі здобувачів вищої освіти страх перед допущеною ними помилкою, звертатися до них

за допомогою, підкреслювати роль кожного здобувача вищої освіти в житті колективу тощо.

Реалізація цих правил можлива тільки тоді, коли викладач правильно встановить стиль взаємин зі здобувачами вищої освіти.

Ще однією особливістю педагогічної діяльності є те, що викладач працює не лише з окремими здобувачами вищої освіти, а й із колективами академічних груп, курсів, що також є суб'єктами освітнього-процесу. Це вимагає від викладача досконалого володіння методикою виховного впливу на колектив.

На думку Л. Ковальчук [87], ефективність такого впливу відбувається за умов: 1) готовності викладача до впровадження особистісно-орієнтованого підходу; 2) чіткого цілепокладання і планування навчальних занять на засадах суб'єктно-орієнтованого підходу; 3) вибору і проєктування моделей суб'єкт-суб'єктної взаємодії під час навчальних занять та в індивідуальній роботі зі здобувачами вищої освіти; 4) високого рівня мотивації та готовності здобувачів вищої освіти до суб'єкт-суб'єктної взаємодії; 5) моделювання під час занять комфортного культурно-освітнього середовища з урахуванням принципів суб'єкт-суб'єктної взаємодії; 6) аналізу моделей суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасниками процесу навчання тощо.

Означена специфіка робить працю викладача вкрай складною, оскільки здобувач вищої освіти – такий суб'єкт, який уже є продуктом педагогічного впливу. Як предмет виховного впливу викладача, він водночас продовжує залишатись об'єктом, на який діють інші чинники, що формують його особистість.

По-перше, викладач має бути справжнім науковцем і гарним викладачем, переконаним у тих позиціях, які він транслює здобувачам вищої освіти.

По-друге, він має подолати в собі (а ще краще їх узагалі не мати) егоцентричні настанови, які заважають йому прийняти позицію здобувачів вищої освіти, з розумінням поставитися до способів їх самовираження.

По-третє, викладач під час взаємодії зі здобувачами вищої освіти має виявляти належну повагу до них незалежно від їх поглядів, переконань, їхньої функціональної спроможності.

Узагальнення результатів дослідження питання суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладача і здобувача вищої освіти в контексті вирішення проблеми формування як особистості, відповідно до соціального замовлення національного суспільства, створює підстави для висновку про доцільність системного й комплексного її вирішення.

Формування взаємодії в системі «викладач-здобувач вищої освіти» як складової загальної системи виховної роботи, з одного боку, створює умови для ефективності виховного процесу, оптимального управління ним; з іншого – є механізмом активізації здобувачів вищої освіти у цьому процесі, застосування різноманітних комунікативних засобів впливу на особистість і поведінку [140].

Специфіка реалізації суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладача і здобувача вищої освіти в освітньому процесі виявляється в актуалізації виховного потенціалу та посиленні спрямованості його організаційного і змістовного компонентів. У позааудиторній роботі виражається в особливостях організації різних видів і форм діяльності здобувача вищої освіти, застосуванні засобів педагогічного впливу через делегування йому певних повноважень і прав, виконання чітких обов'язків і доручень, формування відповідних механізмів (взаємодії) з урахуванням індивідуальності, потреб, можливостей тощо.

Важливо зазначити, що оптимізація вибору комплексу шляхів, форм, методів і засобів впливу викладача на здобувача вищої освіти має здійснюватись у поєднанні з формуванням їх суб'єкт-суб'єктної взаємодії, яка досліджується як умова і механізм ефективної реалізації виховних завдань у системі вищої освіти.

Здійснення завдань виховання здобувачів вищої освіти залежить також від рівня професорсько-викладацького складу кафедр ЗВО, їх ролі й місця у багатогранній діяльності студентського колективу. Саме в умовах гуманітарної підготовки формується нова генерація української інтелігенції,

ядро національної інтелектуальної еліти, і відповідальність за це несуть насамперед кафедри гуманітарного профілю, професорсько-викладацький склад, фахівці-викладачі гуманітарних освітніх компонентів, головними серед яких є історичні, філософські, політологічні, економічні, соціологічні, культурологічні, філологічні, українознавчі, психолого-педагогічні, правознавчі. Зростає значення таких освітніх компонентів як етика, естетика, екологія, релігієзнавство тощо.

Кафедри планують, визначають мету і завдання виховної роботи, її організаційні принципи, керуючись концептуальними засадами гуманітарної освіти в Україні, Концепцією виховання дітей і молоді в національній системі освіти, Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті, іншими нормативними документами, що регулюють виховання студентської молоді, ураховуючи специфіку освітнього закладу, запити й потреби здобувачів вищої освіти.

Узагальнений досвід засвідчує, що виховна робота кафедри полягає в: формуванні професійних якостей сучасного спеціаліста як людини, особистості; проведенні професійно-орієнтаційної, інформаційно-просвітницької, культурно-виховної роботи серед здобувачів вищої освіти, розвитку їх творчих та інтелектуальних здібностей, залучення до різноманітної діяльності за інтересами, участі в культурно-освітній, спортивно-оздоровчій та інших видах діяльності; сприянні роботі рад студентського самоврядування факультетів, гуртожитків, освітнього закладу в цілому; безпосередній участі в реалізації заходів, що проводяться на факультетах, у гуртожитках, клубах; організації роботи наставників академічних груп здобувачів вищої освіти (участь в навчально-виховних, громадських, культурно-освітніх, культурно-виховних заходах у групі; роботі з активом академічної групи, індивідуальній виховній роботі зі здобувачами вищої освіти; зі здобувачами вищої освіти, які проживають у гуртожитках тощо [139].

Крім того, кафедри беруть безпосередню участь у формуванні виховного середовища ЗВО, вихованні особистості здобувачів вищої освіти, їх наукового

світогляду, надають допомогу в засвоєнні ними системи цінностей, формуванні професійних якостей як майбутніх фахівців, сприяють їх саморозвитку, самовихованню, самореалізації.

В умовах здійснення процесу гуманітаризації та гуманізації освіти у ЗВО кафедри є активними учасниками проведення науково-дослідної роботи та розробки науково-методичного супроводу з проблем виховання студентської молоді, ураховуючи специфіку кафедр, факультетів чи підрозділів академії.

Досвідчені викладачі кафедр надають науково-методичну допомогу ректорату, деканатам факультетів, адміністрації інститутів, наставникам студентських академічних груп, студентському клубу, студентському самоврядуванню у плануванні, організації позааудиторної виховної роботи зі здобувачами вищої освіти на діагностико-прогностичній основі, тобто сприяють проведенню соціологічних досліджень з метою аналізу стану виховної роботи та вдосконалення планування й розвитку виховної системи ЗВО.

З метою підвищення професійного рівня фахівців, наставників студентських академічних груп, викладачів кафедр, вони є безпосередніми учасниками проведення позааудиторної виховної роботи зі здобувачами вищої освіти з урахуванням специфіки кафедр, факультетів, залучають здобувачів вищої освіти до участі в роботі наукових гуртків, проблемних творчих груп, науково-практичних конференцій тощо.

Професорсько-викладацький склад кафедр спрямовує свої зусилля на успішне вирішення завдань щодо підвищення якості професійної підготовки здобувачів вищої освіти та формування їх особистості, здатної сприймати зміни, що відбуваються в суспільстві, і створювати їх, використовуючи свій творчий та науковий потенціал як в умовах процесу навчання (виховуюче навчання), так і позааудиторній виховній роботі.

Виходячи з цього, кафедри спрямовують свої зусилля на реалізацію в процесі навчальних занять не лише освітньої та розвиваючої функцій, а й виховної, пов'язаної з формуванням у здобувачів вищої освіти

особистісних, громадянських і професійних якостей, які співзвучні як з потребами, запитам, інтересами особистості, так і суспільства, якостей справжніх патріотів України.

Посилилась увага всіх кафедр до реалізації загальнокультурної, гуманістичної і морально-етичної функцій освіти, кафедри активізують діяльність студентських наукових гуртків, проведення наукових студентських семінарів, конференцій, предметних олімпіад, конкурсів на кращу науково-дослідну студентську роботу: курсову, дипломну, магістерську тощо.

Важливим суб'єктом організації системи виховної роботи у ЗВО є *рада кураторів (наставників) академічних груп*. Традиційно діяльність куратора академічної студентської групи охоплює вирішення питань, пов'язаних із навчальним процесом у ЗВО, позанавчальною діяльністю здобувачів вищої освіти, їх індивідуальними проблемами, міжособистісними відносинами в групі, уключенням здобувачів вищої освіти у соціально значиму та громадську діяльність.

Позиція куратора по відношенню до здобувачів вищої освіти різних курсів буде змінюватися. Щодо розвитку та активізації діяльності органів студентського самоврядування та інших студентських спільнот роль куратора полягатиме, насамперед, у підтримці ініціатив здобувачів вищої освіти. Також у зв'язку з тим, що зміст проблем студентської молоді різний, змінюється і форма роботи куратора зі спільнотою. Постає питання про доцільність уведення багатоваріантного інституту кураторства. Змінюються і вимоги до тих, хто безпосередньо взаємодіє зі студентством, формує атмосферу життя у вишу, створює соціокультурний освітній простір, в умовах якого вирішуються сучасні завдання виховання.

Діяльність куратора (наставника) академічної групи здобувачів вищої освіти, зокрема академії і структурних підрозділів, спрямована на: формування культури і професійних якостей сучасного фахівця; набуття здобувачами вищої освіти групи сучасного досвіду успадкування духовних надбань українського народу; залучення здобувачів вищої освіти до наукової роботи, проведення

національно-культурної, просвітницької та організаційно-педагогічної роботи серед молоді; формування історичної пам'яті, національної свідомості, гідності та чіткої громадянської позиції здобувача вищої освіти; допомогу здобувачам вищої освіти в оволодінні новим інтелектуальним баченням світу і свого місця в ньому; розвиток здібностей особистості, їх повноцінну реалізацію в різних видах діяльності; постійне співробітництво, співтворчість зі студентським активом та органами студентського самоврядування, молодіжними творчими об'єднаннями, а також організацію життєдіяльності колективів академічних груп, розвиток ініціативи, творчості, самостійності, набуття організаторських умінь і навичок; активне залучення здобувачів вищої освіти до управління освітнім процесом шляхом передачі реальних прав та повноважень у розв'язанні різноманітних проблем, створення здорового морально-психологічного клімату в академічній групі, проведення виховної роботи зі здобувачами вищої освіти, які мешкають у гуртожитках, сприяння організації їх здорового способу життя, вирішення житлово-побутових проблем; постійне проведення психолого-педагогічної діагностики рівня інтелектуального розвитку та моральної вихованості здобувачів вищої освіти; участь у роботі вченої ради факультету, академії, засіданнях кафедр при обговорення питань, пов'язаних із роботою групи чи окремих її здобувачів вищої освіти; спонукання здобувачів вищої освіти до активної протидії проявам аморальності, правопорушень, бездуховності, антигромадської діяльності, уживання наркотичних речовин, алкогольних напоїв, куріння тощо [136].

Спираючись на власний досвід роботи, зазначимо, що важливу роль у формуванні громадськості, професіоналізму та духовності майбутніх фахівців відіграє діяльність *органів студентського самоврядування*.

Діяльність органів студентського самоврядування разом із іншими суб'єктами виховної роботи відіграє важливу роль у процесі виховання та самовиховання. Нормативним документом, що регламентує діяльність органів студентського самоврядування, є «Положення про студентське самоврядування», у якому відзначено, що Студентське самоврядування

як невід’ємна частина громадського самоврядування – це гарантоване державою право осіб, самостійно та через представницькі органи вирішувати питання захисту власних прав та брати участь в управлінні закладом. Діяльність органів студентського самоврядування спрямована на удосконалення освітнього процесу, підвищення його якості, забезпечення виховання духовності та культури, формування активної соціальної позиції здобувачів вищої освіти.

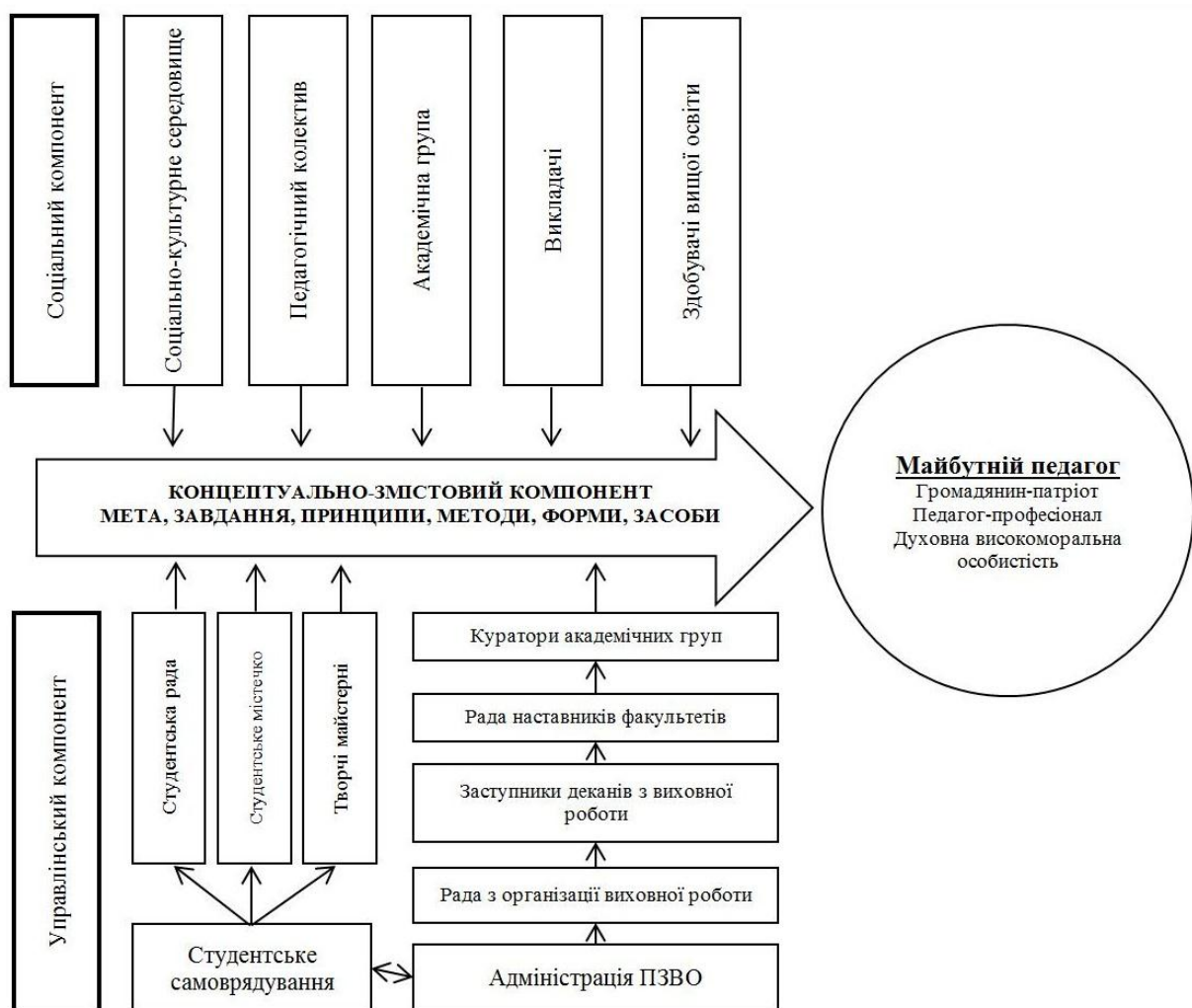

Рис. 1.1 Модель суб’єктної взаємодії системи виховної роботи у закладах вищої освіти

Метою студентського самоврядування є: створення умов для самореалізації здобувачів вищої освіти в інтересах особистості, суспільства, Закладу, держави; сприяння різним формам соціальної активності, громадських

ініціатив, соціалізації молодого покоління; формування у здобувачів вищої освіти навичок та якостей, необхідних для вироблення активної життєвої позиції, організаторських та лідерських рис, креативних підходів до вирішення завдань, умінь працювати в команді, дослухатися до думки інших та знаходити компроміси, співпрацювати з адміністративними структурами в закладі освіти та поза його межами, відповідати за результат своєї праці тощо.

Запровадження студентського самоврядування у ЗВО є конкретною реалізацією громадянських прав здобувачів вищої освіти, формування в них почуття відповідальності, готовності вирішувати соціальні, економічні та культурно-освітні проблеми. Водночас, студентське самоврядування є дієвою формою самовиховання.

Отже, система виховної роботи у ЗВО представляє собою органічну єдність цілей, змісту, форм, методів і засобів виховання духовно збагаченої, високоморальної, патріотичної особистості, причому здобувач вищої освіти виступає як суб'єкт самотворчості, що прагне до духовного піднесення професійної вдосконаленості, а професорсько-викладацький склад в особі високоморальної патріотично налаштованої людини сприяє формуванню особистості майбутнього педагога як творця духовно-морального світу того, хто вчиться.

Теоретичний аналіз наукових, психолого-педагогічних джерел та власний досвід показали, що, для досягнення мети та ефективного вирішення поставлених завдань виховання майбутнього фахівця, необхідно дотримуватися певних умов, які допомагають розкрити творчі здібності, духовні якості особистості здобувача вищої освіти і викладача. Так слід зазначити, що базовими чинниками для вирішення означених завдань є використання традицій і позитивного досвіду, накопиченого колективом ЗВО, для становлення, функціонування та розвитку системи виховної роботи в сучасних умовах, їх поєднання з пошуком нових форм і напрямів; використання виховного потенціалу освітніх компонентів щодо розширення культурних та духовних горизонтів здобувачів вищої освіти, їх творчої

та соціальної активності; проведення моніторингу інтересів, динаміки ціннісних орієнтацій здобувачів вищої освіти і використання результатів для планування виховної роботи; створення організаційних структур з метою координації позааудиторної діяльності; реалізації можливостей студентського самоврядування в системі позанавчальної роботи; поєднання виховної роботи за напрямками з виконанням цільових програм, пов'язаних із нагальними потребами колективу викладачів і здобувачів вищої освіти; здійснення контролю за змістом та ефективністю позанавчальної роботи задля удосконалення системи виховної роботи у ЗВО.

Висновки до першого розділу

Досліджено теоретичні основи функціонування системи виховної роботи у закладах вищої освіти:

1. Здійснено аналіз теоретичних і методологічних підходів до процесу виховання. Визначено актуальні проблеми забезпечення якості виховного процесу у закладах освіти (зменшення державної підтримки на адресу освіти, соціально-економічні умови й обставини життя, антропологічна криза тощо). Сформовано положення щодо основних соціально-педагогічних передумов виховання у ЗВО: розробка та впровадження диференційованих моделей системи виховання з удосконаленням форм, методів і способів виховної роботи, розробка системи науково-методичного проектування змісту виховання як умови його ефективного розвитку; розвиток сучасної системи безперервного процесу виховання й соціалізації тощо).

2. Обґрунтовано мету, цілі (виховання сумлінного та відповідального ставлення до виконання своїх обов'язків усіма учасниками освітнього процесу; формування рис громадянина України, національної свідомості та людської гідності, любові до рідної землі, родини, свого народу тощо) та закономірності (внутрішні та зовнішні) виховного процесу в закладах освіти всіх рівнів.

3. Визначено та проаналізовано змістові доміанти виховання як процесу сходження особистості до духовно-моральних цінностей, серед яких громадянськість, інтелігентність, духовність тощо. Акцентовано увагу на абсолютно вічні, національні, громадянські, сімейні цінності та цінності особистого життя.

4. Вивчено особливості суб'єктної взаємодії виховання під час освітнього процесу: соціальний компонент (соціально-культурне середовище, педагогічний колектив, академічна група, викладачі, здобувачі вищої освіти), управлінський компонент (студентське самоврядування, адміністрація ЗВО).

Література до першого розділу

1. Абдулов Р. М. Організація позааудиторної виховної роботи зі студентами вищих навчальних закладів недержавної форми власності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Криворізький держ. пед. ун-т. Кривий Ріг, 2004. 261 с.

2. Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни. Москва : Мысль, 1997. 224 с.

3. Авдєєв М. І. Виховання громадянина. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харківський держ. ун-т імені В. Н. Каразіна, Ін-т змісту і методів навчання. Харків : ХДУ, 1997. Вип. 2. С. 119–121.

4. Авдіянець Г. Г. Духовна культура як основа гуманізації вищої педагогічної освіти. *Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому навчальному закладі освіти* : матеріали IV Ірпінських міжнар. наук.-пед. читань. Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2006. С. 5–7.

5. Авер'янова Н. В. Українознавчі основи виховання особистості. *Рідна школа*. 2000. № 10. С. 15–16.

6. Авксентьєва Т. А. Формування моральної свідомості студентів вищих педагогічних навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Вінницький держ. пед. ун-т імені М. Коцюбинського. Тернопіль, 2005. 198 с.

7. Адлер Г. Техника развития интеллекта. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 192 с.
8. Алфімов В. М. Ефективність виховання творчої особистості. *Духовність особистості : методологія, теорія і практика*. Луганськ, 2006. Вип. 3 (16). С. 3–21.
9. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288 с.
10. Андреев М. В. Формування толерантності вчителя загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Укр. інж.-пед. акад. Харків, 2009. 193 с.
11. Андрущенко В. Роздуми про освіту : статті, нариси, інтерв'ю. Київ : Знання України, 2008. 819 с.
12. Анисимов С. Ф. Духовные ценности : производство и потребление. Москва : Мысль, 1988. 255 с.
13. Антоненко Т. Л. Психологія духовності. *Духовність особистості : методологія, теорія і практика* : зб. наук. праць / гол. ред Г. П. Шевченко. Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту імені В. Даля, 2005. Вип. 4. С. 15–18.
14. Анцыферова Л. И. Психологическое содержание феномена «субъект» и границы субъектно-деятельностного похода. *Проблема субъекта в психологической науке* / под. ред. А. В. Брушлинского, М. И. Волоковой, В. Н. Дружинина. Москва : Акад. проект, 2000. С. 27–42.
15. Аракелян С. М. Разработка и создания системы мониторинга, анализа и прогнозирования развития образования и образовательных структур / С. М. Аракелян, К. В. Демидов // Современная образовательная среда. 2002. № 6. С. 127–136.
16. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / ред., авт. вступ. ст. и примеч. И. Д. Рожанский. Москва : Мысль, 1981. Т. 3. 613 с.
17. Бабакіна О. О. Сутність громадянськості як професійної якості вчителя. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харківський держ. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2007. Вип. 18. С. 181–190.

18. Бабакіна О. О. Формування громадянськості майбутнього вчителя початкових класів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед наук : 13.00.04 / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2008. 230 с.
19. Балл Г. А. Психологическое содержание личностной свободы : сущность и составляющие. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18, № 5. С. 7–19.
20. Бані-Ісса Х. М. Дж. Естетичне виховання у вищих навчальних закладах України у сучасний період : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Луган. держ. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2002. 186 с.
21. Баранівський В. Ф. Вища школа в системі національно-патріотичного виховання молоді. *Вища школа як соціальний інститут і механізм соціалізації молоді* : монографія / кол. авт. : М. Михальченко (кер.) [та ін.]. Київ : Педагогічна думка, 2012. С. 163–184.
22. Баранов С. П. Воспитательные задачи на уроке. *Начальная школа*. 1990. № 2. С. 6–8.
23. Баранов С. П. Образовательная, воспитательная, развивающая функция обучения. *Начальная школа*. 1986. № 10. С. 2–6.
24. Батищев Г. С. Деятельная сущность человека как философский принцип. *Человек в социалистическом и буржуазном обществе*. Москва, 1966. С. 254.
25. Башун О. В. Педагогические условия развития культуры интеллектуального труда будущего учителя / Камчат. гос. ун-т имени Витуса Беринга. Петропавловск-Камчатский : Изд-во КамГУ, 2009. 160 с.
26. Беляева Е. В. Формирование культуры профессионального мышления студентов педагогического вуза : на примере специальности «Математика и Информатика» : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Ульяновск, 2006. 176 с.
27. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості : в 2-х т. Чернівці : Букрек, 2015. Т. 2. 640 с.
28. Бех І. Д. Пріоритети виховання сучасної вузівської молоді. *Виховна робота у вищому навчальному закладі : симбіоз нового і традиційного* : зб.

наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. / АПН України, Ін-т проблем виховання АПН України, Ін-т педагогіки АПН України, МОН України, Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т. Кам'янець-Подільськ : Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2001. С. 14–20.

29. Бех И. Д. Психологические основы нравственного развития личности. Київ : Знання, 2002. 173 с.

30. Бехтерев В. М. Вопросы воспитания в возрасте первого детства : (в связи с постановкою его в Педагогическом институте). Санкт-Петербург : 1909. 39 с: URL : http://elib.gnpbu.ru/text/behterev_voprosy-vospitaniya-v_1909/go,4;fs,1/.

31. Белова Л. О. Виховна система ВНЗ : питання теорії і практики. *Народна українська академія*. Харків : Вид-во НУА, 2004. 264 с.

32. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи : монографія. Київ : ІЗМН, 1997. 192 с.

33. Бобко Л. О. Гуманістичне виховання студентів вищих навчальних закладів фінансово-економічного профілю у позанавчальній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 2004. 250 с.

34. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання : шляхи реалізації (підготовка вчителя до формування виховуючих відносин з учнями) : навч.-метод. посібник / А. М. Бойко. Київ : ІЗМН, 1996. 232 с.

35. Бондаренко О. Ф. Суб'єктність як етичний вимір : у пошуках вітчизняної традиції у психотерапії. *Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії* / О. А. Донченко, Т. М. Титаренко, В. О. Титаренко; ред. В. О. Титаренка. Київ : Либідь, 2006. С. 52–70.

36. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Тернопіль, 2006. 342 с.

37. Боришевський М. Дорога до себе : Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
38. Братусь Б. С. Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии. *Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в поствоенной психологии* / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. Москва : Смысл, 1997. С. 67–91.
39. Брушлинский А. В. Психология субъекта / отв. ред. проф. В. В. Знаков. Москва : ИП РАН; Санкт-Петербург : Алетейя, 2003. 272 с.
40. Буданов В. Г. Трансдисциплинарное образование, технологии и принципы синергетики. *Синергетическая парадигма : многообразие поисков и подходов* : сб. ст. / отв. ред. В. И. Аршинов [и др.]. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. С. 285–304.
41. Буева Л. П. Духовность и проблема нравственной культуры : по материалам круглого стола «Духовность, художественное творчество, нравственность». *Вопросы философии*. 1996. № 2. С. 3–9.
42. Бутенко В. Г. Вплив естетичного фактору на формування духовних цінностей особистості. *Гуманітарна освіта*. Серія : Психологія і педагогіка / Гуманітарний ін-т Київ. ун-ту імені Бориса Грінченка. Київ, 2000. Вип. 1. С. 113–124.
43. Вар'яненко О. Б. Громадянська освіта і європейський підхід. *Постметодика*. 2001. № 2. С. 15–19.
44. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1400 с.
45. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. Москва : Наука, 1988. 522 с.
46. Видолуб Н. О. Педагогіка та екологія. Природовідповідність у народній педагогіці та екологія як наука, як проблема і як предмет викладання в сучасній школі. *Практична психологія та соціальна робота*. 1999. № 8. С. 40.

47. Виховання естетичної культури школярів : навч. посібник / І. А. Зязюн, Н. Є. Миропольська, Л. О. Хлебнікова [та ін.]. Київ : ІЗМН, 1998. 153 с.
48. Виховна робота зі студентською молоддю / за заг. ред. Т. Ю. Осіпової. Одеса : Фенікс, 2006. 190 с.
49. Вишневський О. Сучасне українське виховання : пед. нариси. Львів : Львів. обл. наук.-метод. ін-т освіти ; Львів. обл. пед. т-во імені Г. Ващенка, 1996. 238 с.
50. Волинець І. М. Методика вивчення літературного краєзнавства в курсі зарубіжної літератури у старших класах загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 280 с.
51. Волкова Е. Н. Субъектность педагога : теория и практика : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Психол. ин-т им. Л. Г. Щукиной. Москва, 1998. 308 с.
52. Выготский Л. С. Педагогическая психология. Москва: Педагогика, 1991. 580 с.
53. Гейзерська Р. А. Формування професійно значущих якостей майбутніх магістрів економічного профілю у процесі фахової підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2008. 254 с.
54. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
55. Грень Л. М. Педагогічні умови формування у студентів вищих технічних навчальних закладів спрямованості на успішну професійну діяльність : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». Харків, 2010. 200 с.
56. Гриньова Я. Г. Формування правової культури майбутніх фахівців транспортної галузі у процесі вивчення правових дисциплін : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2010. 290 с.

57. Гузій Н. В. Педагогічна творчість : посібник / упоряд. : О. Л. Шевнюк, Л. В. Плазовська, О. І. Бараболя ; за ред. д-ра пед. наук В. І. Бондаря. Київ : НПУ, 2012. С. 232–240.

58. Гузій Н. В. Педагогічний професіоналізм вчителя-вихователя як запорука розвитку інноваційних процесів в освіті. *Інновації в освіті* : матеріали Міжнарод. Крымського пед. конгр. (Ялта, 27–29 вересня 2010 г.) : сб. науч. ст. / под ред. А. Н. Рудакова. Симферополь : Антиквар, 2010. С. 200–205.

59. Гузій Н. В. Проблема професіогенезу фахівця в ракурсі сучасних теорій професіоналізації. *Науковий часопис*. Серія : Творча особистість учителя : проблеми теорії і практики : зб. наук. праць / ред. кол. : Н. В. Гузій (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 11 (21). С. 3–6.

60. Гуменникова Т. Р. Теоретико-методичні засади підготовки майбутнього педагога до особистісно орієнтованого виховання молодших школярів в умовах ступеневої освіти : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2011. 540 с.

61. Демиденко В. К. Деякі аспекти морального виховання : практич. матеріал для керівників, вихователів і вчителів. Київ : Знання, 2005. 221 с.

62. Джола Д. Б., А. Б. Щербо. Теорія і методика естетичного виховання школярів : навч.-метод. посібник. Київ : ІЗМН, 1998. 390 с.

63. Дзюба В. І. Соціально-педагогічні основи формування гуманістичних ціннісних орієнтацій студентської молоді : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Київський ін-т культури. Київ, 1994. 205 с.

64. Дмитриев А. Е. Воспитательная направленность учебного материала. *Начальная школа*. 1988. № 8. С. 22–23.

65. Долинський Б. Т. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів до формування здоров'язберезувальних навичок і вмінь у молодших школярів у навчально-виховній діяльності : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 /

Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2011. 450 с.

66. Драч С. В. Ціннісні орієнтації студентської молоді українського суспільства : сутність та динаміка: зб. наук. праць / Хмельницького ін-ту соц. технол. Ун-ту «Україна». 2010. № 2. С. 26–30.

67. Дроздова І. П. Теоретико-методичні засади розвитку українського професійного мовлення студентів вищих навчальних закладів нефілологічного профілю : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2011. 450 с.

68. Дубич К. В. Особистісно орієнтоване виховання студентів в умовах соціокультурного середовища вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т імені В. Даля. Луганськ, 2007. 297 с.

69. Духовно-культурні цінності виховання Людини : монографія / Г. П. Шевченко [та ін.]. Луганськ : НОУЛІДЖ, 2013. 332 с.

70. Євтух М. Б., О. П. Сердюк Соціальна педагогіка : підручник / 2-ге вид., стереотип. Київ : МАУП, 2003. 232 с.

71. Жаровська О. П. Національна свідомість як складова патріотичного виховання студентів педагогічних університетів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. Вип. 18, кн. 1. С. 233–242.

72. Жуковський В. М. Морально-етичне виховання. Київ : Либідь, 2004. 536 с.

73. Занков Л. В. Развитие учащихся в процессе обучения. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1963. 292 с.

74. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учеб. пособие. Ростов на Дону : Феникс, 1997. 480 с.

75. Знаков В. В. Субъект-объектный типы понимания высказывания и межличностном общении. *Психология индивидуального и группового субъекта* / под ред. А. В. Брушинского, М. И. Воловиковой. Москва : ПЕР СЭ, 2002. С. 144–160.

76. Зязюн І. А. Естетичний досвід особи. Формування і сфери вияву. Київ : Вища школа, 1976. 174 с.
77. Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії : навч. посібник. Київ : Українсько-фінський ін-т менеджменту і бізнесу, 1997. 302 с.
78. Іванчук М. Г. Інтегроване навчання : сутність та виховний потенціал. Виховання особистості молодшого школяра в умовах інтегрованого підходу до навчання / Чернівецький нац. ун-т імені Ю. Федьковича. Чернівці : Рута, 2004. 360 с.
79. Ігнатюк О. А. Теоретичні та методичні основи підготовки майбутнього інженера до професійного самовдосконалення в умовах технічного університету : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». Харків, 2009. 493 с.
80. Ильин В. В. Философская антропология : учеб. пособие для вузов / 2-е изд. Москва : Книжный дом «Университет» (КДУ), 2006. 232 с.
81. Каган М. С. Философия культуры. Санкт-Петербург : Метрополис, 1996. 415 с.
82. Калюжна Т. Г. Методичні засади формування професійних цінностей майбутнього вчителя. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету* : зб. звітно-наук. конф. викладачів ун-ту за 2010 р. (Київ, 9-10 лютого 2011 р.) / уклад. Г. І. Волинка [та ін.]. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 125–127.
83. Кан-Калик В. А., Никандров Н. Д. Педагогическое. Москва : Педагогика, 1990. 144 с.
84. Караковский В. А., Новикова Л. И., Селиванова Н. Л. Воспитание? Воспитание... Воспитание! : Теория и практика школьных воспитательных систем. Москва : Новая школа, 1996. 155 с.
85. Караман О. Л. Соціально-педагогічні умови захисту дитинства в діяльності загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Луган. держ. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2002. 210 с.

86. Кіршова О. В. Методика підготовки магістрантів створювати професійно орієнтовані проекти на основі німецькомовних текстів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Київ. нац. лінгвіст. ун-т. Київ, 2008. 502 с.
87. Ковальчук Л. Основи педагогічної майстерності : навч. посібник. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 608 с.
88. Комарова А. И. Методологические проблемы теории и практики эстетического воспитания студентов. *Эстетическое воспитание в техническом вузе* : учеб.-метод. пособие / Л. Кадцын [и др.] ; под ред. Г. Гуна. Москва : Высш. школа, 1991. С. 23–32.
89. Кон И. С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. 256 с.
90. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді: додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 16 червня 2015 р. № 641. URL : <http://don.kievcity.gov.ua/files/2015/6/17/contsepciya.pdf>.
91. Концепція національного виховання студентської молоді: додаток до рішення колегії МОН від 25 червня 2009 р. протокол № 7/2-4. URL : <http://litterref.ru/bewotrujgmermerrna.html>
92. Костіна В. В. Педагогічне проектування засобів управління навчально-пізнавальною діяльністю старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. 186 с.
93. Кремень В. Г. Освітня діяльність і інтелект : проблеми формування національної інтелігенції. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2008. № 2. С. 3–11.
94. Кудин В. А. Эстетическое воспитание студентов / ред. И. Ф. Надольный. Київ : Изд-во КГУ, 1984. 31 с.
95. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи : навч. посібник. Київ : Знання, 2005. 486 с.
96. Кузякіна М. Л. Проблеми громадянського виховання школярів у системі середньої освіти Німеччини : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2011. 224 с.

97. Кучинська І. О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ : Ін-т пед. АПН України, 2000. 210 с.
98. Леонтьев А. А. Педагогическое общение. Москва : Знание, 1979. С. 48–53.
99. Лихачев Б. Г. Педагогика : курс лекций. Москва : Прометей, 1992. 528 с.
100. Лихачев Б. Г. Педагогика. Курс лекций : учеб. пособие для студентов пед. учеб. заведений и слушателей ИПК и ФПК. Москва : Юрайт, 1999. 464 с.
101. Лозова В. І., Троцько Г. В. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посібник / Харківський держ. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. 2-ге вид., випр. і допов. Харків : ОВС, 2002. 400 с.
102. Максименко С. Д. Навчальна діяльність і розвиток особистості. *Газета «Психолог»*. 2004. № 21–22. С. 13–22.
103. Мамардашвили М. Проблема человека в философии. *О человеческом человеке* / под общ. ред. И. Т. Фролова. Москва, 1991. С. 15.
104. Мануйлов Ю. С. Средовой подход в воспитании. *Педагогика*. 2000. № 7. С. 36–41.
105. Маркова А. К. Психология профессионализма. Москва : Педагогика, 1996. 121 с.
106. Мединська Л. Б. Громадянськість як педагогічна категорія. *Вісник Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка*. 2004. № 1. С. 166–173.
107. Мироненко Т. П. Формування громадянської зрілості в майбутніх учителів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Південноукр. держ. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського. Одеса, 2001. 19 с.
108. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посібник / 3-тє вид., допов. Київ : ВАТ «КДНК», 2001. 607 с.
109. Мудрик А. В. Индивидуальная помощь в социальном воспитании. *Новые ценности образования*. 1996. № 6. С. 51–55.

110. Омельченко О. П. Духовний розвиток учнівської молоді в регіонально-культурно-освітньому просторі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т імені В. Даля. Луганськ, 2005. 20 с.

111. Осипова Т. Ю. Використання інформаційних засобів навчання в організації самостійної позааудиторної роботи. Теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. наук. праць. 2010. № 42. С.137–143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trkov_2010_42_39.

112. Основы социальной педагогики : учеб. пособие для студентов пед. вузов и колледжей / В. И. Загвязинский [и др.] ; под ред. П. И. Пидкасистого. Москва : Педагогическое общество России, 2002. 160 с.

113. Педагогіка вищої школи / З. Н. Курлянд [та ін.] ; за заг. ред. З. Н. Курлянд, 3-тє вид., перероб., допов. Київ : Знання, 2007. 495 с.

114. Педагогика : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / под ред. Ю. К. Бабанского. Москва : Просвещение, 1983. 608 с.

115. Педагогика : учеб. пособие для студентов пед. вузов и пед. колледжей / под ред. И. П. Пидкасистого. Москва : Педагогическое общество России, 1998. 640 с.

116. Петриченко Л.О. Загальноуправлінські підходи щодо виявлення проблем у вищій освіті. Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. пр. / за заг. ред. В.І.Сипченка. Слов'янськ. 2012. С. 9 – 21.

117. Петриченко Л. О. Контекстний підхід до професійної підготовки майбутнього вчителя в умовах реформування системи освіти. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. Серія : Педагогічні науки. Глухів : РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2015. Вип. 28. С. 15–25.

118. Петриченко Л.О. Розвиток суб'єктності студентів як результат правового виховання майбутніх фахівців в освітньому процесі ЗВО. *Науковий часопис*. Серія : Педагогічні науки : реалії та перспективи / НПУ ім. М.П.Драгоманова. 2020. Київ. Вип. 74. С.102 – 105.

119. Петриченко Л.О. Система поза аудиторної роботи, спрямованої на підготовку майбутнього вчителя до творчої професійної діяльності. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2010. Вип. 11. С. 33 – 40.

120. Петриченко Л.О. Системний підхід до організації професійної підготовки вчителя. *У контексті глобалізації інформаційних процесів*. 2017. 189 с.

121. Петриченко Л. О. Теоретико-методологічні засади управління якістю освіти у вищому педагогічному навчальному закладі : монографія / Комунал. закл. «Харк. гуманіт.-пед. акад.» Харк. облради. Харків : Компанія СМІТ, 2013. 519 с.

122. Петриченко Л.О. Управління якістю професійної підготовки майбутніх учителів у закладі вищої педагогічної освіти. *Імплементация європейських стандартів в українські освітні дослідження*. 2019. С. 144 – 147.

123. Петриченко Л.О. Форми та технологія організації позакласної виховної роботи з учнями. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Серія : Педагогіка та психологія. 2015. Вип. 1. С. 73–77.

124. Петриченко Л.О. Формування правової культури студентства у закладах вищої освіти як основа духовної безпеки молоді у сучасному світі: зб. наук. праць. «Педагогічні науки». 2020. № 90. С.59–66.

125. Пісоцька О. О. Виховання культури взаємодії викладачів і студентів в університетському освітньо-виховному просторі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2010. 186 с.

126. Подласый И. П. Педагогика : новый курс : учеб. для студ. высш. учеб. заведений : в 2-х кн. Москва : ВЛАДОС, 2002. Кн. 1 : Общие основы процесса обучения. 576 с.

127. Подрезов В. А. Формування духовної культури майбутнього вчителя засобами музичного мистецтва : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2009. 260 с.

128. Помиткін Е. Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини : програма роботи з дітьми від 5 до 18 років. Київ : Шкільний світ, 2008. 128 с.

129. Пономарьова Г. Ф. Виховання громадянської культури та патріотизму студентів вищих навчальних закладів (з досвіду виховної діяльності Комун. закл. «Харків. гум.-пед. акад.» Харків. обл. ради) : наук.-метод. посібник. Харків : Ранок, 2014. 79 с.

130. Пономарьова Г. Ф. Виховання майбутнього педагога : теорія і практика : монографія. Харків : Ранок, 2014. 547 с.

131. Пономарьова Г. Ф. До питання змісту валеологічного виховання. Наукові записки кафедри педагогіки : зб. наук. праць / Харківський держ. ун-т імені В. Н. Каразіна, Ін-т сходознавства і міжнародних відносин, Харк. пед. коледж. Харків : Основа, 1999. Вип. IV. С. 16.

132. Пономарьова Г. Ф. Зміцнення здоров'я майбутнього педагога в системі розв'язання професійно-педагогічних проблем. Наукові записки кафедри педагогіки : зб. наук. праць / Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Ін-т сходознавства і міжнародних відносин, Харк. пед. коледж. Харків : Основа, 2003. Вип. X. С. 175–183.

133. Пономарьова Г. Ф. Нові підходи до проблеми морального виховання особистості. Наукові записки кафедри педагогіки : зб. наук. праць / Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Ін-т сходознавства і міжнародних відносин, Харківський пед. коледж. Харків : Основа, 2006. Вип. XVI. С. 183–189.

134. Пономарьова Г. Ф., Нечепоренко М. В. Соціальне значення естетичного виховання студента. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Ін-т сходознавства і міжнародних відносин, Харківський пед. коледж. Харків : Основа, 2005. Вип. XIII–XIV. С. 150–156.

135. Пономарьова Г. Ф., Харківська А. А., Отрошко Т. В. Теоретико-методичні засади оцінювання професійної компетентності майбутніх учителів : монографія. Харків, 2010. 180 с.

136. Пономарьова Г. Ф. Теоретичний аналіз формування системи управління сучасним вищим навчальним закладом. *Інноваційний підхід в управлінні навчальними закладами* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (10 квітня

2014 р., м. Житомир) / Житомир. держ. ун-т імені І. Франка. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 161–163.

137. Пономарьова Г. Ф. Формування педагогічної професіограми : традиції та інновації вищої освіти. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. Слов'янськ : СДПУ, 2010. Вип. ЛІІІ, ч. 2. С. 33 – 40.

138. Пономарьова Г. Ф., Петриченко Л. О., Андреев М. В. Формування толерантності вчителя у навчально-виховному процесі освітнього закладу : монографія. Харків : Компанія СМІТ, 2011. 248 с.

139. Пономарёва Г. Ф. Формирование профессионального мастерства будущего педагога в условиях современного учебно-воспитательного процесса. *Современное образование и воспитание : тенденции, технологии, методики* : междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию МГУ им. А. А. Кулешова : сб. науч. ст. Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2013. С. 135–137.

140. Попова О. В., Пономарьова Г. Ф., Петриченко Л. О. Основи педагогічної інноватики : навч. посібник. Харків, 2009. 192 с.

141. Почекалін І. М. Формування професійної культури офіцерів-прикордонників в умовах службової діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2011. 180 с.

142. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Москва : Прогресс, 1986. 432 с.

143. Приходько А. И., Щнкина Н. Б. Основы педагогического мастерства : учеб.-метод. пособие. Харьков : Шуст А. И., 2001. 86 с.

144. Про Національну доктрину розвитку освіти : указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347 /2002. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002/>.

145. Прокоп І. С. Розвиток виховних цілей навчання у дидактиці загальноосвітньої школи (друга половина ХХ- початок ХХІ століття) : дис. ...

канд. пед. наук : 13.00.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2008. 229 с.

146. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.

147. Рашидов С. Ф. Виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства : проблеми теоретичної концептуалізації : монографія / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ : Ноулідж, 2012. 271 с.

148. Роганова М. В. Виховання духовної культури у студентів вищих навчальних закладів в інтегрованих групах навчання : теорія і практика : монографія / МОН України, Донбас. ін-т техніки та менедж., ЗАТ «Міжнар. наук.-техн. ун-т» ім. Ю. Бугая. Краматорськ, 2010. 365 с.

149. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 712 с.

150. Руденко Ю., Руденко В. Ідеологія патріотизму і державотворення як основа духовності учнів. *Рідна школа*. 1999. № 10. С. 8–10.

151. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти : посіб. для вчителів і методистів почат. навчання. 3-тє вид., без змін. Київ : Богданова А.М., 2009. 228 с.

152. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. *Логико-методологический анализ*. Москва : Педагогика, 1974. 168 с.

153. Севастьянова О. А. Проблема виховання майбутніх фахівців в умовах ВНЗ. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2011. № 5 (216). С. 83–84.

154. Селиванов В. Основы общей педагогики : теория и методика воспитания : учеб. пособие. Москва : Академия, 2000. 336 с.

155. Семиченко В. А. Концепция целостности и ее реализация в профессиональной подготовке будущих учителей (психолого-педагогический аспект) : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Киев, 1992. 48 с

156. Слостенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. В. А. Слостенина. Москва : Академия, 2002. 576 с.

157. Слостенин В. А. Педагогика : учеб. пособие для студ. пед. учеб. заведений / В. А. Слостенин [и др.]. 4-е изд. Москва : Школьная пресса, 2004. 512 с.
158. Слостенин В. А., Л. С. Подымова. Педагогика : инновационная деятельность. Москва : Магистр, 2001. 224 с.
159. Слободчиков В. И. Новое образование как путь к новому обществу. *Новые ценности образования*. 1996. Вып. 5. С. 24–28.
160. Сопівник Р. В. Теоретичні і методичні засади формування лідерських якостей майбутніх фахівців агропромислової галузі : автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Луганськ, 2013. 40 с.
161. Станиславский К. С. Работа актера над собой : в 8-ми т. Киев, 1982. Т. 3. С. 256.
162. Стеблянюк Н. В. Формування духовної культури особистості. URL : <http://www.stattionline.org.ua /pedagog /104 /17874-formuvannya-duhovnoї-kulturi-osobistosti.html>.
163. Стьопіна О. Г. Виховання патріотизму у студентської молоді засобами мистецтва : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2008. 206 с.
164. Сухомлинська О. В. Цінності у вихованні молоді та дітей : стан розроблення проблеми. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 105–111.
165. Сыромятников И. В., Ожерельева И. Г., Репин Э. В. Профессионализм, субъектность и самоопределение специалиста : концептуальные подходы к определению и развитию : монографія. Москва : Изд-во СГУ, 2009. 209 с.
166. Тепла О. М. Формування гуманістичних цінностей у студентів аграрних вищих навчальних закладів у позааудиторній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Нац. аграр. ун-т. Київ, 2008. 216 с.
167. Тихомирова И., Шляхта Н. Особенности интеллектуального развития в студенческом возрасте. *Психология обучения*. 2007. № 8. С. 37–42.
168. Уледов А. К. Нравственное воспитание. Москва : Наука, 2001. 225 с.

169. Федотова В. Г. Практическое и духовное освоение действительности. Москва : Наука, 1992. 136 с.
170. Философский словарь / И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба. Киев : А.С.К., 2006. 1056 с.
171. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский [и др.]. Москва : ИНФРА-М, 2007. 576 с.
172. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.
173. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посібник. для студ. вищ. пед. закладів освіти. Київ : Академія, 2001. 544 с.
174. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посібник. Київ : Академвидав, 2006. 352 с.
175. Фоменко К. М. Педагогічні умови духовної самореалізації старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : дис. канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2004. 180 с.
176. Харківська А.А., Євроінтеграційні освітні процеси в Україні : історія становлення. *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*. 2021. № 4. URL : http://czvestnic.info/ojs/index.php/cz_ojs/article/view/92.
177. Харківська А.А. Інформаційно-цифрова компетентність сучасного вчителя - вимога сучасності. *Психологія та педагогіка сучасності проблеми та стан розвитку науки і практики в Україні* : зб. тез наук. робіт учасників Міжнар. наук.-практ. конв. (м. Львів, 27-28 серпня 2021 року) 2021. С. 46 – 49.
178. Харківська А. А. Необхідність саморозвитку у процесі професійного становлення майбутніх учителів фізичного. *Модернізація вищої освіти та проблеми управління якістю підготовки фахівців*. Імплементация нових стандартів освіти : тези XIV Всеукр. наук.-метод. конф. (Харків, 29 вересня 2017 р.) / Харків. держ. ун-т харчування та торгівлі. – Харків : ХДУХТ, 2017. С. 340–342.
179. Харківська А.А. Нова парадигма сучасної освіти : навчальні плани. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості : проблеми і пошуки* : зб. наук. праць. 2008 Вип.51 С. 360–368.

180. Харківська А.А. Основні шляхи педагогічної взаємодії школи та сім'ї у виховання молодших школярів. *Молодь і ринок*. 2020. № 6–7 (185–186). С. 57–61.

181. Харківська А. А. Підготовка майбутніх педагогів в умовах цифрового освітнього простору закладу вищої освіти. *Наукові розробки, передові технології, інновації* : матеріали VI Міжнар.ї наук.-практ. конф., 06–08 жовтня 2020 р., м. Прага. Prague : Nemoros s.r.o. : 2020. С. 195–197. URL : <http://repository.khpa.edu.ua / /jspui /handle /123456789 /2559>.

182. Харківська А.А. Психолого-педагогічна діагностика якості освіти у педагогічному закладі вищої освіти. *Імплементація європейських стандартів в українські освітні дослідження* : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. Укр. асоціації дослідників освіти (21 червня 2019 р.) 2019. С. 176 – 179.

183. Харківська А.А. Формування та розвиток цифрової компетентності педагога в системі навчання впродовж життя – вимога часу. *Сучасні освітні технології : Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2020. № 66. С. 98– 105.

184. Харламов И. Ф. Педагогика : учеб. пособие / И. Ф. Харламов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Высшая школа, 1990. 576 с.

185. Хорошенко А. П. Формування політичної культури старшокласників на уроках суспільствознавчого циклу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Ін-т пробл. виховання АПН України. Київ, 2004. 240 с.

186. Хуторской А. В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения. Москва : Изд-во МГУ, 2003. 416 с.

187. Цимбрило С. М. Полікультурне виховання студентів в умовах освітньо-виховного середовища вищого технічного навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Закарпат. держ. ун-т. Ужгород, 2011. 281 с.

188. Черних В. П., Кайдалова Л. Г., Шевченко Н. В. Ціннісні орієнтації студентської молоді в умовах переходу до ринкової економіки. *Проблеми освіти* : наук.-метод. зб. / М-во освіти і науки України, Наук.-метод. центр вищ. освіти. Київ : Знання, 2005. Вип. 45, ч. 1 : Болонський процес в Україні. С. 139–143.

189. Шашенко С. Ю Соціальне становлення студентської молоді у позааудиторний час у вищих навчальних заклада : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2003. 256 с.

190. Шевченко Г. П. Духовний розвиток особистості : пошуки нового підходу до проблеми. *Духовність особистості* : методологія, теорія і практика : зб. наук. праць / гол. ред. Г. П. Шевченко. Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту імені В. Даля, 2005. Вип. 4. С. 221–226.

191. Шевченко Г. П. Естетизація навчального процесу у вищій школі. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. праць / за ред. Г. Л. Легенького, В. І. Сипченка. Слов'янськ : ІЗМН-СДШ, 1998. Вип. IV. С. 3–6.

192. Шевченко Г. П. Естетичне одухотворення студентської молоді. Педагогічна та психологічна наука в Україні : до 15-річчя АПН України : зб. наук. праць : у 5 т. / Акад. пед. наук України ; ред. В. Г. Кремень Київ : Педагогічна думка, 2007. Т. 4. С. 215–226.

193. Шевченко Г. П. Педагогіка духовності. *Духовність особистості* : методологія, теорія і практика : зб. наук. праць. Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту імені В. Даля, 2004. Вип. 1. С. 3–9.

194. Шемигон Н. Ю. Формування ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2007. 191 с.

195. Шубинский В. С. Философские подходы к педагогической теории. *Советская педагогика*. 1990. № 2. С. 60–65.

196. Юрчонок Ю. В. Генеза авторських шкіл в Україні (80-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2011. 265 с.

197. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посібник. Київ : Либідь, 2002. 560 с.

198. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. Москва : Сентябрь, 1996. 95 с.

199. Яковлева Н. М. Теория и практика подготовки будущего учителя к творческому решению воспитательных задач : дис. ... д-ра пед. наук. Челябинск, 1992. 403 с.
200. Яровська О. Як виховати високоморальну особистість. *Родина і школа*. 2000. № 8. С. 29–32.
201. Der Bologna-Prozess in Europa: eine Herausforderung für die Ausbildung in der sozialen Arbeit in Deutschland : Symposium (Trier, 20-21 Juni 2002). Weimar : Bertuch. 2004. 111 s.
202. ICT Competency Standards for Teachers. Implementation Guidelines Version 1.0. Unesco, 2008. URL : <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001562/156209E.pdf>.
203. Kharkivska A. Expenditure of developing a single educational space of multilevel innovative educational institutions. *Danish Scientific Journal*. 2020. №40. Vol. 2. P. 42–46. URL : <https://cutt.ly/NYhLkUE>.
204. Kharkivska A., Malyhina Y. Instrumental Competencies of Future Teachers – Is (as) a Factor of Professional Training. *American Journal of Education / The University of Chicago Press*. 2018. Vol. 124. No. 4(2). P. 700–941. URL : <http://repository.khpa.edu.ua/jspui/handle/123456789/1951>.
205. Ponomaryova G. Theoretico-methodological bases of education of student youth in the higher educational establishments. *Oxford Journal of Scientific Research*. 2015. № 1 (9). P. 496–506.
206. Ponomaryova G. F. The main tendencies of development of educational institutions. *Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel : the way to integration*. Israel : Ariel University, 2015. 2015. Is. № 6. P. 298–304.
207. SCONUL Seven Pillars of Information Literacy : Core Model. *SCONUL Working Group on Information Literacy*, 2011. 15 p. URL : http://www.sconul.ac.uk/groups/information_literacy/publications/coremodel.pdf.
208. Sowell Th. Knowledge and decisions. New York : Basic books, 2005. 145 p.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

2.1. Генеза ідеї виховання громадянської відповідальності особистості

У сучасних умовах невизначеності (нестабільної політичної, економічної, соціальної ситуації в Україні) з'являються нові проблеми, пов'язані, зокрема, і з вихованням громадянина з активною життєвою позицією, патріота своєї країни, здатного захищати її суверенність. Відтак, одним із головних завдань суспільства і держави у цілому стає виховання відповідального ставлення до виконання своїх професійних, громадянських обов'язків у всіх сферах життєдіяльності.

Виховання громадянської відповідальності (ГВ) у майбутніх офіцерів (МО) військових закладів вищої освіти (ВЗВО) є різноплановою, пролонгованою, систематичною освітньо-просвітницькою діяльністю з метою формування у курсантів, військовослужбовців активної громадянської позиції, патріотизму, захисту інтересів Батьківщини, чесності, поваги до суспільства, національних традицій, рідної мови, культурних, духовних цінностей як світових, так і національних, толерантного відношення до національних меншин, готовності до активного прояву ГВ у різних сферах життя суспільства тощо.

Головним змістом виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів (ГВМО) є формування у військовослужбовців якостей громадянина, військового професіонала, надійного захисника Батьківщини, патріота своєї країни із розвиненими почуттями поваги до інституційної влади тощо.

Зазначимо, що «досвід, накопичений українським суспільством, є свідченням того, що для сталого демократичного розвитку недостатньо прийняття відповідних законів, проголошення виборів та громадянських

свобод. Запорукою стабільності перетворень в Україні є високий рівень громадянськості та соціальної активності громадян» [6, с. 3].

На сучасному етапі розбудови української державності та становлення українського суспільства вагомим значення набуває процес виховання національно свідомого, високоосвіченого, життєво компетентного громадянина держави, який має чітке усвідомлення цінності громадянської відповідальності та патріотизму, має почуття національного обов'язку та стійку громадянську позицію. Зауважимо, що патріотичні цінності є аспектом формування духовної культури особистості, відповідно процес виховання громадянськості і патріотизму тісно пов'язаний з процесом особистого становлення індивіда і спрямованістю його культурної діяльності на етичній основі [113].

Проблема виховання громадянської відповідальності була предметом дослідження як вітчизняних [3; 6; 85; 101–103; 176–187; 194–196; 217–219], так і зарубіжних науковців [215; 216]. Аналіз першоджерел [109], психолого-педагогічної [3; 6; 27; 29; 54; 85; 101–103; 136–141; 176–187; 194–196; 201] та наукової літератури [6; 18; 28; 38; 51; 85; 107; 124; 187] з досліджуваної теми дозволяє стверджувати, що зв'язок особистості й суспільства турбував представників філософії, педагогіки, психології (Арістотель, Е. Аркін, І. Арямов, П. Блонський, Х. Вівес, Вільгельм Август Лай, Вітторіно да Фельтре, Гельвеція, Джон Дьюї, А. Залкінд, А. Залужний, Златоуст, Т. Кампанелла, Я. Коменський, Я. Корчак, Д. Локк, А. Макаренко, С. Моложавий, М. Монтень, Т. Мор, Р. Оуен, Д. Піко делла Мірандола, Платон, Ф. Рабле, А. Сен-Сімон, Г. Сковорода, К. Ушинський, С. Френе, Ш. Фур'є та інші), які, залежно від епохи (політичного устрою, економічного стану держави, культурно-духовного розвитку нації), коли вони працювали, трактували цей феномен, акцентуючи увагу здебільшого або на особистості, або на її залежності від суспільства.

Грунтовний аналіз архівних даних, наукової та науково-педагогічної літератури, досвід минулих епох щодо виховання ГВ молодого покоління

засвідчує: «наші предки виробили скарбницю світоглядних знань, ідей, які сучасна педагогіка лише почала використовувати у виховному процесі. Ідея поваги до предків, культу засновників роду, героїчних діянь дідів і прадідів, любові до минулого народу – надійне підґрунтя поглядів, переконань, ідеалів, що визначають патріотичну спрямованість, громадянськість суспільства» [54].

У Стародавній Греції домінуючою силою у громадянському вихованні був так званий «kalos kai agathos» (у перекладі з грец.: kalos – «прекрасний» і agathos – «добрий»), сутність якого полягала у формуванні фізично сильної особистості, яка здатна брати активну участь у соціально-економічному житті країни, успішно відстоювати інтереси господаря. Водночас у Греції громадянин не позбавлявся особистісної індивідуальності, а вважався «абсолютною цінністю» [108, с. 27]. У процесі виховання патріотизму, відповідальності перед господарем суттєве значення надавалось військовій підготовці, підґрунтям якої був розвиток у людини свідомого усвідомлення і суворого підкорення цілям правителя.

Відповідно до цієї позиції давньогрецький філософ, мислитель Плутарх наголошував, що «спартанці вважали себе не такими, що належали сам собі, а державі» [108, с. 27].

Визначна постать, давньогрецький філософ Платон у своїй праці «Держава» класифікував громадянські чесноти за соціальним статусом у суспільстві: філософам притаманна мудрість (саме вони мають правити державою); солдатам – властиві хоробрість, мудрість і сміливість (адже вони обороняють державу); нижчому класу суспільства притаманні самодисципліна, самоконтроль, помірність [109]. Платон уважав, що ефективність політичного та громадянського виховання, громадянської відповідальності особистості залежить від умов, у яких вона знаходиться і за яких наблизиться до сприйняття та розуміння державних інтересів, приналежності себе до держави, визнання суспільних прав, обов'язків і цілей.

У Стародавньому Римі, у процесі виховання громадянської відповідальності та громадянськості, зокрема домінувало поняття «Virtus

romanus» (у перекладі «римська добродетель»), що передбачало розвиток духовної сили людини, усвідомлення високого соціального класу, почуття гідності й обов'язку, готовності до «завоювання світу».

Історико-порівняльний аналіз першоджерел [109], психолого-педагогічної [3; 6; 85; 113–128; 101–103; 176–186; 194–196; 201] та наукової літератури [38; 51; 54; 84; 107; 108; 124; 140; 187] дозволяє стверджувати, що за часів Раннього Середньовіччя церква мала значний ідеологічний вплив на суспільство, панівними позиціями якої була заперечність людських стосунків, людських взаємин (крайній аскетизм). Виховання ГВ, на той час, здійснювалося здебільшого як форма релігійного (відображається в обов'язковому служінні церкві та Богу) та політичного (відданість існуючій владі) напрямку.

У добу Відродження світоглядні позиції та ідея громадянського виховання набувають нового розуміння. Активно почали звертати увагу на соціалізацію людини, її всебічний розвиток та освіченість, рівень вихованості та спроможність до самовиховання, де безпосередню роль відігравало саме суспільство. Ж.-Ж. Руссо наголошував, що «громадянське в особистості придушує індивідуальне, природне, а тому треба виховувати людину, яка живе спочатку «для самої себе», а вже потім «для інших» [25, с. 52].

Відповідно до теми дослідження здійснимо більш детальний ретроспективний аналіз історії виховання ГВ за часів Київської Русі.

Після створення Київської Русі процес виховання взаємин між людиною і державою зміщується з площини сімейних відносин на державний рівень. На початку заснування Київської Русі перші елементи системи громадянського виховання спостерігалися в родині, основою якого були звичаї, традиції, обряди, свята. Ще з раннього віку в дітей закарбовували любов не тільки до природи, а й до свого народу, рідної землі. Так виховували й справжніх козаків. «Козаки вважали себе шляхетними громадянами, які інтереси свого народу ставлять над усе, вище за свої власні. У їхньому розумінні козацький рід – це рід, який уславився добрими, героїчними справами, лицарськими ділами в ім'я України» [140, с. 235].

В. Івашковський зазначає, що «козаки спершу не уособлювали українського національного війська. Ними були козаки уходники – переважно міщани з прикордонних замків, містечок, які не мали вищої військової організації, а збирались у ватаги по декілька десятків осіб, обирали собі отаманів. Поступово в українській молоді починає викристалізовуватись образ нового захисника – козака: славного лицаря, патріота свого народу, людини, насамперед, вільної, рішучої, хороброї» [54]. Відтак, почало пробуджуватись у свідомості молодого покоління розуміння поняття громадянської відповідальності перед суспільством і насамперед перед державою.

Р. Петронговський у своєму доробку зазначав, що «Київська Русь, заснована на завоюваннях, вже доводить незвичайну хоробрість народу, його відданість рідній землі. Ці риси вважались добродіями у наших предків, і слова улюбленого вождя: «станем крепко, не посралим земли Русской» – вселяли у них впевненість перемогти або вмерти за свій край» [108, с. 29].

Подальший розвиток цієї ідеї знаходимо в «Повчанні дітям» (1096 р.) В. Мономаха, який створив ідеальний образ князя та вчителя українського народу, князя, який живе народом, опікується ним і державою. «Київський князь до стержневих якостей русичів відносив повагу до своєї землі, народу та постійно рекомендував культивувати й розвивати сміливість, мужність, здатність до захисту Вітчизни. «Не давайте сильним губити слабких», «не вбивайте ні правого, ні винного», «почитайте старих людей як батьків, любіть юних як братів», «на війні будьте діяльними» – такі настанови до виховання патріотизму ставить В. Мономах» [108, с. 29].

Одним із теоретиків-основоположників ідеї виховання громадянської відповідальності в молоді був видатний український філософ, просвітитель XVIII століття Григорій Савич Сковорода. Г. Сковорода вбачав необхідність виховання в особистості духовно-моральних, громадянських якостей, а «найважливішим завданням педагогів уважав пробудження національної самосвідомості, прагнення до свободи та незалежності. Виховувати молоде покоління треба для служіння Вітчизні, суспільству, українському народу.

Учителі, вихователі повинні формувати в дітей високі духовно-моральні якості, громадянські, патріотичні почуття, любов до праці, прагнення до свободи, справедливості, загального щастя» [6, с. 19].

Видатні постаті в галузі педагогіки виховання другої половини ХІХ століття (Х. Алчевська, Б. Грінченко, С. Русова, К. Ушинський та інші) були прибічниками думки про те, що потрібно підготувати нове покоління педагогів, лояльних і вірних інтересам свого народу, запеклих патріотів, спроможних забезпечити культурний розвиток українського народу як свідомих громадян своєї держави, а отже, виховувати в них громадянську відповідальність.

Р. Петронговський стверджував: «виховання громадян у дусі патріотизму, поваги і любові до мови і культури свого народу сприяло зростанню і зміцненню у них національної свідомості, причетності до свого народу, його духовності. Природно, що цьому всіляко сприяло дотримання віри і християнських доброчесності. Церква у ті давні часи всіляко підтримувала у юних душах любов до рідної землі і матері-вітчизни» [108, с. 30]. Дотичні ідеї можемо спостерігати й у виховній системі козацьких шкіл (ХVІІ – початку ХVІІІ століття). Про це зазначається у роботі Р. Петронговського: «основними рисами виховання на Січі, в інших козацьких школах, були: по-перше, демократичні засади виховання; по-друге, рівність у правах та обов'язках. Основними якостями формування у дітей і молоді були – патріотизм, готовність віддати життя за волю і свободу, самодисципліна, взаємодопомога, побратимство, повага до старших, до досвіду бувалих запорожців. Природно, що особлива увага приділялася релігійному вихованню, вивченню історичних переказів, найпопулярніших козацьких дум» [108, с. 30].

Проблема громадянського виховання дедалі більше зацікавлювала як вітчизняних, так і зарубіжних педагогів. Уже починаючи з кінця ХІХ – початку ХХ століття ідеї виховання громадянськості та громадянського виховання почали досліджувати і в американській, і в європейській педагогіці. Відомий американський філософ, педагог Дж. Дьюї був переконаний,

що під час виховання відбувається об'єднання людей, адже людина й суспільство мають тісно співіснувати і розвиватися, як одна цілісна концепція. Дж. Дьюї прагнув змінити тип суспільства без масштабних революційних перетворень, а за допомогою певної системи громадянського виховання людини, яка б забезпечувала усебічний розвиток особистості, її духовне і моральне зростання, розвиток морально-особистісних якостей, до яких він уключав і громадянську відповідальність особистості перед родиною, суспільством, державою.

Відомий педагог Д. Ушинський запевняв, що громадянське виховання стосується всіх без винятків. Він уважав моральність – «найголовнішим у вихованні особистості, а виховання громадянської відповідальності неможливе без розуміння моральних та духовних якостей» [171].

Питання громадянського виховання особистості залишалося актуальним на всіх етапах розвитку педагогіки виховання. Так, з початку ХХ століття А. Арсен'єв, Н. Гончаров, А. Макаренко, М. Пістрак, В. Сухомлинський, С. Шацький та інші заклали науково-педагогічний фундамент вивчення цього феномену як одного із найважливіших процесів виховання молодого покоління.

Вагомий внесок у розв'язання проблем виховання свідомого громадянина, патріота своєї держави на основі власної теоретичної та практичної діяльності зробив А. Макаренко. Він розробив науково обґрунтовану систему методів виховання молодого покоління, до якої включив і виховання такої особистісної якості, як громадянська відповідальність. Передусім він указував на необхідність ідеологізації під час навчання і виховання в школі. Його ідеями й методами виховання керуються і сучасні педагоги, починаючи із молодих фахівців і до старшого, більш досвідченого покоління.

Видатний педагог В. Сухомлинський говорив, що громадянська освіта є найголовнішою, оскільки це стрижень і ядро всієї виховної роботи. Аналіз його педагогічних праць [159; 160; 161; 162] свідчить, що в них обґрунтовується необхідність формування стійкої громадянської позиції, відповідальності та віри особистості. Громадянське виховання він розумів як розвиток громадянської

свідомості, національних почуттів любові до своєї держави, толерантного ставлення до індивідуальності кожної особистості. В. Сухомлинський уважав, що формування громадянських обов'язків та почуттів настільки ж важливе, як і формування громадянської свідомості.

Короткий історико-ретроспективний аналіз основних питань досліджуваної проблеми дозволяє дійти висновку щодо якісних змін у теорії і практиці ГВ особистості в різні історичні періоди, залежно від цілей і змісту державної ідеології та політики. Із цього випливає, що сучасний етап розвитку суспільства вимагає нових підходів до розробки теорії і практики виховання громадянської відповідальності громадянина загалом та майбутнього офіцера зокрема.

XXI століття в Україні ознаменувалось значними зрушеннями у свідомості суспільства, політичних та громадських діячів щодо необхідності підвищення ефективності виховання ГВ особистості.

Так, була прийнята низка стратегічно значимих законодавчих актів, нормативно-правових документів, у яких порушувалися ці питання. Наведемо приклади найбільш значущих із них.

16 червня 2015 року було затверджено Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України, у якій зазначено «Складовою частиною патріотичного виховання, а в часи воєнної загрози – пріоритетною, є військово-патріотичне виховання, зорієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту України, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України як особливому виді державної служби. Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози. Робота з військово-патріотичного виховання має проводитися комплексно, спільними зусиллями органів державної влади та місцевого самоврядування, а також закладів освіти, сім'ї, громадських об'єднань та благодійних організацій, Збройних Сил України, інших силових структур» [68]. У Концепції визначено принципи

національно-патріотичного виховання, шляхи її реалізації, методи, форми та засоби впровадження національно-патріотичного виховання, а також прописані очікувані результати.

3 жовтня 2018 року розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні, у якій визначено, що «основними стратегічними напрямками громадянської освіти є: правова освіта громадян, зокрема в частині розуміння та вміння реалізовувати власні конституційні права та обов'язки; посилення здатності брати участь у суспільному житті та використовувати можливості впливу на процеси прийняття рішень на всеукраїнському та місцевому рівні (реалізація права на участь)» [66]. Також у представленій Концепції обґрунтовано ціннісні орієнтири громадянської освіти, сформульовано мету і завдання громадянської освіти, принципи реалізації та систему громадянської освіти.

В умовах гібридної війни на Сході України, порушення цілісності державних кордонів (анексія території Криму), на сайті Міністерства оборони України було оприлюднено проєкт Указу Президента України «Про концепцію військово-патріотичного виховання та громадського сприяння безпеці і обороні України» [134].

Розробка концепції стала нагальною та направленою на взаємодію органів державної влади у процесі виховання ГВ її народу, формування національної ідентичності, готовності військовозобов'язаних громадян стати на захист суверенітету країни тощо.

19 травня 2020 року Міністерство оборони України (МОУ) затвердило положення про Департамент соціального та гуманітарного забезпечення [112], у якому зазначалося про необхідність функціонування відділу військово-патріотичного виховання.

Одними із головних завдань відділу визначено: «моніторинг процесів патріотичного виховання, що відбуваються у державі, визначення основних засад організації військово-патріотичного виховання в МОУ, Збройних Силах та ДССТ; участь у реалізації заходів військово-меморіальної роботи;

планування, організаційно-методичне забезпечення та здійснення заходів МОУ щодо реалізації державної політики в сфері військово-патріотичного виховання; організація взаємодії та координація діяльності структурних підрозділів МОУ з питань реалізації програм військово-патріотичного виховання громадян; участь у проведенні загальнодержавних заходів військово-патріотичного виховання стосовно відзначення державних та професійних свят, визначних подій в історії України; організаційно-методичне забезпечення діяльності органів військового управління, громадських об'єднань щодо проведення заходів військово-патріотичного виховання громадян» [112]. Представлені у положенні завдання сприяють забезпеченню формування гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство», формуванню у військовослужбовців активної громадянської позиції щодо служіння і відданості військовій справі тощо.

Про актуальність обраної теми та наявні не вирішені проблеми свідчить й значна кількість наукових доробків вітчизняних учених.

О. Шестопалюк у монографії «Громадянське виховання майбутніх учителів: теоретичні і методичні аспекти» зазначає причинами, що «актуалізують проблеми громадянського виховання молоді в сучасному українському суспільстві є: посилення бездуховності, падіння освітнього і культурного рівнів підростаючого покоління, що виявляється в погіршенні соціально-моральних і інших характеристик; деформація у виховній роботі з молоддю, що виявляється в падінні ролі освіти і явній недооцінці значення виховання» [200, с. 4].

Підтримуючи думку О. Шестопалюк, М. Серік дійшов висновку, що «одним із пріоритетних завдань сучасної освіти є формування особистості з високим рівнем громадянської культури, здатної до самовизначення і відповідальної поведінки в політичному, економічному і культурному житті суспільства. Необхідно готувати майбутніх фахівців до життя і діяльності в умовах громадянського суспільства» [149].

В. Мулява, Н. Замотаєва у статті «Актуальні проблеми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України» виділяють такі причини низької ефективності національно-патріотичного виховання як «складність і протиріччя соціально-економічних, політичних і духовних процесів становлення нової державності та динамічного громадянського суспільства; відсутність єдиної державної ідеології, що визначала б смисл і цілі існування української держави та народів, які проживають на її території; відсутність єдиної загальнодержавної системи формування у громадян України високих духовних і моральних якостей на основі споконвічних українських цінностей і традицій, у тому числі й військових; глибоку соціальну диференціацію та девальвацію духовних цінностей, втрату традиційно української патріотичної свідомості, почуття обов'язку перед вітчизною, особливо серед молоді; виключно споживацького відношення до держави, до військової служби, один до одного; відсутність єдиного понятійного апарату теорії військово-патріотичного виховання на національно-демократичній основі» [89]. У цілому погоджуючись із авторами, до наведених причин, вважаємо доцільно додати необхідність формування гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство» та виховання ГВ МО.

Начальник Комунального закладу «Харківський ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою «Рятувальник»» Харківської обласної ради С. Форостовець та начальник курсу факультету логістики Національної академії Національної гвардії України М. Баглай під час виступу на конференції «Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України» класифікували проблеми за трьома групами: «1) проблеми, пов'язані з недостатньою розробкою концептуальних основ сучасної теорії українського патріотизму; 2) проблеми, обумовлені практикою функціонування державної системи національно-патріотичного виховання, загальним рівнем і змістом патріотичної свідомості громадян України; 3) проблеми, що є слідством недосконалої

системи виховної роботи у військових закладах освіти» [174], що, вважаємо, є цілком правдивим.

О. Христюк у статті «До проблеми національно-патріотичного виховання поліцейських» визначила споріднені, до теми наукового пошуку, проблеми: «Керівники підрозділів Національної поліції України відмічають недостатній рівень патріотичного виховання серед молодих поліцейських. Зауважують, що з часу започаткування реформ, коли багато осіб прийшли в патрульну поліцію України на моменті сплеску найвищого з проявів патріотизму в історії Незалежної України – після кривавих подій на Майдані, коли градус громадянської та національної свідомості в суспільстві був найвищим і бути патріотом бути престижно. Наразі, на жаль, гіркий осад від утрат в АТО (ООС), політичні розчарування та тотальне, стрімко прогресуюче, зубожіння населення відтискають патріотизм на дальній план» [190].

Погоджуючись у цілому з О. Христюк, вважаємо за необхідне наголосити, що у ВЗВО здебільшого вступають громадяни, у яких розвинуте почуття патріотизму, бажання служити на благо Батьківщини, охороняти її цілісність та суверенітет, а проблемою стає необхідність підвищувати ефективність процесу виховання ГВМО, адже, на жаль, у закладах загальної середньої освіти зазначеному напрямку виховної роботи приділяється недостатньо уваги.

Начальник сектору методичного забезпечення навчально-методичного відділу Навчального центру Оперативно-рятувальної служби ДСНС України А. Губенко у статті «Державне регулювання патріотичного виховання в закладах вищої освіти МВС України» зазначає, що «актуальність формування громадськості молоді обумовлена проблемами становлення громадського суспільства, основним чинником життєдіяльності якого виступає різноманіття форм власності, що є фундаментом свободи особи, задоволення її інтересів і потреб. Без громадського суспільства не можна реалізувати потенціал Конституції України, а без громадян не може виникнути саме громадське суспільство. Держава, як відомо, формує підданих, а громадське суспільство,

у якому людина з підданого перетворюється на особу з певними цивільними якостями, виховує громадян» [41].

Зі свого боку В. Ніколаєв наголошує на тому, що «проблема підвищення престижу військовослужбовця і його служби в суспільстві важлива не лише для Збройних Сил, але і для суспільства в цілому. Адже військовослужбовець не відокремлений від суспільства, він походить з нього, живе в суспільстві і захищає його. Підвищення престижу військової служби – складна справа. Свій внесок в її вирішення роблять і держава, і школа, і ЗВО, і суспільство, і церква, і, власне, Збройні Сили» [95].

Виховання ГВ на практиці виступає як складний освітній процес, що передбачає взаємозв'язок цілеспрямованого впливу на здобувачів вищої освіти з метою формування і розвитку у них активної громадянської позиції, духовних та культурних цінностей, шанобливого ставлення до державної атрибутики тощо.

Робота зі здобувачами вищої освіти повинна бути спрямована на формуванні обізнаності майбутніх офіцерів щодо розуміння ними понять «громадянськість», «громадянська відповідальність», «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти», виявлені значного інтересу до оновлення знань нормативних документів (Конституції України, Концепції національно-патріотичного виховання молоді, Концепції громадянської освіти та виховання в Україні тощо), історії України, національних традицій, державної атрибутики (державні герб, прапор та гімн України), ментального відношення до національних меншин тощо та підвищення рівня вихованості громадянської відповідальності, здійснення рефлексії виховання власної ГВ, необхідності підвищення рівня вихованості ГВ у процесі професійної та військової підготовки. Оскільки «громадянська самосвідомість – найважливіша частина суспільної свідомості, в якій сконцентровано уявлення суспільства, окремих його членів про самих себе, про свої соціальні ідеали, цінності, сутність,

цілі, орієнтири на майбутнє тощо. Громадянська свідомість – це свідомість члена громадянського суспільства» [114], то виникає нагальна потреба у формуванні у МО свідомого прагнення до сприйняття знань про Україну не тільки як про Батьківщину, а й вивчення себе як частини українського суспільства. Саме тому необхідно обов'язково виховувати у МО ГВ, оскільки це є невід'ємним процесом навчання і виховання, запорукою якісної професійної і військової підготовки й майбутньої професійної діяльності.

Щодо виховання ГВМО ВЗВО, зауважимо, що навчання сприяє поліпшенню рівня вихованості ГВ; важливим аспектом виховання ГВМО ВЗВО є виховання толерантного відношення до індивідуальності особистості; у процесі навчання у ВЗВО відбувається розвиток таких якостей, як патріотизм, чесність, доброчесність, почуття поваги до суспільства, традицій, мови, звичаїв, духовних надбань тощо, впевненість у собі, рішучість у подоланні труднощів, які виникають в освітньому процесі ВЗВО.

Зазначимо, що програма з виховання ГВ передбачає таку організацію діяльності: «поєднання перспективності та актуальності запланованих видів роботи; різноманітність змісту, форм і методів, оптимальне поєднання інформованості та організації діяльності студентської молоді; реальне врахування вікових та індивідуальних особливостей студентів, рівня їхньої підготовленості до умов життя; громадянська освіта не нав'язується «зверху», а передбачає особистісну зацікавленість учасників педагогічного процесу в цій діяльності; наступність, систематичність і послідовність в організації процесу громадянського виховання особистості; підтримка самостійності і створення вільної атмосфери, розвиток індивідуальної і колективної сприйнятливості; цілеспрямованість і конкретність виховних завдань; гнучкість плану, можливість змінювати тривалість і послідовність видів роботи, форм занять» [117].

Визначивши особливості організації виховання ГВМО ВЗВО, переконані у необхідності розробки теоретичних основ та системи виховання ГВМО, упровадження відповідного освітнього компонента та використання

інтерактивних методів навчання та нових інформаційно-комунікаційних технологій.

Постає питання, як у сучасних карантинних умовах (під час пандемії), в умовах інформатизації суспільства й освіти, упровадженням реформ та модернізації нормативної бази забезпечити виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових ЗВО на рівні, що сприятиме їх подальшому професійному розвитку та підвищенню якості виховання і становлення в суспільстві.

З'ясовано, що виховання ГВМО у ВЗВО має два напрями: освітня діяльність направлена на формування інтегрованої особистісно-моральної якості МО (ГВ), а також на підготовку МО до виховання ГВ у військовослужбовців. При цьому об'єкт військово-педагогічної діяльності (військовослужбовець) офіцера одночасно є суб'єктом цієї діяльності.

Перший напрям. Формування гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство» в умовах освітнього процесу у ВЗВО. В основі зазначених відносин лежить ідейна переконаність МО, що є основним підґрунтям його особистості, адже він є патріотом своєї країни, а його життя безперервно пов'язане з життям військової частини зокрема, Збройних Сил загалом. Також якісне формування таких взаємин спрямовані на гуманізацію та активізацію навчально-пізнавальної діяльності учасників освітнього процесу, вони забезпечують інтенсивне оволодіння необхідним комплексом знань, умінь і навичок, а також сприяють гармонійному розвитку особистості. [181].

Освітній процес у ВЗВО характеризується тим, що за період навчання у МО формуються їх військово-педагогічна спрямованість, виховується активна громадянська позиція, мотивація до захисту суверенітету і територіальної цілісності держави, інтерес до участі у громадсько-політичному житті країни та професії військового офіцера. Під час освітньої діяльності МО набувають практичних навичок обраної професії, вивчають різноманітні технології,

методики, методи, форми, засоби педагогічного впливу(як необхідно поводитися в тій чи іншій службовій, навчально-виховній ситуації, будувати свої взаємини з командирами, підлеглими і товаришами), які в подальшому будуть застосовувати в професійній діяльності. Вивчаючи основи військової педагогіки та психології, теорії виховання МО опановують теорію педагогічної майстерності задля ефективного виховання, зокрема і ГВ, у процесі майбутньої роботи із особовим складом. Невід'ємне місце у процесі виховання ГВМО займає їх самоосвітня діяльність, що передбачено розпорядком дня МО, для цього відводиться час на самопідготовку (до занять; вивчення нормативно-правових документів (Конституції, Статуту військовослужбовця, Концепцій громадянського, національно-патріотично виховання тощо); підвищення рівня фізичної підготовки тощо). Успішна реалізація самопідготовки відбувається через усвідомлення, що «необхідність підтримання високої конкурентоспроможності на динамічному ринку праці вимагає від людини прагнення до самонавчання, самовиховання і самовдосконалення протягом усього активного трудового життя» [181].

Особливість освітнього процесу у ВЗВО обумовлена також і тим, що, реалізуючи конкретне педагогічне завдання, офіцер зобов'язаний передбачати можливість її едукативності. У межах освітньої діяльності ВЗВО, коли наявні чітко регламентовані зміст, форми, методи, засоби занять, офіцер повинен самостійно знайти можливості для посилення їх виховного ефекту з метою формування гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство», а під час проведення запланованих виховних заходів – самостійно вишукувати можливості забезпечення їх навчального впливу.

У військових університетах, як і в інших ЗВО, існує досить велика відтермінованість результатів процесу виховання, адже формування особистісно-моральних якостей МО відбувається протягом тривалого часу (бойова підготовка МО та його військово виховання вимірюються роками служби).

Другий напрям. Навчально-виховна робота МО як майбутніх командирів передбачає вирішення значних різнопланових задач: формування особистості – громадянина-патріота з одного боку (формування, поряд із загальними рисами громадянина, особистісно-моральних якостей, сукупність яких обумовлена характером військової діяльності); навчання військовослужбовця – фахівця відповідної військової спеціальності (піхотинця, танкіста, сапера, десантника тощо); підготовка не тільки окремого військового професіонала, а й спецпідрозділу (колективу військовослужбовців), здатного на виконання завдань поставлених командиром, як у мирний час, так і під час кризових ситуацій.

Кожен заклад вищої освіти, військовий заклад вищої освіти зокрема, «орієнтується на якісну організацію процесу виховання студентів як ціленаправлене керівництво особистісним розвитком, засвоєнням студентами моральних і професійних цінностей, повинен враховувати ті суттєві зміни, які відбуваються в сучасному суспільстві» [182]. Оскільки виховання це явище соціокультурне, то «процеси, що відбуваються у сучасному житті, ведуть за собою переосмислення стратегії виховання – мети, змісту, принципів, умов, критеріїв, розробку ціленаправленої програми виховання» [182], задля досягнення визначених цілей.

Реалії сьогодення висувають більш жорсткі вимоги до виховання та навчання особистості військовослужбовця як відповідального громадянина з високими моральними принципами, психологічно стійких у будь-яких кризових ситуаціях (громадянські перевороти, протидії агресору, ворожій пропаганді тощо). Отже, результативний процес навчання і виховання військовослужбовців має проходити у взаємодії офіцера і його підлеглих.

У той же час, МО у роботі з підлеглими надається як значна адміністративна влада, так і покладається велика відповідальності за життєдіяльність військовослужбовців (різних за віком, освітою, віросповіданням, соціальним положенням, психологічними особливостями, рівнем вихованості, національності тощо), що є специфікою їх навчально-

виховної діяльності. До неї також відносимо сформовані професійно-педагогічні (чіткість викладання навчального матеріалу, використання різноманітних інноваційних технологій навчання та виховання тощо); особистісні (соціальні, моральні, етичні, громадянські тощо) якості; почуття громадського обов'язку, громадянської відповідальності.

Отже, у професійній діяльності МО центральне місце займає робота щодо керівництва над підлеглими, їх навчання і виховання. Командир виступає в системі виховних відносин із військовослужбовцями одночасно керівником і вихователем і в той же час він є особистістю з певною громадянською позицією.

Отже, підсумовуючи усе вищезазначене, до проблем виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів у військових закладах вищої освіти, які в межах наукового пошуку можемо вирішити, відносимо: не розробленість понятійно-термінологічного апарату виховання ГВМО у ВЗВО; теоретичних основ виховання зазначеної відповідальності, а також відсутність ефективного комплексу інноваційних методів, форм, засобів, який би забезпечив результативність процесу виховання ГВ МО у ВЗВО. Тому, спершу доречно з'ясувати зміст та структуру виховання ГВ МО.

2.2. Сутність та структура виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти

Вирішення висвітлених у роботі завдань щодо виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти вимагає порівняльного аналізу, виокремленню ключових ознак базових понять наукової розвідки – «громадянськість», «громадянська відповідальність» та визначення сутності ключових понять дослідження – «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої

освіти», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти».

Громадянськість особистості, громадянська відповідальність та особливості національно-патріотичного виховання регламентуються статтями Конституції України, Указами Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки» [167], проектом Указу Президента України «Про концепцію військово-патріотичного виховання та громадського сприяння безпеці і обороні України» [134], наказами Міністерства освіти та науки України «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» [92]; листами Міністерства освіти та науки України «Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році» [76], Національно-патріотичне виховання [88], постановами Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки» [129], розпорядженнями Міністерства оборони України «Про Департамент соціального та гуманітарного забезпечення Міністерства оборони України» (Відділ військово-патріотичного виховання)» [112], Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [63], Концепції громадянської освіти в Україні [64] та іншими підзаконними актами.

Водночас, у вище перерахованих нормативно-правових документах не надається чіткого визначення феноменів «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів», не виокремлюються їх найсуттєвіші ознаки та не представлено чіткої системи виховання ГВ у МО.

Для з'ясування сутності та структури ГВ МО у ВЗВО проаналізуємо роботи вчених.

Науковці П. Вербицька, Л. Вовк, Н. Волкова, І. Гамула, С. Гончаренко, Ю. Завалевський, С. Зябрева, О. Кошоп, М. Павленко, В. Примак, Ю. Прокопович, М. Роганова, В. Сагарда, О. Сухомлинська, В. Сухомлинський, Х. Шапаренко досліджували сутність поняття «громадянськість» його характеристики та особливості; Д. Акімов, Т. Безверха, М. Боришевський, О. Войчун, А. Реан, М. Савчин, В. Семиченко, Е. Соколов, Ю. Шапран у своїх роботах схарактеризували змістове наповнення поняття громадянська активність; громадянська позиція особистості стала предметом наукових пошуків М. Михайліченко, Т. Саврасова-В'юн, Н. Чернухи та інших; громадянську відповідальність у контексті вирішення проблем наукової розвідки вивчали М. Левківський, Г. Ломакіна, Н. Наумова, К. Пекач, В. Примак, І. Сопівник та інші.

Проаналізуємо сутність поняття «громадянськість».

У Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності «громадянськість» трактується як духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З ним пов'язане більш або менш лояльне ставлення людини до встановлених в державі порядків, законів, інституцій влади, відчуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння домагатися дотримання власних прав та обов'язків» [62].

Для з'ясування сутності зазначеного феномену здійснимо контент-аналіз цього поняття (табл. 2.1, 2.2).

Таблиця 2.1

Дефініції поняття «громадянськість»

№ з/п	ІМ науковців	Дефініція
1	2	3
1	П. Вербицька	усвідомлення своєї приналежності до суспільства, прагнення служити йому [25, с. 15–16].

1	2	3
2	Л. Вовк	спрямованість на користь суспільства, підпорядкування особистих інтересів громадянським, служіння і відданість рідній країні; користування правами і дотримання їх, виконання обов'язків, установлених законами держави [151, с. 49].
3	Н. Волкова	духовно-моральна цінність, світоглядна та психологічна характеристика особистості, яка визначає її обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною [29, с. 104].
4	С. Гончаренко	усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства; почуття відповідальності за їхнє становище [37, с. 75].
5	С. Зябрева	складна інтегративна особистісно-моральна якість, що характеризується усвідомленням прав і обов'язків громадян України, почуттям любові до Батьківщини, потребою у служінні їй, праці на її благо, свідомим виконанням законів держави [52, с. 8].
6	М. Павленко	зовнішня і внутрішня сторони структури особистості, які не просто взаємопов'язані, а є продовженням одна одної, оскільки внутрішня суть громадянськості особистості спонукає до прояву громадянських якостей у зовнішній формі: вчинках, діяльності, взаємовідносинах, а зовнішня форма прояву посилює внутрішню сутність громадянськості, актуалізує прояв громадянської позиції чи закріплює її [100, с. 5; 48].
7	«Політичний енциклопедичний словник»	спрямованість на користь суспільства, підпорядкування особистих інтересів громадянським, служіння Батьківщині; виконання правил і обов'язків, встановлених законами держави [110, с. 27].
8	«Політологічний енциклопедичний словник»	це готовність та здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: зрілість політичної і правової свідомості, почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу, усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни [111, с. 122].
9	Проект «Концепція громадянської освіти та виховання дітей і молоді в Україні» (2012)	духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни [64].
10	М. Роганова	це не тільки любов до землі батьків, а й усвідомлена життєва позиція, що виражається в активній, свідомій діяльності в ім'я принципів, що лежать в її основі [136, с. 145].

1	2	3
11	М. Роганова	невід'ємна від патріотизму – відданості Батьківщині. Не можна бути справжнім громадянином своєї країни, якщо ти не її патріот Але громадянськість – не тільки любов до рідної землі, але і грамотне, цивілізоване і свідоме виконання своїх громадянських обов'язків боргу, збагнення політичної і правової культури, уміле використання своїх прав і обов'язків [137, с. 195].
12	О. Сухомлинська	інтегративна якість особистості, яка дає змогу почувати себе морально, політично, соціально, юридично дієздатною та захищеною [159].
13	В. Сухомлинський	це насамперед відповідальність, обов'язок, це та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалу [156, с. 429].
14	Х. Шапаренко	дотичні поняття: соціальна відповідальність, лояльність, оптимальність взаємодій): уміння добре працювати членом групи або команди; лояльність до групових цінностей [194, с. 281].
15	Ю. Завалевський, Ю. Прокопович, В. Сагарда	одну з соціально-психологічних рис особистості, що проявляється в її свідомому, відповідальному ставленні до Батьківщини, народу, суспільного життя, сучасником і діячем якого вона є [49, с. 45].
16	О. Кошолоп	Як інтегрований комплекс якостей особистості, «що визначають її соціальну спрямованість, готовність до досягнення соціально значущої та індивідуально-необхідної мети у відповідності з наявними в суспільстві можливостями й дотримання при цьому існуючих морально-правових норм» розуміє громадянськість науковець [69, с. 47].

Таблиця 2.2

Контент-аналіз поняття «громадянськість»

№ з/п	Ключові ознаки поняття «громадянськість»	ІІБ науковців														
		П. Вербицька	Л. Вовк	Н. Волкова	С. Гончаренко	С. Зябрева	М. Павленко	«Політ. енци. сл.»	«Політ. енци. сл.»	Проект «Концепція ГО та вих. дітей і молоді в Україні»	М. Роганова	О. Сухомлинська	В. Сухомлинський	Х. Шапаренко	Ю. Завалевський	О. Кошолоп
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1	складна інтегративна особистісно-моральна якість					+						+			+	+
2	усвідомлення своїх прав і обов'язків щодо держави				+											

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
3	зовнішня і внутрішня сторони структури особистості						+									
4	спрямованість на користь суспільства		+					+								
5	духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини			+							+					
6	відповідальність та обов'язок, вища сходинка в духовному житті людини													+		
7	готовність та здатність громадянина до активної участі у справах суспільства і держави								+							
8	усвідомлена життєва позиція	+								+		+				
9	відповідальність та обов'язок											+		+		
10	уміння працювати в команді, лояльність до групових цінностей															+

Аналізуючи визначені запропоновані вітчизняними науковцями, у педагогічній, навчально-методичній, науковій літературі та словниках, з'ясовано, «громадянськість» як складну інтегративну особистісно-моральну якість представлено в чотирьох публікаціях Ю. Завалевського, С. Зябрева, О. Кошолопа, Ю. Прокоповича, О. Сухомлинської та В. Сагарди; як усвідомлену життєву позицію у трьох дослідженнях П. Вербицької, М. Роганової; як спрямованість на користь суспільства (Л. Вовк, політичний енциклопедичний словник), як духовно-моральну цінність, світоглядно-

психологічна характеристику людини у працях (Н. Волкова, проєкт «Концепція ГО та виховання дітей і молоді в Україні» (2012)) у двох працях, усі інші ключові ознаки досліджуваного поняття визначаються поодинокі тощо.

Грунтовний аналіз сутності вищенаведеного поняття дозволив дійти висновку, що науковці вивчають особистість як активну суспільну істоту, що вступає в процесі життя в певні матеріальні і громадські відносини, формуючи при цьому й самого себе як індивідуума. Однією із головних реально існуючих форм цих відносин є відносини громадянина і держави. Це дає право стверджувати, що в більш загальному розумінні взаємини особистості і суспільства, а в більш вузькому – взаємини громадянина і держави і визначають сутність та особливості громадянськості.

Враховуючи здійснений у п.п. 2.1 історичний огляд становлення громадянськості та проведений контент-аналіз сутності цього поняття, під громадянськістю будемо розуміти інтегративну особистісно-моральну якість людини, що сприяє формуванню гармонійних відносин (усвідомленню власних прав і обов'язків як громадянина, активної національно-патріотичної позиції, любові та відданості до Батьківщини, поваги до її історії, національних традицій та звичаїв тощо) між нею та державою.

Зроблене уточнення одного із базових понять дослідження обумовило з'ясування сутності дефініцій «громадянська активність» (табл. 2.3, 2.4).

Таблиця 2.3

Дефініції поняття «громадянська активність»

№ з/п	ПІБ науковців	Дефініція
1	2	3
1	Д. Акімов	діяльність людей, що пов'язана зі здійсненням суспільних функцій у тих сферах життя суспільства, які не можуть регулюватися або реально не регулюються державою [1].
2	Т. Безверха	внутрішнє прагнення до діяльності, що спрямоване на здійснення будь-якої суспільної мети, як важливу умову розвитку державотворення, акцентує увагу на залежності рівня громадянської активності від стану розвитку змісту національної ідеї [8].

1	2	3
3	М. Боришевський	вияв громадянської спрямованості, яку визначає як стійку сукупність мотиваційних утворень, що спрямовують активність особистості в русло суспільно значущої діяльності [18].
4	О. Войчун	одна з головних умов формування і функціонування громадянського суспільства і визначається як специфічна якість особистості кожного громадянина [28, с. 46].
5	А. Карась	це здатність залучати особистість до відданості суспільним справам і громадянській солідарності [59].
6	«Політологічний енциклопедичний словник»	одна з форм суспільної активності, спрямована на реалізацію інтересів соціальних груп у сфері суспільних відносин і громадського життя, яка регулюється правовими нормами держави [111].
7	А. Реан	наявність інтересу до громадської роботи, організаторських здібностей, відповідальності за виконання доручень, ініціативності, вимогливості до себе й готовності допомагати іншим під час виконання громадських завдань [135].
8	М. Савчин	структурно-змістовна якість особистості, що формується та розвивається на основі власних ціннісних орієнтацій, урахуваючи цінності суспільства та правові норми й вимоги держави, спрямовує діяльність, поведінку, спілкування людини як представника соціального, на створення світу громадянських відносин та відображає характер інституціональної взаємодії з владою [141].
9	В. Семиченко	складний стан і одночасно якість людини як представника соціального, завдяки якому відбувається не тільки зв'язок людини з навколишньою дійсністю, але й створення світу відносин, у яких розгортаються і реалізуються особливі форми і види громадянської активності у складній взаємодії суб'єктів [143].
10	Е. Соколов	діяльнісна сфера вияву громадянської особистості, яка складає комплекс громадянських якостей, що характеризують особистість людини як громадянина-патріота, громадянина-професіонала і громадянина-демократа [153].
11	В. Сухомлинський	внутрішня спрямованість особистості, що здатна впливати на побудову та розвиток гуманного суспільства, її зрілу самодіяльність, що пов'язана з реалізацією національних інтересів [160].
12	Ю. Шапран	накопичення досвіду реальних соціально значущих справ, участь у суспільних об'єднаннях і акціях, спрямованих на захист прав громадян, зміцнення правопорядку [197].

Контент-аналіз поняття «громадянської активності»

№ з/п	Ключові ознаки поняття «громадянська відповідальність»	ІІБ науковців											
		Д. Акімов	Т. Безверха	М. Боришевський	А. Карась	«Політологічний енциклопедичний словник»	А. Реан	М. Савчин	В. Семиченко	Е. Соколов	В. Сухомлинський	Ю. Шапран	О. Войчун
1	Діяльність людини, внутрішнє прагнення до діяльності.	+	+							+	+		
2	Вияв громадянської спрямованості.			+									
3	Здатність залучати особистість до відданості суспільним справам.				+							+	
4	Одна з форм суспільної активності.					+							
5	Структурно-змістова якість особистості.							+	+				
6	Наявність інтересу до громадянської роботи.							+					
7	Умова формування і функціонування суспільства.												+

Проаналізувавши вищенаведені визначення сутності поняття «громадянська активність», зазначимо, що слушним відповідно до теми дослідження, є трактування дефініцій подані Т. Безверховою, М. Боришевським, В. Сухомлинським, які виокремлюють такі найголовніші ознаки – залежність рівня громадянської активності від стану розвитку змісту національної ідеї, важлива умова розвитку державотворення (Т. Безверхова); стійка сукупність мотиваційних утворень, що спрямовують активність особистості в русло суспільно значущої діяльності (М. Боришевський);

внутрішня спрямованість особистості, що пов'язана з реалізацією національних інтересів (В. Сухомлинський).

Вивчаючи проблему громадянської активності, О. Войчун [28] доводить, що громадянська активність сприяє визначенню цінності і цілісності особистості та включає в себе громадянськість і громадянську позицію.

У Концепції громадянської освіти та виховання дітей і молоді в Україні громадянська позиція трактується як «система ціннісних і соціальних орієнтацій та настанов, які характеризують людину як громадянина країни та суспільства» [64].

М. Михайліченко [83], Н. Чернуха, Т. Саврасова-В'юн [191], розуміючи громадянську позицію майбутніх громадян як основу громадянської активності, обґрунтовують її як широку освітню концепцію, що спрямована не лише на формування в майбутніх громадян уявлень про сучасні соціальні проблеми і шляхи їх вирішення, але і на виховання певних особистісних якостей, умінь і позицій, необхідних громадянину демократичного суспільства; О. Киричук, С. Кириленко [60], доводять, що активна громадянська позиція особистості виявляється у соціально-комунікативній, громадсько-корисній та суспільно-політичній активності, а також в активності, спрямованій на самопізнання, самооцінку, самовдосконалення [28, с. 45–46]. Крім того забезпеченню активної громадянської позиції особистості також сприяє концепція LLL (lifelong learning – «навчання впродовж життя»), від якої безпосередньо залежить безперервний розвиток, навчання і виховання особистості [186].

Для виконання першого завдання дослідження з'ясуємо види відповідальності, проаналізуємо сутність та дефініцій одного з базових понять наукової розвідки – «громадянська відповідальність», надамо визначення ключових «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти», «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти».

У філософській, соціологічній та політологічній науці немає загально визнаної класифікації видів соціальної відповідальності: з погляду теорії права: соціальну відповідальність можна класифікувати на неправову та правову. Неправова соціальна відповідальність не має юридичного характеру та виступає у формі моральної, політичної, корпоративної, релігійної, етичної тощо; за І. Савченко та Н. Головки: юридична, моральна, політична, партійна, професійна, екологічна тощо; за А. Лановим, В. Шабаліним та А. Плахотним: моральна, політична, правова, економічна, національна, державна відповідальності; за М. Бахтініним: моральна, персональна, політична, спеціальна відповідальності; за Л. Грядуновою: політична, цивільна, партійна, правова, моральна, виробнича, професійна, сімейна відповідальності [61].

За видами соціальних норм відповідальність поділяється на моральну (є найдавнішою з-поміж усіх форм, настає у разі порушення традицій, звичаїв, норм культури та естетичних норм. Вона відображається у суспільному осуді та соціальному відмежуванні від суб'єкта, що порушує чи ухиляється від виконання норм поведінки; забезпечує відповідність суб'єктів прийнятим у суспільстві уявленням про добро та зло, справедливість та несправедливість); релігійну (основується на нормах, що регламентують порядок відправлення релігійних культів, та на вірі у Бога. Забезпечують організацію релігійної сфери визначенням можливих засобів впливу до суб'єктів, що порушують вимоги релігійних норм); дисциплінарну; політичну (виникає із появою держави, що й формує політичні і правові норми, та настає у разі порушення норм, дотримання яких покладається суспільством на публічного політика); правову; корпоративну (настає у разі порушення корпоративних правил, які прийняті певною соціальною структурою та не мають правового значення. Відображається в осуді членами корпорації чи вираженні недовіри порушнику) [61].

Проаналізувавши існуючі види соціальної відповідальності, можемо дійти висновку, що ГВ відноситься до неправової соціальної відповідальності

та інтегрує в собі ознаки моральної, політичної, етичної, партійної, державної, персональної видів відповідальності.

Посилення уваги до проблеми громадянської відповідальності особистості зумовлена об'єктивною необхідністю її вирішення на загальнодержавному, регіональному, місцевому рівнях, а також у межах закладу загальної середньої освіти (ЗЗСО), ЗВО й навіть у закладах дошкільної освіти (відношення до своєї держави – орієнтація на національні інтереси – патріотизм, повага до державної символіки, історії, звичаїв та традицій, матеріальної і духовної спадщини Батьківщини, самовідданість, почуття обов'язку щодо захисту інтересів родини, колективу, народу в цілому, почуття глибокої поваги до рідної мови тощо).

І. Голіна та Л. Кияшко у статті «Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя» наголошують, що громадянська відповідальність проявляється через «систему сформованих відносин громадянина до суспільства і держави, громадянських норм і цінностей» [34, с. 55].

Здійснимо контент-аналіз поняття «громадянська відповідальність», результати якого продемонстровано в таблиці 2.5 та 2.6.

Таблиця 2.5

Дефініції поняття «громадянська відповідальність»

№ з/п	ПІБ науковців	Дефініція
1	2	3
1	М. Левківський	здатність учнів, особливо у старшому шкільному віці, взаємозалежно поєднувати свої права і обов'язки, свідомо формулювати самозобов'язання щодо включення у різноманітні види діяльності та здатність утверджувати гуманні взаємини з батьками, вчителями, ровесниками для самоствердження, самореалізації у життєтворчості [75].
2	Г. Ломакіна	властивість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з точки зору користі чи шкоди для суспільства, яка порівнює свої вчинки з вимогами суспільства, нормами, законами та співвідносить свої потреби з реальними можливостями [77].

1	2	3
3	Н. Наумова	свідоме ставлення особистості як члена суспільства до його вимог, вміння відповідати за власне життя [93, с. 163].
4	К. Пекач	особистісне утворення, що включає громадянську самоідентифікацію, інтериоризовані громадянські цінності, готовність свідомо виконувати громадянські обов'язки та здійснювати громадянські права, з метою персональної самореалізації в системі «громадянин-держава» [105, с. 34].
5	В. Примак	моральна якість, що характеризується високим рівнем розвитку самосвідомості особистості з високорозвиненим почуттям громадянського обов'язку [131].
6	І. Сопівник	якість, яка характеризується наявністю в особистості системи моральних, правових, політичних, економічних, історичних, культурологічних усвідомлених знань, інтериоризованих громадянських цінностей та на їх основі поява громадянської позиції, яка реалізується у відповідальній громадянській поведінці [155].
7	В. Сухомлинський	любов до Батьківщини, праця на її користь, це ідеали, яким ми присвячуємо своє життя, високі духовні помисли [161].

Таблиця 2.6

Контент-аналіз поняття «громадянська відповідальність»

№ з/п	Ключові ознаки поняття «громадянська відповідальність»	ПІБ науковців						
		М. Левківський	Г. Ломакіна	Н. Наумова	К. Пекач	В. Примак	І. Сопівник	В. Сухомлинський
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	здатність	+						
2	властивість особистості		+					
3	свідоме ставлення особистості			+				
4	особистісне утворення				+			
5	моральна якість					+		
6	якість						+	
7	любов до Батьківщини							+

Проведений аналіз дефініцій поняття «громадянська відповідальність» дозволив дійти висновку, що хоча ознаки досліджуваної категорії у цитованих вище науковців за своєю сутністю збігаються, проте

співпадіння визначення феномену не виявлено, що дає підстави зробити його уточнення.

Під громадянською відповідальністю будемо розуміти здатність особистості, як члена суспільства, формувати гармонійні відносини у системі «громадянин-держава», використовуючи знання конституційних прав, свобод і законів держави; проявляти особистісну ініціативу на підставі власної активної громадянської позиції в боротьбі з будь-якими порушеннями законів суспільства; патріотизм, чесність, почуття поваги до суспільства, традицій, мови, звичаїв, культури, духовних надбань з метою їх популяризації та примноження; здійснювати самоаналіз власної готовності захищати цілісність держаних кордонів та виконувати свій обов'язок перед країною тощо.

Відповідно до алгоритму наукової розвідки визначимо одне з ключових понять дослідження – «громадянська відповідальність майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти».

Начальник кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного О. Капінус та старший викладач цієї кафедри О. Герус наголошують, що «незважаючи на стрімкий розвиток військової техніки й озброєння, а також на істотні зміни у поглядах на характер, форми та методи ведення бойових дій, на перший план в організації виховання майбутніх офіцерів поставлено питання формування належного рівня соціальної відповідальності, яка має вагомий вплив на якість виконання офіцером його функціонально-професійних обов'язків та службово-бойових завдань.... Саме соціальна відповідальність узагальнено виражає усі форми відповідальності, причому особливості військово-професійної діяльності істотно розширюють спектр та межі соціальної відповідальності військовослужбовця» [56, с. 159].

Підполковник, старший викладач кафедри військово-соціального та психологічного забезпечення оперативного-тактичного факультету Національної академії Національної гвардії України В. Васищев,

виступаючи на науково-практичній конференції «Службово-бойова діяльність Національної гвардії України: сучасний стан, проблеми та перспективи» зробив акцент на необхідності розв'язання проблеми формування педагогічної культури майбутніх офіцерів у освітньому просторі військового закладу вищої освіти, військовослужбовець зазначив, що «світогляд офіцера визначає його помисли і почуття, етичні якості і громадянську відповідальність за результатами власної праці» [22].

О. Торічний у статті «Громадянськість у контексті професійної компетентності майбутніх офіцерів» [163] на основі аналізу низки матеріалів із досвіду роботи Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького і Національної академії Національної гвардії України визначає місце і роль громадянськості офіцера-правоохоронця як основи для визначення рівня професійної готовності фахівця, який здатний швидко й правильно орієнтуватися у складних службово-професійних ситуаціях, приймати й реалізувати нестандартні рішення в обставинах бойових дій, від яких значною мірою залежить правопорядок і безпека громадян України. Автор приходить до висновку про значущість громадянської компетентності майбутніх офіцерів як провідної у складі загальнолюдської та загальнопрофесійної компетентностей та обов'язкової для формування у процесі професійної підготовки курсантів вищих військових навчальних закладів [163, с. 94].

Підсумовуючи все вищезазначене, під громадянською відповідальністю майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти будемо розуміти здатність майбутніх офіцерів професійно ставитися до виконання своїх обов'язків перед державою та суспільством (особливо під час службово-бойової діяльності); формувати гармонійні відносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство», власну активну громадянську позицію щодо служіння і відданості військовій справі; проявляти

патріотизм, чесність, почуття поваги до інституцій влади, захисту громадян своєї держави, як при виконанні професійних обов'язків, так і в повсякденному житті, шанобливе ставлення до культурних, духовних та матеріальних цінностей Батьківщини.

Теоретичне дослідження процесу виховання ГВ передбачає вивчення суті базових понять та структури громадянської відповідальності МО. Отже, далі доречно здійснити аналіз наявних структур ГВ та визначення структури ГВ МО.

Н. Макогончук у статті «Сутність, зміст та структура громадянської компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників» [78] зазначає, що структура громадянської компетентності майбутнього офіцера-прикордонника складається із мотиваційно-ціннісного, когнітивного, поведінкового компонентів, обґрунтовує їх змістове наповнення та сутнісні характеристики розкриваючи при цьому специфіку професійної діяльності військовослужбовців.

Ця наукова робота привернула увагу з боку розкриття специфіки діяльності МО через розуміння необхідності формування у них громадянської компетентності. Дослідник слушно зазначає, що «громадянська спрямованість майбутнього захисника кордону включає, насамперед, ставлення до України: любов до Батьківщини, патріотизм, переживання за її долю. Патріотизм і служіння Батьківщині для офіцера-прикордонника є найважливішими громадянськими цінностями» [78]. Це твердження притаманне також для процесу виховання ГВ МО.

Є. Бобкова [11] до структури соціальної відповідальності відносить такі компоненти – ідейно-моральний (розуміння особистістю взаємозв'язку особистих і суспільних інтересів); емоційно-вольовий (усвідомлення емоційного ставлення до фактів і явищ навколишньої дійсності, до власного вибору); діяльнісний (цілеспрямоване подолання труднощів). Аналіз наукової праці показав, що доречним було б включення до змістового наповнення

компонентів структури соціальної відповідальності таких характеристик, як патріотизм, мотивація, рефлексія, професійні та соціальні знання.

Погоджуємось, що у процесі виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів та «на етапі оволодіння професійними навиками мотивація пов'язана з зацікавленням до даної професії, виступає як ресурси і передумови, які необхідні для розвитку професіоналізму і громадянськості» [179, с. 133 – 140].

Заслуговує на увагу дослідження С. Васильєва, який вивчав структуру соціальної відповідальності курсантів ВЗВО: «когнітивний компонент – система засвоєних особистістю знань про сутність прав та обов'язків, про норми і правила поведінки людини в соціумі, про способи регулювання відносин між людьми, з інстанціями та інститутами суспільства; мотиваційний – ієрархія мотивів соціально відповідальної поведінки; вольовий – система вчинків і спонукань до свідомого регулювання власної діяльності; діяльнісний – готовність до здійснення усвідомленого вибору певної лінії поведінки, здатність ухвалювати рішення, оцінювати їх наслідки, визначати необхідні обмеження в поведінці на основі сформованого життєвого кредо і розвиненої самосвідомості» [21].

Однак, у процесі виховання ГВМО необхідним є врахування цінностей як особистісних, так і національних цінностей.

Обґрунтовуючи структуру відповідальності як професійно-особистісної якості майбутніх офіцерів-прикордонників, Ю. Сичевський [150] виокремив чотири структурні компоненти та продемонстрував їх взаємозв'язок із функціями, а саме – мотиваційний (виконує спонукальну функцію), емоційний (спрямований на реалізацію оцінювальної функції), гностичний(виконує функцію основи усієї поведінки особистості) та вольовий (виконує функцію управління). Проте доречним включенням у структуру ГВМО є рефлексія та врахування в одному з її компонентів ціннісних орієнтацій.

Слушним, відповідно до теми дослідження, є науковий доробок О. Капінус та О. Герус [56], які до структури соціальної відповідальності

майбутнього офіцера збройних сил України включають мотиваційний (ієрархія мотивів соціально відповідальної поведінки майбутнього офіцера, моральне прагнення до реалізації відповідальних вчинків, спонукання свідомо регулювати свою майбутню професійну діяльність на основі високої духовності), когнітивний (система засвоєних особистістю знань про сутність прав та обов'язків офіцера, про норми і правила поведінки в армійському колективі та соціумі, про способи його регулювання) та конативний (здатність і готовність курсанта здійснювати усвідомлений вибір власної лінії поведінки, ухвалювати адекватні в конкретній ситуації рішення та оцінювати можливі позитивні та негативні наслідки своєї поведінки) компоненти.

С. Шевченко виділяє такі компоненти: когнітивний – презентований психофізіологічними особливостями здобувача вищої освіти, відповідним потенціалом когнітивних функцій та функціонуванням його основних пізнавальних процесів; емоційний – емоційними станами особистості здобувача вищої освіти, що активізуються під впливом розумового навантаження, інтенсивної або тривалої інтелектуальної діяльності; особистісний – характеризується сукупністю спеціальних особистісних якостей, що необхідні під час здійснення розумових дій, та демонструє відношення та готовність здобувача вищої освіти до здійснення інтелектуальної діяльності; конативний – процес та результат виконання розумових дій [200].

Підсумовуючи вище проаналізовані наукові праці, до структури ГВ МО включено: когнітивно-конативний (система сформованих знань щодо конституційних прав та свобод громадянина України, її політичного устрою, історії країни, державної атрибутики, світових та національних матеріальних, духовних, культурних надбань; розуміння ролі офіцера у зміцненні демократичних основ державності; усвідомлення майбутніми офіцерами сутності та результату виконання/невиконання професійних та громадянських обов'язків), мотиваційно-ціннісний (дбайливе та шанобливе ставлення до Конституції України, обраної професії, державної мови; ідентифікація себе як громадянина України; сформованість ціннісних орієнтирів (поваги,

людяності, толерантності тощо до співвітчизників та етнонаціональних меншин; мотивація до чіткого виконання професійних та громадянських обов'язків, ураховуючи патріотизм, моральність, гідність, свободу думки тощо), рефлексивно-оцінювальний (усвідомлення себе як громадянина держави, захисника Вітчизни; уміння здійснювати самопізнання, самоаналіз, самооцінку громадянської позиції і відповідальності як власної, так і оточуючих; оцінювання результатів власної громадянської відповідальності тощо), діяльнісно-вольовий (здатність МО сумлінно та відповідально виконувати професійні обов'язки; формувати гармонійні відносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»); спонукати підлеглих до відповідального виконання військової присяги, захисту суверенітету держави, прав і свобод її громадян тощо) компоненти (рис. 2.1).

Рис. 2.1 Структура громадянської відповідальності майбутніх офіцерів

Запропонована структура ГВ МО, поєднавши визначені компоненти, стає підґрунтям для пошуку нових методик, методів, форм та засобів задля

підвищення ефективності виховання ГВ МО й представляє собою сукупність системотвірних взаємозв'язків, якій властиве перетворення і саморегуляція.

Далі відповідно до алгоритму дослідження проаналізуємо процес виховання ГВ МО у військових ЗВО.

Акцентуємо увагу, що «громадянськість тісно пов'язана з патріотичним, інтернаціональним, політичним, моральним вихованням, належить до загальнолюдських цінностей, соціальної активності індивіда» [6, с. 30].

Про актуальність дослідження цієї теми свідчить наявність значної кількості документів, які слугують нормативно-правовим підґрунтям для її розв'язання.

Метою Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України визначено «становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин. Воно сприяє єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави» [65].

Значущість ГВ відображено й у Концепції громадянської освіти та виховання дітей і молоді в Україні, де зазначається, що «національне виховання – формування гармонійно розвиненої, високоосвіченої, соціально-активної й національно-свідомої людини, що наділена глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими і духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю й ініціативою» [64].

Виховання громадянської відповідальності – самостійний напрям виховної роботи, що органічно взаємопов'язаний із національним, патріотичним, духовним та іншими її напрямками.

Я. Великий зазначає: «Процес громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку відрізняється тривалістю, системністю і наступністю. Розпочата громадянська освіта в загальноосвітніх навчальних

зкладах, у професійних навчальних закладах має поглиблюватися, розширюватися, наповнюватися конкретними прикладами з життя. Важливим є власний приклад викладацько-офіцерського складу навчального закладу. Процес громадянського виховання має продовжуватися неперервно впродовж усього життя людини» [24].

Виховання громадянської відповідальності повинно базуватися, по-перше, на формуванні громадянських знань, на основі яких формуються уявлення про форми та способи життя, і реалізації потреб та інтересів особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному просторі демократичної держави загалом та української зокрема; по-друге, на участі в соціально-політичному житті суспільства та практичному застосуванні знань; по-третє, на оволодінні такими громадянськими чеснотами, як норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянинові демократичного суспільства [39].

Отже, спираючись на матеріали Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України та Концепції громадянської освіти та виховання дітей і молоді в Україні, а також враховуючи надані вище, визначення «виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти» визначається як інтегрований процес цілеспрямованого і систематичного впливу на курсантів/підлеглих з метою формування у них гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; прищеплення їм поваги до культурних, духовних та матеріальних цінностей держави, її символіки, мови та громадян, здатності проявляти особистісну ініціативу на підставі власної активної громадянської позиції.

Відповідно до алгоритму дослідження необхідно визначити теоретичні основи виховання громадянської відповідальності у майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

2.3. Теоретичні основи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти

Для розуміння дієвості розробленої моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів у військових закладах вищої освіти необхідно визначити критерії оцінювання рівня вихованості досліджуваного феномену.

В. Харківський, аналізуючи доробки вітчизняних науковців, зазначає «Питання, пов'язані з розробкою та визначенням критеріального апарату, у педагогічних дослідженнях вивчало багато науковців В. Ашумов [5], П. Вяткіним [30], В. Гуторцевим [43], Л. Петриченко [107], П. Яременком [209]: число критеріїв повинно бути невеликим за кількістю, але достатнім для визначення рівня реалізації основних управлінських функцій; система критеріїв має відображати наявну діяльність керівництва із реалізації функцій, тобто бути об'єктивною; кожен окремий критерій повинен бути сформульований чітко, допускати як якісну, так і кількісну характеристику» [187, с. 69].

На сьогодні існує більше трьохсот запропонованих науковцями уточнень дефініції поняття «критерій». Наведемо декілька з них.

Критерій це:

ознаки, за якими можна оцінити й порівняти педагогічні явища, процеси тощо (О. Молчанюк) [85, с. 225];

найзагальніша сутнісна ознака, на основі якої здійснюється оцінка, порівняння реальних педагогічних явищ, при цьому ступінь вияву, якісна сформованість, визначеність критерію виражається конкретними показниками, які характеризуються, у свою чергу, низкою ознак (А. Семенова) [144, с. 217];

ознака, завдяки якій відбувається оцінка, визначення або класифікація явища чи процесу (Словник-довідник з професійної педагогіки) [151, с. 172];

у педагогічній теорії під критеріями розуміють ті якості явища, що відображають його суттєві характеристики і саме тому підлягають оцінці (В. Курило) [76, с. 36];

ознака, яка характеризує різні якісні аспекти певного досліджуваного явища, сприяє з'ясуванню його сутності, допомагає конкретизувати основні прояви (Р. Торчевський) [166, с. 123].

набір якісних характеристик, які використовують як інструмент оцінювання процесу виконання або його продукту (О. Локшина) [157, с. 217].

Отже, під критерієм будемо розуміти найсуттєвішу ознаку досліджуваного явища, за допомогою якого можна однозначно перевірити ступінь її вияву.

Як слушно зазначає Х. Шапаренко, «кожен із критеріїв містить показники, що відображають окремі сторони або доповнення і розкривають його зміст, ... основними ознаками яких є діагностичність, достовірність і комплексність» [194, с. 276].

О. Молчанюк, обґрунтовує, що «показники мають бути власне індикаторами, щоб давати повне уявлення про функціонування та розвиток системи освіти в цілому та її окремих складових. ... Визначаючи показники, доречно дотримуватись певних вимог, а саме: чіткість їх змісту, можливість вимірювання; системність показників, у якої має відобразитися найбільш повна характеристика досліджуваного процесу; бути гнучкими, адаптивними, щоб ними можливо було показати всі зміни об'єкта; впливати на результативність та ефективність досліджуваного процесу» [88, с. 225].

У дослідженні при розробці критеріального апарату будемо спиратися на обґрунтовані О. Молчанюком вимоги до показників відповідних критеріїв.

Проаналізуємо роботи вітчизняних науковців, у яких надаються критерії вихованості, виховання ціннісних орієнтацій здобувачів освіти, виховання, тих чи інших особистісних якостей МО, майбутніх офіцерів-прикордонників та інших військовослужбовців різних видів військ.

О. Горбенко у дослідженні «Виховання ціннісних орієнтацій студентської молоді засобами східних єдиноборств» виокремлює критерії і показники виховання ціннісних орієнтацій «когнітивний (наявність знань про зміст, структуру, етапи, формування ціннісних орієнтацій, активність у пошуку шляхів фізичного й особистісного самовдосконалення); мотиваційно-ціннісний (наявна ієрархія цінностей та ціннісних орієнтацій); діяльнісний (прагнення до фізичного та особистісного самовдосконалення, систематичність занять східними єдиноборствами, досягнення спортивних результатів)» [38, с. 113].

Проаналізувавши запропоновані О. Горбенко критерії та показники, зазначимо, що у процесі виховання будь-якої особистісної якості людини необхідно враховувати прагнення до самовдосконалення бажаної якості, підвищення рівня мотивації до цього, готовності до застосування інноваційних технологій тощо.

О. Золотарьова у дослідженні «Формування ціннісних орієнтацій студентів у процесі виховної роботи вищого технічного навчального закладу» визначає критерії та показники виховання ціннісних орієнтацій здобувачів освіти – «мотиваційний (пізнавальний інтерес, ставлення до пізнання як цінності, самоактуалізація (контактність, спонтанність), гуманістична спрямованість); когнітивний (наявність знань про закономірності, структуру, етапи, формування ціннісних орієнтацій; активність у пошуку шляхів ціннісного розвитку); діяльнісний (сформованість практичних цінностей-умінь; здатність креативно привласнювати реальну дійсність, створювати діалогічне спілкування); рефлексивний (здатність до професійної рефлексії; здатність до самопізнання, самоконтролю, само ідентифікації)» [51, с. 103–104].

Однак, авторці, у процесі проведення дослідження, бажано було б урахувати такий показник як «усвідомлення значення необхідності виховання ціннісних орієнтацій», а також «рівень розвитку комунікативної компетентності здобувачів освіти».

Х. Шапаренко визначила такі критерії та показники особистісного самовдосконалення майбутніх педагогів: «потребнісно-мотиваційний

(мотивація самовдосконалення, духовні потреби, педагогічна спрямованість особистості), світоглядно-пізнавальний (наявність світоглядних знань, сукупність знань про структуру, етапи, закономірності, складники особистісного самовдосконалення, професійні знання), емоційно-ціннісний (система ціннісних орієнтацій, конативність, емоційний інтелект), діяльнісно-рефлексивний (наявність індивідуального стилю особистісного самопроєктування, прагнення до особистісної самореалізації в педагогічній діяльності, уміння самоменеджменту)» [194, с. 295].

Обґрунтуванні критерії і показники громадянськості особистості майбутнього вчителя, а саме: «цілепокладальний (прагнення відповідати громадянським вимогам суспільства, ставлення перед собою високої мети й досягнення поставлених завдань, робота над зростанням власної професійно-громадянської компетентності); мотиваційно-ціннісний (керівництво у вчинках громадянсько-моральними вартостями й нормами, прагнення творити добро заради держави й суспільства, розуміння суспільної ролі вчителя у формуванні громадянськості молодого покоління); когнітивний (знання, уявлення, переконання, судження індивіда стосовно громадянськості особистості в цілому та громадянськості як значущої професійно-педагогічної якості вчителя зокрема); особистісно-якісний (альтруїзм, гуманність, доброта, емпатія, чесність, гідність, зичливість, вимогливість, відповідальність, самокритичність, об'єктивність, справедливість, щирість, толерантність); діяльнісно-поведінковий (активність, ініціативність, готовність до громадянсько-моральних учинків, уміння долати труднощі, взаємодіяти та співпрацювати з людьми, приймати самостійні рішення та нести за них відповідальність. Готовність до здійснення громадянського виховання школярів)» [6, с. 67].

Проаналізуємо наукові доробки вітчизняних учених, у яких надано критерії та показники виховання якостей у майбутніх офіцерів різних родів військ.

І. Грязнов у науковому доробку «Теоретико-методичні засади морального виховання майбутніх офіцерів державної прикордонної служби України»

обґрунтував критерії та показники моральної виховності МО – «інформаційно-пізнавальний (рівень володіння системою необхідних для ефективного виконання службових обов'язків етичних знань; здатність самостійно оцінювати рівень моральної вихованості підлеглих; здатність здійснювати аналіз морального клімату в колективі підлеглих, формувати власну аргументовану позицію); мотиваційно-ціннісний (усвідомлення значущості морального виховання для майбутньої професійної діяльності; прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання; свідоме ставлення до виконання своїх обов'язків, коли єдність слова та справи стає повсякденною нормою моральної поведінки курсанта); операційно-діяльнісний (уміння застосовувати етичні знання для вирішення завдань оперативно-службової діяльності; уміння оцінювати моральний потенціал колективу, моральність стилю діяльності підлеглих, керівників; уміння самостійно організувати процес морального виховання серед підлеглих)» [40].

У цілому, погоджуючись із науковцем щодо визначених критеріїв і показників, зазначимо, що відповідно до теми дослідження вважаємо за необхідне, при розробці власних критеріїв та показників, урахувати рівень розвиненої комунікабельності, адже від результатів спілкування з підлеглими, колегами, родиною значною мірою залежить досягнення поставленої мети – виховання у співрозмовників ГВ.

Ю. Сичевський обґрунтовує систему основних критеріїв відповідальності майбутнього офіцера-прикордонника, яка повинна включати наступні параметри: «наявність усвідомленої професійно-особистісної мотивації на прийняття покладених обов'язків – параметр спрямованості мотивів; знання основних обов'язків курсанта й офіцера-прикордонника, усвідомлення їх значущості для професійно-особистісного зростання і саморозвитку – параметр усвідомленості вимог; здатність та готовність самостійно приймати відповідальні рішення й організувати їх виконання для отримання необхідного результату – параметр організованості дій; емоційне ставлення

до вимог, які висувуються навчальною та професійною діяльністю – параметр прояву почуттів» [150].

В. Примак у дослідженні виховання громадянської відповідальності курсантів вищих навчальних закладів МВС України визначає критерії вихованості – пізнавальний (успішність оволодіння знаннями з предметів правового циклу, знання основних громадянських прав і обов'язків; зрілість суджень про правові відносини), емоційний (прийняття громадянських норм; усвідомлення особистісної та соціальної значущості поваги до своєї країни й народу; емоційна готовність долати труднощі військової служби) та діяльнісний (участь у підготовці та проведенні громадських заходів; несення служби, захист правопорядку) [132].

Проаналізувавши запропоновані В. Примак критерії та показники виховання ГВ, зазначимо, що при вихованні ГВ МО ВЗВО обов'язково необхідно враховувати мотивацію, прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної ГВ, рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців.

І. Гамула, вивчаючи відповідальність курсантів військових інститутів, наводить критерії зазначеного явища – поведінковий, когнітивний, емоційно-оцінний [33, с. 66]. А. Немчинінов до критеріїв оцінки ефективності формування відповідальності як професійно-особистісної якості курсантів ВЗВО відносить мотиваційний (усвідомлення професійно-особистісної мотивації щодо прийняття обов'язків), гностичний (знання основних обов'язків курсанта і майбутнього військового спеціаліста, усвідомлення їх значимості для професійно-особистісного зросту та саморозвитку), вольовий (здатність та готовність самостійно приймати відповідальні рішення та організувати їх виконання), емоційний (позитивне емоційне ставлення до вимог) [94, с. 67–68].

І. Коробейнікова, досліджуючи відповідальне ставлення курсантів до навчально-професійної діяльності, розробила наступні критерії: «мотиваційно-цільовий (сукупність професійних потреб та мотивів,

що їх усвідомлює курсант); когнітивно-діяльнісний (рівень самооцінки сформованості у курсанта відповідального ставлення до навчально-професійної діяльності та уміння творчо моделювати навчально-професійні завдання); результативний (результат діяльності інформаційно-аналітичного центра щодо організації процесу формування у курсантів відповідального ставлення до навчально-професійної діяльності у військовому навчальному закладі)» [68, с. 76].

Ретельно проаналізувавши дослідження І. Коробейнікової, дійшли висновку, що, на жаль, розроблені критерії не достатньою мірою сприяють досягненню мети наукової розвідки. Так, до мотиваційно-цільового критерію доречно було б включити усвідомлення значення необхідності відповідального ставлення курсантів до навчально-професійної діяльності, щодо другої складової цього критерію, не зрозуміло як вона врахована; до когнітивно-діялісного критерію авторкою віднесено рефлексію, хоча зазначений показник доречно було б віднести до третього (визначеного І. Коробейніковою) критерію, також до цього критерію варто віднести показник «рівень знань, як загальних, так і професійних»; стосовно третього критерію взагалі не зрозуміло, як діяльність інформаційно-аналітичного центру впливає на рівень відповідального ставлення курсантів до навчально-професійної діяльності.

Підсумовуючи все вищезазначене, визначимо такі критерії та показники вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти:

мотиваційно-акмеологічний характеризує здатність майбутніх офіцерів як членів суспільства перебувати у гармонійних відносинах у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; рівень мотивації до розвитку громадянської відповідальності, як власної, так і підлеглих, патріотизму, шанобливого відношення до духовних, культурних цінностей, виконання службових обов'язків тощо. Відповідному критерію належить мотиваційна функція,

яка «сприяє зростанню інтересу до нових методик громадянського виховання, самоосвітньої діяльності, які направлені на вдосконалення професійної діяльності майбутніх офіцерів» [183].

Показниками критерію є: усвідомлення значення необхідності виховання громадянської відповідальності; прагнення до вдосконалення рівня вихованості власної громадянської відповідальності; мотивація щодо необхідності виховання громадянської відповідальності;

інформаційно-пізнавальний – рівень володіння системними знаннями з історії України її національних традицій, звичаїв, культури, духовних надбань, етичних норм прийнятих у суспільстві, нормативно-правової бази військовослужбовця та громадянина; знаннями комп'ютерної техніки, технологій дистанційної освіти тощо. Цей критерій уважаємо за доцільне обрати, оскільки виховання громадянської відповідальності не можливе без наявності відповідних знань, на яких ґрунтується така інтегрована особистісна моральна якість людини, як громадянськість. Військовослужбовцям та майбутнім офіцерам вкрай також необхідно йти «в ногу» із сучасністю, адже «в останнє десятиліття розвиток цифрової економіки належить до пріоритетних завдань, які Україна поступово вирішує. Стрімкий розвиток цифрових технологій у межах чергової хвилі науково-технічної революції перетворило їх в органічну складову практично всіх сфер життя людини і суспільства. Таке перетворення було позначено терміном «діджиталізація», тобто перехід «на цифру» або до цифрової економіки» [185, с. 99]. Це дозволяє підтвердити той факт, що майбутні офіцери мають: опанувати знання комп'ютерних та інформаційних технологій, які безпосередньо сприятимуть їх росту в подальшій професійній та військовій діяльності; уміти керуватися різними засобами інформації. Крім того, погоджуємось, що «найбільш ефективним засобом масової інформації для цільової аудиторії ЗВО сьогодні є мережа Інтернет, так як більшість сучасних абітурієнтів та їх батьки здебільшого отримують інформацію за допомогою даної мережі. Прогресивні ЗВО активно ведуть діяльність

у мережі Інтернет та інформують громадськість і цільовий ринок про проведені заходи, що відбуваються в цьому закладі» [181, с. 136–137].

Показниками критерію визначено – рівень володіння системою необхідних для військовослужбовців знань щодо основ виховання громадянської відповідальності; рівень володіння інформаційно-комунікаційними технологіями; рівень знань етичних норм поведінки військовослужбовців;

діяльнісно-комунікативний – уміння застосовувати набуті знання з історії України її національних традицій, звичаїв, культури, духовних надбань нормативно-правової бази військовослужбовця та громадянина у процесі військової служби та повсякденному житті; уміння майбутніх офіцерів налагоджувати взаємовідносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; попереджати конфлікти ситуації у відповідності до військового статуту, норм і правил поведінки.

Показниками критерію є рівень розвиненої комунікабельності; здатність до попередження конфліктних ситуацій; рівень готовності долати складнощі військової служби.

Відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти представлено на рис. 2.2.

Визначивши критерії та показники, схарактеризуємо рівні вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти.

Аналіз наукових доробків вітчизняних учених дозволив з'ясувати, що вчені виділяють такі рівні вихованості: дуже високий, високий, середній, низький та дуже низький (І. Грязнов) [40]; системний творчий, свідомий, реконструктивний, репродуктивний, ситуативний (Х. Шапаренко) [194], високий, середній, низький (І. Сопівник) [155], високий, достатній, низький [6] та інші.

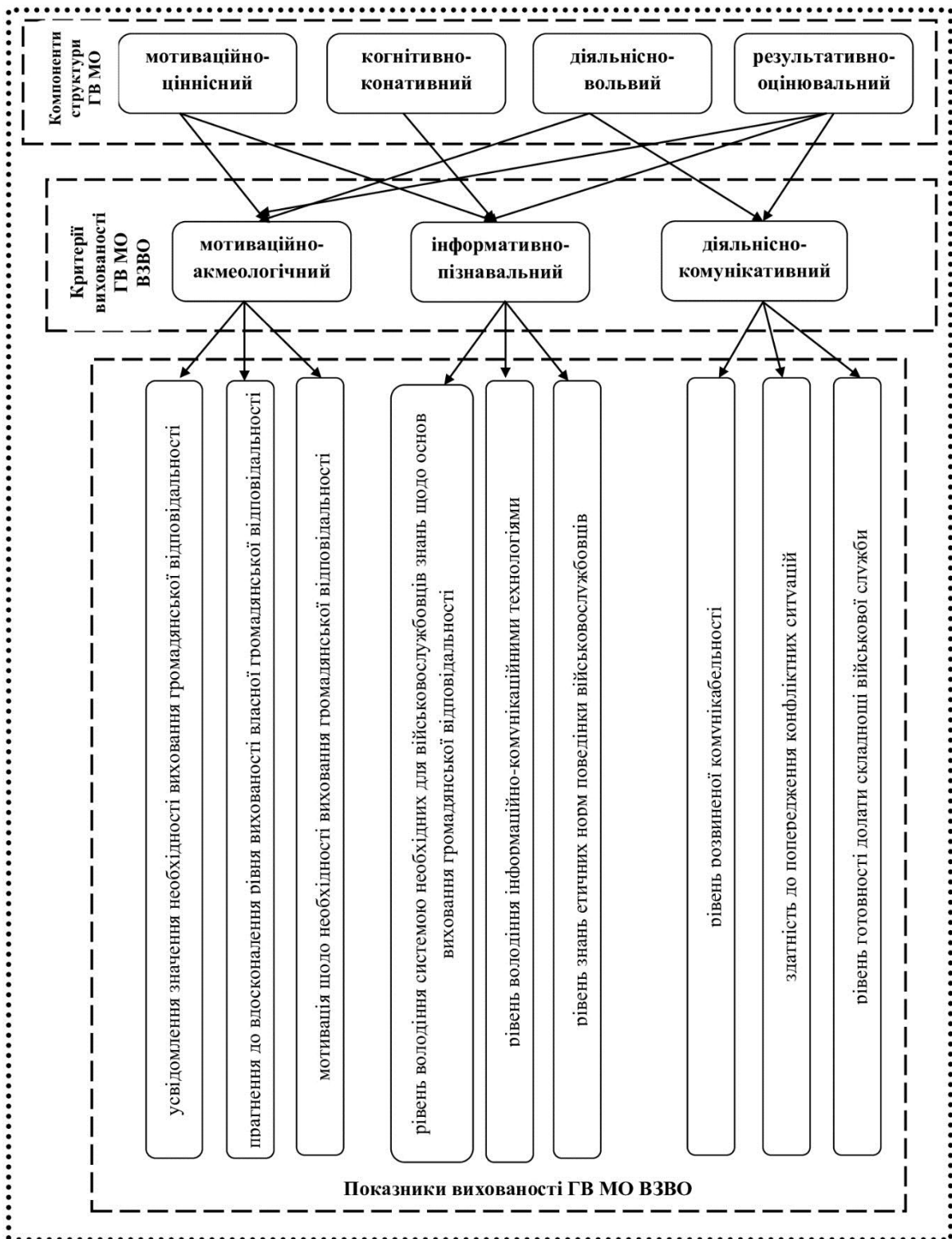

Рис. 2.2 Відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти

Отже, рівнями вихованості ГВ МО у ВЗВО є: високий, середній, достатній.

Високий рівень демонструє розвинуте почуття громадянської відповідальності; майбутні офіцери виправдано задоволені рівнем вихованості власної громадянської відповідальності; у них чітко сформульовані мотиви щодо необхідності виховання громадянської відповідальності; виявляють стійкий інтерес до отримання знань із військових, культурологічних, соціально-правових освітніх компонентів, є висококомпетентними фахівцями у процесі використання інформаційно-комунікаційних технологій; мають розвинений рівень професійної та суспільної комунікабельності; їм притаманний креативний підхід до попередження конфліктних ситуацій та вирішення складнощів військової служби.

Середній рівень передбачає наявність громадянської відповідальності, проте в деяких ситуаціях власні почуття переважають над ГВ; майбутні офіцери відчувають необхідність у підвищенні рівня вихованості власної громадянської відповідальності; їм притаманний опосередкований рівень мотивації щодо необхідності виховання громадянської відповідальності; знання із військових, культурологічних, соціально-правових освітніх компонентів, сформовані, однак не вони мають прогалини з деяких тем цих курсів; при використанні ІКТ не враховують сучасні наукові досягнення; виникають труднощі у процесі професійної та суспільної комунікабельності; здатні до попередження конфліктних ситуацій та вирішення складнощів військової служби.

Достатній рівень – при прояві громадянської відповідальності здебільшого власні емоції переважають над ГВ; МО не проявляють зацікавлення у підвищенні рівня вихованості власної ГВ; відсутня мотивація щодо необхідності виховання ГВ; знання із військових, культурологічних, соціально-правових освітніх компонентів, сформовані не в повному обсязі відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики; потребують допомоги фахівців при використанні ІКТ; виникають значні труднощі у процесі

професійної та суспільної комунікабельності; здатні до попередження конфліктних ситуацій та вирішення складнощів військової служби, однак не завжди досягають бажаного результату.

Згідно з алгоритмом наукової розвідки варто сформулювати конкретні цілі та завдання; обґрунтувати теоретико-методичні основи (методологічні підходи, принципи, функції), що слугуватимуть підґрунтям для вибору й використання у взаємозв'язку і взаємодії відповідних форм і методів для підвищення рівня вихованості ГВ МО; визначити необхідні організаційно-педагогічні умови, що забезпечуватимуть успішне виконання виховних завдань.

Зазначимо, що «в сучасних умовах розробляють такі моделі освітнього процесу, що допомагають утвердити якісно нові взаємини між його учасниками. Ці взаємини спрямовані на гуманізацію та активізацію навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів-учасників освітнього процесу, забезпечувати інтенсивне оволодіння ними необхідного комплексу знань, умінь і навичок, а також гармонійний розвиток особистості майбутнього фахівця, сприяти адаптації його до нових умов життя» [180].

М. Фіцула модель представляє як ««сміслову» представлену і матеріально реалізовану систему, яка адекватно відображає предмет дослідження (наприклад, моделює оптимізацію структури навчального процесу, управління навчально-виховним процесом тощо), є засобом теоретичного дослідження педагогічних явищ через уявне створення (моделювання) життєвих ситуацій; допомагає пізнати закономірність поведінки людини у різних ситуаціях» [172, с. 32]; «речова, знакова або мисленна система, яка відтворює, імітує, відображає принципи внутрішньої організації або функціонування об'єкта, його властивості, ознаки чи характеристики» (Г. Шандрігось) [123, с. 274; 189]; «концептуальний інструмент, аналог певного фрагменту соціальної дійсності, що служить для зберігання та розширення знання про властивості й структуру процесів, що моделюються, орієнтований на управління ними» (В. Штофф) [204, с. 19]; матеріальний чи уявний об'єкт, яким у процесі дослідження деякої предметної галузі

замінюють реальний об'єкт-оригінал [85]; система елементів, яка відтворює деякі сторони, зв'язки, функції об'єкта дослідження (В. Краєвський) [71, с. 333]; суб'єктивне відтворення у свідомості людини (групи людей) та зовнішнє відображення різними способами формами найістотніших ознак, рис і якостей, які властиві конкретному об'єкту або процесу, які об'єктивно йому (об'єкту) притаманні і дають загальну уяву про феномен, що нас цікавить, чи його окремі складники (Г. Єльнікова, О. Зайченко, В. Маслов) [164, с. 180];

У дослідженні, при розробці авторської моделі, будемо спиратися на визначення надане В. Штоффом.

Здійснюючи процес моделювання, відповідно до четвертого завдання наукової розвідки, надамо декілька визначень понять «моделювання», «педагогічне моделювання», які стануть підґрунтям у розробці моделі системи:

– «метод дослідження об'єктів, пізнання на їх моделях; побудова й вивчення моделей реальних предметів і явищ, органічних і неорганічних систем, інженерних пристроїв, різних процесів: фізичних, хімічних, біологічних, соціальних, – раціоналізації способів їх побудови, управління тощо» (О. Івін) [173, с. 221];

– «метод дослідження різних явищ і процесів, вироблення варіантів управлінських рішень» (А. Третьак) [170];

– «вивчення певного об'єкта за допомогою спостережень або експериментів, проведених із його моделлю» (М. Саєнко) [142];

– «процес, створення, дослідження та використання моделі» (О. Семенова) [145, с. 301].

«Педагогічне моделювання» розкривається як відображення характеристик існуючої педагогічної системи в спеціально створеному об'єкті» [178]; науково обґрунтоване конструювання, яке відповідає заданим вимогам і наміченій побудові майбутньої моделі досліджуваного педагогічного процесу, враховуючи властивості, які вивчаються під час педагогічного експерименту. Метою педагогічного моделювання є виявлення можливостей удосконалення навчально-виховного процесу, пошуку резервів підвищення

його ефективності і якості на основі аналізу моделі (С. Гончаренко) [36, с. 213]; уміння нестандартно організовувати навчання (пізнавальну діяльність) з будь-якого навчального предмета. Об'єднання різних видів діяльності та організація навчального процесу в межах одного уроку вимагає від учителя творчих зусиль та відповідної теоретичної підготовки (Ю. Галатюк, В. Тищук) [32, с. 308].

Проаналізувавши вищенаведені визначення категорії «педагогічне моделювання», під цим поняттям будемо розуміти науково обґрунтоване конструювання, об'єднання різних видів педагогічної діяльності або досліджуваних (відповідно до теми наукової розвідки) характеристик освітньої системи у штучно розробленої моделі (схеми). Метою цього процесу є встановлення можливостей щодо підвищення ефективності педагогічної системи загалом та освітнього процесу зокрема або встановлення ризиків, які необхідно (за наявності) усунути.

Відповідно до алгоритму дослідження проаналізуємо наявні моделі систем виховання досліджуваних феноменів для різних груп здобувачів вищої освіти.

В. Долженком у науковій розвідці «Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі» розроблено модель системи виховання загальнолюдських і національних цінностей, що включає в себе такі компоненти, як мета, засіб, зовнішні, внутрішні аспекти, проміжний і кінцевий результат [45, с. 13–14]. Однак, модель має містити, окрім зазначених складових, ще й завдання, теоретико-методологічні основи досліджуваного явища (методологічні підходи, принципи, функції), діагностичний інструментарій тощо.

Ґрунтовною є розроблена структурно-функціональна модель формування гармонійних міжособистісних відносин майбутніх педагогів, яку представила О. Борзик: цільовий блок – мета, основні та проміжні завдання, рольові позиції безпосередніх чи опосередкованих учасників цього процесу: суб'єкти, об'єкти й агенти змін; теоретико-методологічний – методологічні підходи, закономірності, принципи; змістовний – зміст професійної підготовки,

виховання та спеціальний зміст, що продукується мотиваційним, когнітивним, афективним й інтеракційним компонентами гармонійних міжособистісних відносин; організаційно-дієвий – етапи організації й реалізації спеціального змісту, змісту професійної підготовки й виховання, форми, методи, засоби едукативного впливу на свідомість, духовність та особистісні якості майбутніх фахівців зазначеного профілю; діагностично-коригувальний – рівні, критерії, показники, діагностичний інструментарій [17].

Імпонує розроблена структурно-функціональна модель системи виховання соціальних цінностей у майбутніх педагогів дошкільної освіти О. Капустіною, що представлена із трьох блоків (теоретико-методологічний, змістовно-технологічний, діагностико-результативний), ґрунтується на аксіологічному, культурологічному, системному, компетентнісному, діяльнісному методологічних підходах, включає мету, завдання, принципи виховання, функції виховання, змістовий ресурс, педагогічну практику, форми, методи і засоби виховання соціальних цінностей, педагогічні умови, результат [57].

О. Ставицький у дисертаційній роботі «Теоретичні та методичні засади професійного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників» представив такі складові педагогічної системи професійного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників: концептуальна частина (мета, зміст, принципи та функції виховання курсантів-прикордонників); процесуальна частина (об'єкти і суб'єкти, етапи професійного виховання, зв'язки між складовими); методичне забезпечення (напрями, форми та методи, оцінка та корекція результатів професійного виховання; взаємозв'язки між ними) [156, с. 28–29]. Доречним було б додати до цієї системи також завдання та методологічні підходи досліджуваного процесу.

А. Кравченя вважає, що компоненти структури повинні перебувати у взаємодії, взаємодоповнювати один одного та бути взаємопов'язані, а в сукупності забезпечувати цілісне функціонування; зміст визначених компонентів, за потреби, може коригуватися [70, с. 60].

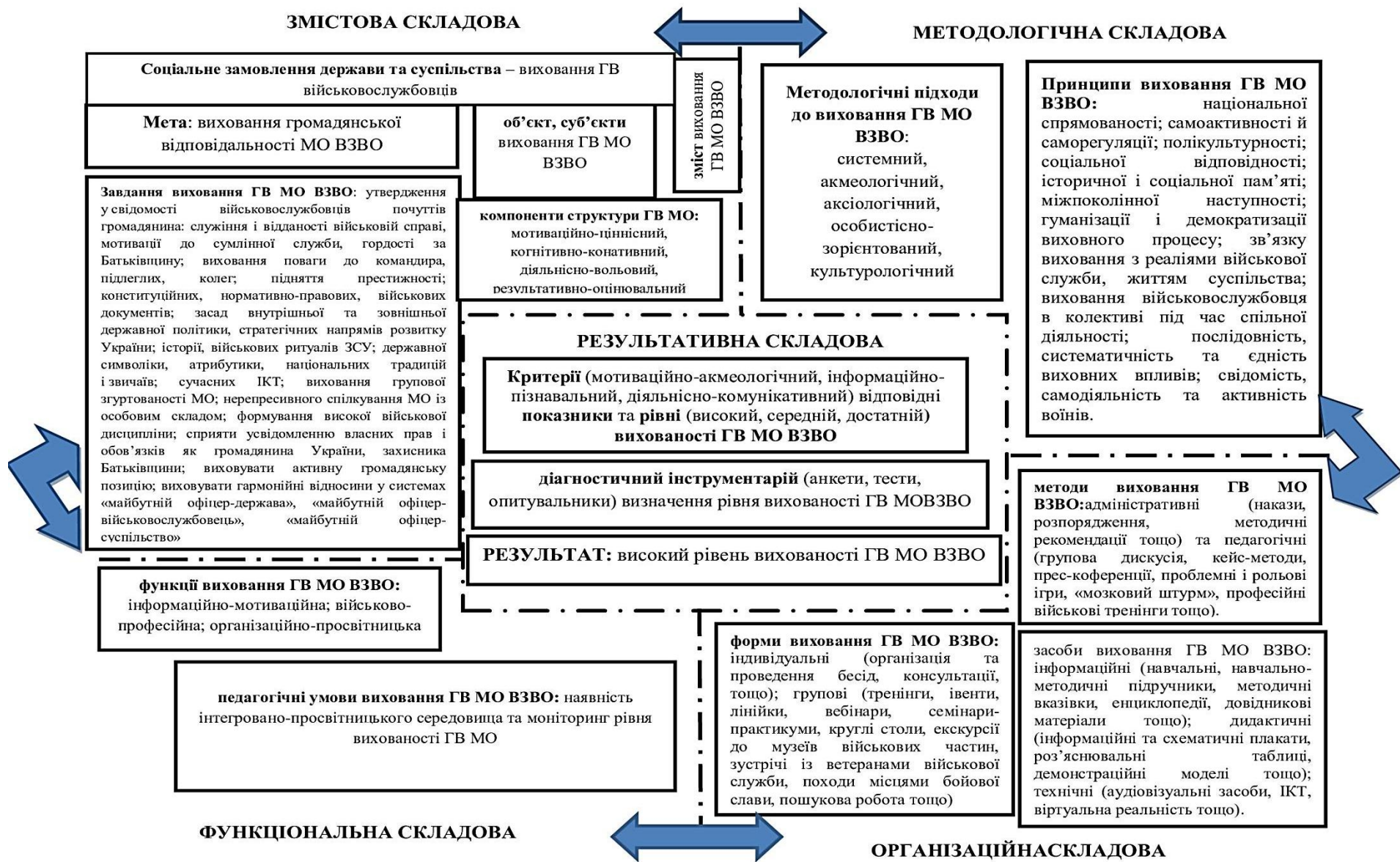

Рис. 2.3 Структурно-функціональна модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів ВЗВО

Здійснивши ґрунтовний аналіз представлених науковцями моделей системи, розроблено структурно-функціональну модель системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти (рис. 2.3), складові якої структуровані та взаємопов'язані, мають функціональну орієнтованість. Розроблена структурно-функціональна модель містить п'ять взаємопов'язаних складових: змістову, методологічну, організаційну, функціональну. Розкриємо змістове наповнення кожної із складових розробленої структурно-функціональної моделі системи.

Змістова складова містить соціальне замовлення держави та суспільства, мету, об'єкт, суб'єкти, зміст, компоненти структури ГВ МО та завдання виховання ГВ МО ВЗВО.

Соціальне замовлення держави та суспільства визначено як виховання громадянської відповідальності військовослужбовців.

Отже, мета дослідження реалізується через конкретизовані завдання відповідно до компонентів ГВ МО ВЗВО.

Завданнями, які підвищують рівень вихованості ГВ МО ВЗВО є:

1. За мотиваційно-ціннісним компонентом ГВ МО:

1) утвердження у свідомості військовослужбовців почуттів громадянина: служіння і відданості військовій справі;

2) мотивації до сумлінної служби, гордості за Батьківщину;

3) виховання поваги до командира, підлеглих, колег;

4) підняття престижності.

2. За когнітивно-когнативним компонентом ГВ МО – вивчення:

1) конституційних, нормативно-правових, військових документів;

2) засад внутрішньої та зовнішньої державної політики, стратегічних напрямів розвитку України;

3) історії, військових ритуалів ЗСУ;

4) державної символіки, атрибутики, національних традицій та звичаїв;

5) сучасних ІКТ.

3. За діяльнісно-вольовим компонентом ГВ МО:

- 1) виховання групової згуртованості МО;
- 2) нерепресивного спілкування МО із особовим складом;
- 3) формування високої військової дисципліни.
4. За результативно-оцінювальним компонентом структури ГВ МО:

1) сприяти усвідомленню власних прав і обов'язків як громадянина України, захисника Батьківщини;

2) виховувати активну громадянську позицію;

3) виховувати гармонійні відносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство».

Продемонструємо відповідність визначених завдань досягненню мети дослідження через підвищення рівня вихованості за розробленими компонентами структури ГВ МО (рис. 2.4).

Рис. 2.4 Відповідність завдань структурним компонентам ГВ МО

Мета структурно-функціональної моделі системи – виховання громадянської відповідальності МО ВЗВО.

Об'єкт – процес виховання військовослужбовців; суб'єкти – майбутні офіцери – курсанти ВЗВО.

Погоджуємося, що: «основні стратегічні пріоритети в рамках їх ринкової діяльності, сучасного нестабільного навколишнього середовища, загострення конкуренції між ними складаються у досягненні стійкого становища на ринку освітніх послуг за рахунок розробки нових напрямів розвитку освітньої діяльності, розширення асортименту послуг, що надаються» [181, с. 134].

Основними складниками змісту громадянської освіти є: «базові знання про суспільство й механізми його функціонування; знання про світові демократичні здобутки та особливості становлення демократії в Україні; уміння, комунікативні навички, розвиток критичного мислення, ініціативи, здатності вирішувати конфлікти; уміння, необхідні для відповідальної участі в громадсько-політичних процесах; цінності демократичного суспільства; формування критичного ставлення до негативних явищ у суспільному житті; створення умов для набуття досвіду громадянської дії, демократичної поведінки; вироблення вміння формувати соціально активну особистість, її політичну та правову культуру, здатність до самостійного життєвого вибору на основі гуманістичних цінностей» [6, с. 182– 183].

Уважаємо, що зміст виховання ГВ МО ВЗВО безперервно розвивається. У міру ускладнення суспільного життя, науково-технічного прогресу підвищуються і розширюються вимоги до членів суспільства, з'являється потреба в нових, осучасненні існуючих змістовних аспектах громадянської відповідальності.

Методологічна складова – уключає методологічні підходи та принципи виховання ГВ МО ВЗВО. Їх обрання «залежить від різних чинників. Значною мірою воно визначається кількістю студентів, оскільки більшість методів можна використовувати лише в невеликих групах. Але в першу чергу обрання метода визначається дидактичною задачею заняття» [180].

Визначивши завдання, що сприятимуть досягненню поставленої мети дослідження, обґрунтуємо методологічні підходи (системний, акмеологічний, аксіологічний, культурологічний, феноменологічний) до системи виховання ГВ МО ВЗВО.

Системний підхід. Використання системного підходу до виховання досліджували І. Бех [10], С. Гончаренко [36], О. Молчанюк [54; 55], Х. Шапаренко [195; 196], Е. Юдін [206] та інші.

С. Гончаренко, В. Кушнір і Г. Кушнір системний підхід вивчають як особливо важливий методологічний напрям, в основі якого лежить аналіз педагогічних об'єктів як систем. Системний підхід спирається на домінуючу роль цілого щодо його частин. Він передбачає послідовний перехід від загального до часткового, коли в основі цього переходу лежить певна визначена мета. Системний підхід при дослідженні складноорганізованих об'єктів дає змогу реалізувати принципи єдності, розвитку, глобальної мети, функціональності, поєднання децентралізації і централізації, ієрархії, визначеності, організованості [35, с. 4 – 5].

Р. Акофф вважає, що принциповою настановою системного підходу є урахування впливу на ефективність організації всіх істотних чинників у їх взаємодії «сутність» системного підходу полягає в дослідженні найбільш загальних форм організації, що припускає, перш за все, вивчення частин системи, взаємодії між ними, дослідження процесів, що поєднують частини системи з цілями [2]; «методологічний напрям у вивченні реальності, що розглядає будь-який її фрагмент як систему» (С. Максименко) [79, с. 106].

Слушною є думка що «впровадження системного підходу в контексті сучасних ринково-економічних відносин сприяє постійному перетворенню та вдосконаленню системи освіти. Сучасна освіта, спираючись на системний підхід, готує випускників до адаптації в різних умовах і обставинах професійної діяльності, розвиває в них здатність до самонавчання та самовдосконалення, сприяє швидкому освоєнню нових умінь і навичок» [180, с. 35.].

Отже, використання системного підходу до виховання ГВ МО ВЗВО дозволить проаналізувати різні шляхи досягнення визначеної мети за допомогою розробки відповідної структурно-функціональної системи; системний підхід, у цьому разі, буде виступати як засіб для вирішення у науковій роботі завдань.

Наступним методологічним підходом проаналізуємо – акмеологічний, який досліджували Б. Ананьєв [4], В. Вакуленко [19; 20], Н. Кузьміна [72], В. Максимова [80], Х. Шапаренко [196] та інші.

Відповідно «акмеологія, як теорія найвищих досягнень людини і цивілізації (акме – «квітучий стан»), корисна педагогові в процесі побудови виховної діяльності, у центрі уваги якої постають позитивні, гуманістичні досягнення цивілізації. Вивчаючи людину і спираючись на дані життя й культури, акмеологія шукає закономірності вияву максимальних можливостей особи й одночасно порушує пріоритетні для культури (а також і для виховання) питання про зміни в житті, які б сприяли реалізації людських талантів» [124, с. 33].

А. Деркач визначає сутність акмеологічного підходу у здійсненні комплексного дослідження цілісності суб'єкта, який проходить ступінь зрілості, у вивченні його особистісних і суб'єктно-діяльнісних характеристик, що вивчаються у єдності, у всіх взаємозв'язках, для того, щоб сприяти досягненню вищих рівнів розвитку, на які може піднятися кожен [44].

«Акмеологічний підхід орієнтує освітній процес на цілісний і стійкий розвиток майбутніх фахівців з новим інтегративним способом креативного мислення, сформованими здатностями самореалізації та адаптації в сучасному світі, тобто тих чинників, які закладено в основу підприємницької компетентності» [50, с. 84].

А. Шабалдак наголошує, що «вагомим підґрунтям реалізації акмеологічного підходу в підготовці майбутніх офіцерів десантно-штурмових військ є розробка акмеологічної технології особистісного та професійного становлення курсантів і формування їхньої готовності до професійної діяльності» [192, с. 170].

Н. Осадчук у дослідженні «Культурологічна підготовка майбутніх офіцерів радіотехнічних спеціальностей на засадах акмеологічного підходу» доводить, що «ефективність упровадження акмеологічного підходу в процес культурологічної підготовки майбутніх офіцерів в умовах закладу вищої освіти

забезпечується сукупністю чинників і умов для формування готовності майбутніх офіцерів до оптимальної самореалізації в культурологічній діяльності, що визначається відповідним рівнем сформованості їх культурологічної компетентності» [99, с. 70].

Отже, використання цього методологічного підходу до виховання ГВ МО ВЗВО сприяє розумінню особливостей становлення та розвитку особистості майбутнього офіцера враховуючи при цьому формування його світогляду, духовності; виховання у нього активної громадянської позиції, як під час служби, так і при різних політичних, соціальних, життєвих ситуаціях.

У процесі дослідження виховання ГВ МО ВЗВО вважаємо за необхідне враховувати аксіологічний підхід, який став предметом наукового пошуку І. Беха [9], Є. Бондаревської [13; 14], О. Войчун [28], М. Роганової [138], В. Серікова [148], Н. Ткачової [165] та інших.

Ціннісний підхід, що зосереджує увагу дослідників на вивчення цінностей як смислоутворювальних засад виховання, дає можливість зрозуміти цінності виховання як його культурний зміст, суспільно схвалені й передані з покоління в покоління зразки педагогічної культури, відбиті в духовному житті людини, зразках виховних відносин, у педагогічних теоріях, системах, технологіях (Є. Бондаревська) [15; 124, с. 35].

Н. Ткачова зазначає, що аксіологічний підхід дозволяє у процесі дослідження різноманітних педагогічних явищ і процесів визначати напрями їхнього подальшого розвитку з позиції введення певних гуманістичних ціннісних орієнтирів [165, с. 212].

Аксіологічний підхід, як уважає О. Войчун, сприяє переорієнтації цінностей у особистісній ієрархії здобувача вищої освіти, тобто особисті матеріальні цінності поступаються національним, таким, як любов до України, мови, традицій, історії українського народу [28, с. 122–123].

Тому «розробка виховних концепцій, ідей і підходів у вихованні студентської молоді дозволяє викладачам спеціальних навчальних закладів усіх типів активно перебудовувати освітню діяльність із метою створення

оптимальних умов для всебічного саморозвитку особистості відповідно до загальнолюдських цінностей. А це передбачає насамперед звернення до певної системи цінностей, пов'язаних із кращими національними звичаями, загальнолюдськими традиціями гуманізму як глобального світогляду, що визначає ставлення людини до навколишнього світу» [124, с. 35–36].

М. Роганова, досліджуючи виховні аспекти освітнього процесу, доводить, що загальнолюдські цінності і гуманістичні тенденції у культурному освітньо-виховному середовищі є пріоритетними для аксіологічного підходу. «... Педагогічний аспект даного підходу полягає в тому, що об'єктивні цінності світової, вітчизняної і народної культур стануть специфічними потребами особистості, що формується і розвивається, стійкими життєвими орієнтирами людини, за умови перекладу їх у суб'єктивні смисли» [138, с. 27].

Ціннісний підхід до виховання ГВ МО ВЗВО є одним із найважливіших, відповідно до теми дослідження, оскільки завдяки використанню зазначеного підходу до досліджуваного явища у військовослужбовців виховується ціннісне ставлення до інституції влади, державної символіки, історії України, її національних, духовних, культурних надбань, почуття патріотизму, громадянської відповідальності перед державою та суспільством, ціннісне ставлення до виконання службових обов'язків тощо.

Наступним методологічним підходом до обґрунтування та розробки системи виховання ГВ МО ВЗВО є особистісно-зорієнтований підхід, адже в сучасних умовах, специфікою навчання МО особистість стає пріоритетом, враховуючи уставні стосунки «командир-підлеглий» та особистісні цінності військовослужбовців.

Досліджуючи виховні аспекти при використанні зазначеного підходу науковці, до сих пір не можуть дійти однозначності. Так, особистісно-орієнтований підхід представлено у роботах І. Беха [10], А. Бойко [12], Є. Бондаревської [16], Т. Гуменникової [42], В. Серікова [147], Н. Щуркової [205], І. Якіманської [208].

У проєкті Концепції громадянської освіти та виховання зазначається, що «у центрі навчально-виховного процесу стоять інтереси особи (особистісно-зорієнтований підхід). За таких умов центральною ідеєю громадянської освіти є поняття невідчужуваних прав людини, а зміст її спрямовується на виховання громадянина демократичного суспільства, патріота України, що прагне вільного вибору і будує свою діяльність на основі визнання абсолютної цінності прав людини. Особистісно-зорієнтований підхід за формування змісту громадянської освіти передбачає врахування вікових особливостей учнів, розробку кожного конкретного етапу навчання за віковою вертикаллю у взаємопов'язаному контексті всього навчально-виховного процесу» [64].

Зазначимо, що «в основу сучасної теорії особистісно-орієнтованого виховання покладено провідні ідеї зарубіжної гуманістичної теорії, вітчизняні положення особистісно-орієнтованого підходу (І. Бех [10]); організація індивідуально-творчої, ціннісно-сміслової діяльності, що надає свободу вибору засобів життєдіяльності (Є. Бондаревська [16]); зазначено головну функцію виховання в педагогічній допомозі та підтримці (В. Серіков [147]), психологічному супроводі (І. Бех [9]) особистісно-моральної сфери вихованця; визнання учня головною дійовою фігурою всього освітнього процесу (І. Якіманська [208])» [124, с. 45].

«Особистісний підхід – послідовне ставлення викладача до студента як до особистості, як до самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і як до суб'єкта виховної взаємодії. Це базова ціннісна орієнтація викладача визначала його позицію у взаємодії з кожним студентом і колективом (Український педагогічний словник)» [36, с. 243].

Л. Маслак у статті «Основні етапи та принципи формування професійної іншомовної компетентності майбутнього офіцера» визначає, що «особистісний підхід полягає в тому, що при конструюванні і реалізації педагогічного процесу орієнтуються на особистість як суб'єкт, результат і головний критерій його ефективності. Цей підхід наполегливо вимагає визнання унікальності особистості, її інтелектуальної і моральної свободи, права на повагу;

передбачає створення у навчанні і вихованні відповідних умов для природного процесу саморозвитку задатків і творчого потенціалу особистості» [81].

І. Сопівник доводить, що «особистісно-орієнтований підхід забезпечував реалізацію у виховному процесі інтересів, потреб, нахилів, суверенітету окремої особистості» [155, С. 6].

Погоджуємось, що «вищою точкою інтелектуального та особистісного зростання є той момент, коли юний спортсмен навчиться самоосвіті і самовихованню. Під самовихованням розуміється свідома, систематична робота особистості над собою, спрямоване формування і вдосконалення позитивних і усунення негативних якостей відповідно з особистими потребами і що склалися ідеалами. Практика показує, що істотною ознакою вихованості спортсмена є його ставлення до самовдосконалення» [177].

Отже, підсумовуючи думки науковців, особистісно-зорієнтованому підході до виховання ГВ МО ВЗВО належить одна із провідних ролей у переорієнтації освітнього процесу у ВЗВО на «особистість» військовослужбовця; сприяє розвитку індивідуальних, креативних якостей ціннісно-сміислової професійної та громадянської діяльності. Метою особистісно-орієнтованого виховання ГВ МО ВЗВО є шанобливе ставлення до культурних, духовних та матеріальних цінностей, почуття патріотизму, любові до Батьківщини, відданості військовій справі, поваги до колег, їх думок, переконань тощо.

Слушною є думка О. Молчанюк, яка показала взаємозв'язок культурологічного й особистісно-орієнтованого підходів «орієнтація освіти на культуру, визначає культурологічні проблеми освіти, зокрема ті, що засновані на людиноцентричній картині світу, особистісно-орієнтованому підході, ідеях розвитку виховання в контексті культури, національно-культурної ідентифікації, гуманізації освіти та виховання» [84, с. 38].

Отже, обґрунтуємо доцільність використання культурологічного підходу до виховання ГВ МО ВЗВО, який досліджували М. Бастун [7], І. Зязюном [53], Т. Мельничуком [82], О. Молчанюк [84], Х. Шапаренко [194].

Культурологічний підхід до виховання:

– передбачає професійне становлення майбутнього педагога в загальнокультурному контексті як інтеграцію особистості здобувача вищої освіти зі сферою загальнолюдських цінностей, як складну інтегративну якість особистості, що виявляється в сукупності культур (педагогічної, методологічної, світоглядної, інтелектуальної, моральної, естетичної, екологічної, релігійної, політичної, культури спілкування, культури праці, побуту тощо [124, с. 40];

– забезпечує визнання пріоритету культури в освіті, вихованні та громадському розвитку (Х. Шапаренко) [194, с. 117];

– осмислення особистістю основних категорій культурної спадщини, сукупність зв'язків, відношень і результатів духовного виробництва минулих історичних епох, їх наступність і поступовість руху до створення нових культурних цінностей (Г. Гайсіна) [31, с. 37];

– дозволяє сформуванню світогляд здобувачів освіти, реалізувати ідеї особистісно зорієнтованого підходу, людиноцентризму, що сприятиме вихованню соціальних цінностей (О. Капустіна) [57, с. 94];

– скеровує на створення умов щодо засвоєння і трансляції педагогічних цінностей і технологій, які забезпечують творчу самореалізацію особистості педагога у професійній діяльності (І. Ісаєв) [55, с. 87];

– бачення освіти через призму поняття культури, тобто її розуміння як культурного процесу, що здійснюється в культуровідповідному освітньому середовищі, усі компоненти якого наповнені людськими смислами та слугують людині, яка вільно виявляє свою індивідуальність, здатність до культурного саморозвитку та самовизначення у світі культурних цінностей (Є. Бондаревська) [16, с. 252].

Отже, врахування культурологічного підходу дозволяє вивчати процес виховання ГВ МО ВЗВО як ціннісно-смісловий розвиток, як громадянина, патріота своєї Батьківщини, високоморальну особистість. Особливістю цього підходу при вихованні ГВ МО є інтеграція культурних, матеріальних, духовних

цінностей з військово-професійними знаннями, особистісними якостями (порядність, чесність, гідність, відданість військовій справі тощо), наукові знання та духовний досвід і спрямовує виховання на пошук людських (духовно-моральних) цінностей.

Визначивши методологічні підходи до виховання ГВ МО ВЗВО, з'ясуємо, яких принципів необхідно дотримуватися у процесі підвищення рівня вихованості ГВ.

Принципи виховання – це вихідні педагогічні положення, які тісно взаємопов'язані між собою, слугують керівними нормами у процесі діяльності майбутнього офіцера як вихователя. Їх сукупність визначає спрямованість, зміст, організацію, методику виховання та забезпечує системний підхід до виховання ГВ МО. Ці принципи складають методологічну та організаційно-педагогічну основу виховання ГВ; одночасно закладають підґрунтя формування громадянської відповідальності майбутніх офіцерів, й виховання ними ГВ у підлеглих-військовослужбовців.

Отже, принципи виховання військовослужбовців – це «найбільш загальні провідні положення, які визначають мету, ідеали, зміст, методику та організацію процесу виховання у Збройних силах України» [107].

У проєкті Указу Президента України «Про концепцію військово-патріотичного виховання та громадського сприяння безпеці і обороні України» визначено такі принципи військово-патріотичного виховання: загальнодержавна спрямованість; пріоритет демократичних цінностей, повага до конституційних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина; виховання громадян на національно-патріотичних традиціях українського народу та Збройних Сил України; узгодженість змісту, форм і методів військово-патріотичного виховання, початкової військової підготовки та громадського сприяння безпеці і обороні України [134].

У Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України [65], зазначено, що «національно-патріотичне виховання спирається на загальнопедагогічні принципи виховання, такі як дитиноцентризм,

природовідповідність, культуровідповідність, гуманізм, врахування вікових та індивідуальних особливостей. Водночас національно-патріотичне виховання має власні принципи, що відображають його специфіку. Серед них принципи: національної спрямованості; самоактивності й саморегуляції; полікультурності; соціальної відповідності; історичної і соціальної пам'яті; міжпоколінної наступності» [65].

А. Кучерявий та Ю. Бура у статті «Спільні та відмінні цілі й принципи виховання майбутніх фахівців у вищих педагогічних та військових навчальних закладах» обґрунтували такі принципи виховання, характерні для формування особистості й педагога і військового: «формування світогляду державного службовця; набуття усвідомлення студентами (курсантами) державотвірного змісту своєї професії; забезпечення мотивування студентів і курсантів до самовиховної роботи як майбутніх працівників державних служб і установ; забезпечення рефлексії професійного становлення майбутніх фахівців як держслужбовців» [74, с. 167 – 169].

До принципів виховання військовослужбовців також відносять: «цілеспрямованість; суспільна спрямованість; виховання воїнів у процесі воїнського труда і повсякденного життя; виховання в колективі та через колектив; суб'єкт-суб'єктний характер виховних взаємин; гуманізм і демократизм у поєднанні з високою вимогливістю та пошаною до особистості вихованця; опора на позитивні якості в особистості воїна і військового колективу; наступальність, активність, системність і конкретність виховних заходів; свідомість, самодіяльність та активність вихованців; сполучення комплексного, диференційованого та індивідуального підходу у виховній діяльності; єдність, погодженість і спадковість виховних впливів, зусиль і дій; оптимізація виховного процесу тощо» [158].

В. Петренко у підручнику «Методика виховної роботи у військових підрозділах» наголошує, що «додержання принципів виховання дозволяє командирю прогнозувати розвиток виховного процесу у підрозділі» [106, с. 275–278]. До таких принципів науковцем віднесено: гуманізацію і демократизацію

виховного процесу; зв'язок виховання з реаліями військової служби, життям суспільства; виховання військовослужбовця в колективі у процесі спільної діяльності; єдність вимог і повага до особистості воїна; послідовність, систематичність та єдність виховних впливів; відповідність віковим (призовним) та індивідуальним особливостям воїнів; свідомість, самодіяльність та активність воїнів [106, С. 275 – 278].

Підсумовуючи вищенаведені принципи громадянськості виховання, принципи національно-патріотичного виховання у військовослужбовців, до принципів виховання ГВ МО ВВО відносимо:

- національної спрямованості «передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися належністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави» [134];

- самоактивності й саморегуляції «забезпечує розвиток у вихованця суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень; виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках» [134];

- полікультурності передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування відкритості, толерантного ставлення до відмінних ідей, цінностей, культури, мистецтва, вірувань інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської [134];

- соціальної відповідності зумовлює потребу узгодження змісту і методів національно-патріотичного виховання з реальною соціальною ситуацією, в якій організовується виховний процес, і має на меті виховання

в дітей і молоді готовності до захисту України та ефективного розв'язання життєвих проблем [134];

- історичної і соціальної пам'яті спрямований на збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців та відтворює її у реконструйованих і осучаснених формах і методах діяльності [134];

- міжпоколінної наступності, який зберігає для нащадків зразки української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні [134];

- гуманізації і демократизації виховного процесу означає, що вся виховна робота у підрозділі підпорядковується завданням формування громадянина, захисника незалежної України [106, с. 275 – 278];

- зв'язку виховання з реаліями військової служби, життям суспільства передбачає ознайомлення з повсякденним життям військового підрозділу, Збройних сил України, їх завданнями, з життям і діяльністю українського народу; залучення військовослужбовців до проведення заходів загального рівня (наради, виконання культмасових заходів тощо) [106, с. 275 – 278];

- виховання військовослужбовця в колективі у процесі спільної діяльності реалізується на засадах соціальних та статутних відносин у колективі у процесі вирішення завдань навчально-бойової підготовки, пізнавальної діяльності [106, с. 275 – 278];

- послідовність, систематичність та єдність виховних впливів характеризується єдністю вимог командирів, колективу, батьків [106, с. 275–278];

- свідомість, самодіяльність та активність воїнів передбачає формування свідомої, творчої особистості воїна, вимагає його активної самодіяльності та політичної активності [106, с. 275 – 278];

Отже, представлені принципи ГВ МО ВЗВО сприятимуть підвищенню рівня вихованості, якщо застосовувати їх у поєднанні один із одним.

Організаційна складова – охоплює методи, форми та засоби виховання ГВ МО ВЗВО.

Досягнення поставлених завдань виховання ГВ МО ВЗВО можливе завдяки правильно підібраним методам, формам та засобам цього процесу, адже «кожен метод обумовлений, передусім, своїм предметом. Метод як спосіб дослідження не може залишатися незмінним, завжди рівним самому собі в усіх відношеннях, а повинен змінюватися у своєму змісті разом з предметом, на який він спрямований. Це означає, що істинним має бути не лише кінцевий результат пізнання, але і шлях, що веде до нього, тобто метод, що осягає і утримує саме специфіку цього предмета» [177].

Під методами виховання ГВ МО будемо розуміти сукупність способів і прийомів впливу на військовослужбовців з метою розвитку громадянської відповідальності як здатності особистості формувати гармонійні відносини у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство» використовуючи надбанні знання конституційних прав, свобод і законів держави, історії України, її традицій, та виховані особистісні якості (патріотизм, чесність, справедливість, толерантність тощо).

У Концепції національно-патріотичного виховання молоді зазначено, що форми й методи виховання повинні базуватися на українських народних традиціях, кращих надбаннях національної та світової педагогіки й психології [91].

Ефективними методами (формами) трансляції ціннісного змісту навчання та виховання є: розповіді на етичну тему (яскравий, емоційний виклад конкретних духовно орієнтованих фактів і подій, у якому розкривається зміст етичних понять, актуалізується позитивне ставлення до вчинків, відповідних етичних норм), за допомогою яких реалізується метод позитивного прикладу; етичні бесіди, що будуються на аналізі й обговоренні конкретних фактів і подій із повсякденного життя або професійної практики, прикладів із художньої літератури, періодичного друку, кінофільмів тощо [79, с. 36–37].

На сайті «Osvita.ua» знаходимо такі методи військово-патріотичного виховання молоді, як: «переконавання – формування впевненості в суспільній

корисності діяльності з підготовки до захисту Вітчизни; стимулювання – реалізується в різноманітних формах заохочення та змагання; особистий приклад – діяльність вихователя, який має бути взірцем для молоді, має забезпечувати педагогічні вимоги, вміє давати доручення і перевіряти його виконання; самопідготовка – процес активного формування і самовдосконалення молодої людини, виховання почуття патріотизму, яке реалізується шляхом самозобов'язання, самостійного навчання та самоконтролю» [124].

Отже, до методів виховання ГВ МО ВЗВО відносимо: адміністративні (накази, розпорядження, методичні рекомендації тощо) та педагогічні (групова дискусія, кейс-методи, прес-конференції, проблемні та рольові ігри, «мозковий штурм», професійні військові тренінги тощо).

До форм виховання ГВ МО ВЗВО включено: індивідуальні (організація та проведення бесід, консультацій тощо); групові (*тренінги* (1. «1) тренування, а також спеціальний тренувальний режим; 2) спеціальне приміщення для тренування» [23, с. 1265]; 2. «метод активного навчання, спрямований на розвиток знань, умінь, навичок і соціальних установок. Він досить часто використовується, якщо бажаний результат – це не тільки отримання нової інформації, але і застосування отриманих знань на практиці» [48]), *івеннти* (1. «запланована та організована подія, наприклад громадські збори чи спортивний матч» [213]; 2. «діяльність, яка планується з особливою метою і зазвичай включає багато людей, наприклад, зустріч, вечірка, виставка або конференція» [210]), *лінійки, вебінари* («технологія, яка дозволяє в повній мірі відтворити умови колаборативної (спільної) форми організації навчання, а саме семінарського, лабораторного занять, лекцій, використовуючи засоби аудіо-, відео- обміну даними та спільної роботи з різноманітними об'єктами, незважаючи на те, що його учасники можуть фізично знаходитися в різних місцях» [87, с. 3–4]), *семінари-практикуми* («вид навчального заняття, який передбачає під час його проведення активну участь слухачів курсів підвищення кваліфікації, що відбувається при включенні їх у різні види

освітньої та управлінської діяльності, наступне обговорення ключових питань із з'ясуванням думок і ставлення слухачів до даного об'єкта, обговоренні й аналізі актуальних проблем реалізації завдань освітньої політики та інноваційної освітньої й управлінської практики, набуття відповідних практичних умінь і навичок» [146, с. 4]), «круглі столи», екскурсії до музеїв військових частин, зустрічі із ветеранами військової служби, походи місцями бойової слави, пошукова робота тощо).

Засобами виховання ГВ МО ВЗВО є інформаційні (навчальні, навчально-методичні підручники, методичні вказівки, енциклопедії, довідникові матеріали тощо); дидактичні (інформаційні та схематичні плакати, роз'яснювальні таблиці, демонстраційні моделі тощо); технічні (аудіовізуальні засоби, ІКТ, віртуальна реальність тощо).

Функціональна складова – містить функції та педагогічні умови виховання ГВ МО ВЗВО.

Далі проаналізуємо наявні функції виховання та визначимо функції ГВ МО ВЗВО.

Вітчизняні дослідники пропонують використовувати у процесі освітньої та виховної діяльності такі функції: аналітично-діагностична, проєктивно-прогностична, організаційно-діяльнісна, оцінно-результативна, корекційно-регулювальна [124, с. 255]; організаційно-інформаційна, мотиваційна, розвивально-комунікаційна [179]; інтегративна, конструктивна, світоглядна та аксіологічна [46, с. 23–24].

Слушно вважають А. Кобзар, О. Копаниця, В. Грицюк «головною функцією, яка покладається на фахівців у Збройних Силах України, які займаються виховною організаційно-психологічною роботою, визначається виховна» [27, с. 274], адже «вона полягає в здійсненні цілеспрямованого і організованого впливу на розум, почуття, волю, поведінку особового складу з метою формування у них наукового світогляду, особистісних рис громадянина України на основі відродження традицій національної свідомості і самосвідомості, військового (військово-професійного), морального, правового,

фізичного, екологічного розвитку; досягнення високого морально-психічного стану особового складу, згуртованості військових підрозділів та їх готовності успішно вирішувати різноманітні завдання військової служби як в мирний час, так і особливий період» [27].

Грунтовне вивчення і критичний аналіз доробок вітчизняних учених дозволив виділити такі функції виховання ГВ МО ВЗВО: інформаційно-мотиваційну, військово-професійну та організаційно-просвітницька.

Як слушно зазначає В. Шемчук інформаційна функція забезпечує обмін інформації, сприяє інформатизації суспільства, комунікації у світовому інформаційному просторі, дотриманню інформаційного суверенітету та інформаційної безпеки [199].

Наголосимо, що у процесі освітньої діяльності слід використовувати інформаційно-аналітичну функцію, яка сприяє виявленню та аналізу проблем, забезпечує збір інформації та розробку проєктів вирішення проблем [183, с. 182].

Одними із важливих характеристик мотиваційної функція, як зазначає О. Харчишина, є забезпечення ефективності людських ресурсів, стимулювання до креативного, мислення і прояву лідерських здібностей ... підґрунтям мотиваційної функції є цінності, місія, різноманітні символи та норми [188].

Мотиваційна функція охоплює розробку і використання стимулів до ефективної взаємодії суб'єктів спільної діяльності [175].

Отже, інформаційно-мотиваційна функція виховання ГВ МО ВЗВО забезпечує процеси збору, аналізу та обробки інформації військово-патріотичного характеру майбутніми офіцерами з метою формування гармонійних відносин у системах «майбутній офіцер-держава», «майбутній офіцер-військовослужбовець», «майбутній офіцер-суспільство»; підвищення рівня мотивації до виховання ГВ, як власної, так і в підлеглих (активної національно-патріотичної позиції, відданості Батьківщині, поваги до її історії, національних, культурних, духовних надбань); впливає на процес розвитку

і саморозвитку ГВ МО ВЗВО; а також усвідомлення сутності і значущості виконання громадянського і військового обов'язку.

У межах дослідницької проблематики слушним став досвід І. Романюк, який наголошує, що військово-професійна функція «полягає в підвищенні професійних знань та методичних навичок, безумовному виконанні вимог керівних документів стосовно морально-психологічного забезпечення діяльності підрозділів, теоретичній підготовці в галузі військової психології, педагогіки, соціології, політології, історії України та її Збройних Сил, вмінні застосовувати їх у практичній діяльності» [139, с. 140].

Отже, військово-професійна функція має сприяти: систематизації загальних, професійних знань щодо основ виховання ГВ МО ВЗВО та умінь і навичок використовувати їх у процесі виконання своїх службових обов'язків перед державою і суспільством; підвищенню рівня військової дисципліни та профілактики правопорушень; попередженню конфліктних ситуацій та подоланню складнощів військової служби.

«Культурно-просвітницька функція – полягає у впровадженні комплексу культурно-просвітницьких заходів у виховання особового складу, формуванні у нього високої духовної культури і моральних якостей, почуття патріотизму, вірності традиціям українського народу, задоволення естетичних потреб» [139, с. 140].

Організаційно-просвітницька функція виховання ГВ МО ВЗВО полягає в організації та проведенні інформаційно-пропагандистських заходів, підвищенні результативності впливу на їх свідомість та поведінку щодо оволодіння МО системою загальних, професійних та фахових компетентностей необхідних для виховання ГВ (патріотизму, чесності, почуття поваги до інституцій влади, захисту громадян, активної громадянської позиції тощо) у процесі освітньої, виховної та популяризаційної діяльності.

Досягненню очікуваного результату сприяють також визначені педагогічні умови виховання ГВ МО ВЗВО.

Вітчизняні дослідники під педагогічними умовами розуміють: обставини, що зумовлюють певний напрям розвитку педагогічного процесу Є. Хриков [189]; особливості організації освітнього процесу у ЗВО, що детермінують результати виховання, освіти та розвитку особистості здобувача освіти, об'єктивно забезпечують можливість їх досягнення (О. Дурманенко) [47, с. 136]; системний комплекс додаткових домінуючих елементів, уведених у навчально-виховний процес, що спричиняють позитивні та незворотні зміни рівня готовності майбутніх учителів (Н. Олійник) [98, с. 57]; сукупність психолого-педагогічних методів, засобів і прийомів, необхідних для здійснення виховного впливу на особистість із метою формування ціннісних орієнтацій студентської молоді. (О. Горбенко) [38, с. 120]; взаємозумовлена сукупність компонентів, які забезпечують успішну реалізацію рольової перспективи як стратегії підвищення якості педагогічної підготовки майбутніх учителів (Т. Яблонська) [207, с. 129]; сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів і матеріально-просторового середовища, спрямованих на виконання поставлених у педагогіці завдань (А. Найн) [90, с. 9].

Підсумовуючи думки науковців щодо визначення дефініції «педагогічні умови», зазначимо, що педагогічні умови повинні бути гнучкими та динамічними (розвиватися в залежності від ускладнень цілей військової, освітньої підготовки на різних освітньо-кваліфікаційних рівнях, причому основні зміни будуть відбуватися у змісті самих педагогічних умов і в характері взаємодії між ними).

Педагогічні умови підготовки майбутнього офіцера до виховання громадянської відповідальності це сукупність заходів, які повинні під час освітнього процесу сприяти досягненню МО необхідного рівня вихованості ГВ.

Я. Великий у статті «Педагогічні умови громадянського виховання офіцерів служби порятунку: концептуальний підхід» виявив педагогічні умови концептуального підходу до громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку: виявлення особливостей громадянського виховання

майбутніх офіцерів служби порятунку, зокрема громадянська вихованість як необхідна складова його професійних якостей; усвідомлення значущості громадянської діяльності в майбутній професійній діяльності; орієнтація на сучасний розвиток освіти та прогностичні тенденції суспільства; розробка концепції громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку на основі інтегративного підходу, яка базується на загальнонаукових підходах (інтегративний, культурологічний, діяльнісний, аксіологічний, креативний); уточнення компонентної структури, критеріїв, показників і рівнів громадянської вихованості особистості в контексті громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку; інтеграція змісту, форм і методів громадянського виховання майбутніх офіцерів служби порятунку в комплексі виховних справ [24].

При визначенні необхідних педагогічних умов урахуємо організаційно-педагогічні умови, які виділив С. Овчаров: сучасне інформаційно-освітнє середовище вищого навчального закладу; створення відповідної матеріально-технічної бази освітнього процесу; організація взаємозв'язку аудиторної та позааудиторної діяльності; використання в навчальному процесі нових ефективних педагогічних технологій; залучення здобувачів вищої освіти до спільної дослідницької діяльності в межах студентського наукового суспільства; використання в практиці навчання різних способів зовнішньої та внутрішньої мотивації діяльності здобувачів вищої освіти; підвищення професійно-педагогічної компетентності викладачів ВНЗ та деякі інші [96, с. 74].

Педагогічними умовами, що забезпечують ефективність виховання ГВ МО під час їх навчання у військовому закладі вищої освіти, є: наявність інтегровано-популяризаційного середовища та моніторинг рівня вихованості ГВ МО.

Розкриємо змістове наповнення зазначених педагогічних умов.

Єдине інформаційне освітнє середовище навчального закладу, як зазначає Ю. Караван, характеризується комплексною взаємодією середовища

електронного спілкування та інформаційних центрів (інформаційні, вільні ресурси Інтернет та електронну бібліотеку) [58].

Зі свого боку В. Ясвін інформаційно-освітнім середовище визначає як програмово-телекомунікаційний і педагогічний простір з єдиними технологічними засобами ведення навчального процесу, його інформаційною підтримкою та документуванням у мережі Інтернет, доступний будь-якій кількості навчальних закладів, суб'єктів навчання та управління, незалежно від початкового рівня їх освіти, професійної спеціалізації тощо [210].

Л. Панченко у дослідженні «Теоретико-методологічні засади розвитку інформаційно-освітнього середовища університету» представляє інформаційно-освітнє середовище як багатоаспектну, відкриту педагогічну реальність, яка розвивається і містить передумови, що сприяють розвитку особистості викладачів і здобувачів вищої освіти у процесі вирішення науково-освітніх завдань [104].

«Інформативно-освітнє розвивальне середовище – управлінсько-розвивальний простір, який виконує інформаційно-діагностичну, управлінсько-стратегічну та професійно-мотиваційну функції, допомагає комплексній комунікації інформаційних центрів, відділів практики, бібліотеки, роботодавців та сприяє професійному й особистісному розвитку адміністрації, науково-педагогічних працівників, студентів» [70, с. 92].

Отже, під інтегровано-популяризаційним середовищем будемо розуміти відкритий інформаційно-пропагандистський простір, який характеризується комплексною взаємодією та комунікаціями майбутніх офіцерів, їх командирів, працівників відповідних структурних підрозділів (системних адміністраторів, інженерів комп'ютерної техніки, провідних бібліотекарів та інших) щодо надання, опрацювання та роз'яснення відповідно відібраних у мережі Інтернет, електронному сховищі даних ВЗВО, бібліотеці та інших центрах, матеріалів (національно-патріотичного, правового, естетичного, культурного, історичного напрямів тощо).

Результатом взаємодії всіх складових структурно-функціональної моделі системи виховання ГВ МО ВЗВО має стати досягнення мети, а саме: підвищення рівня вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти. Відповідно до логіки дослідження необхідне здійснення наукової розвідки щодо пошуку шляхів практичної реалізації структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів ВЗВО.

2.4. Шляхи та засоби реалізації системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти

Реалізація системи виховання громадянської відповідальності відбувається через упровадження структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів в освітню діяльність військових закладів вищої освіти, розробку авторського та адаптацію наявного діагностичного інструментарію для оцінювання рівня вихованості ГВ МО після впровадження розробленої системи; розробку та впровадження вибіркового освітнього компонента для виховання ГВ МО; проведення вебінарів, воркшопів, тренінгів, семінарів для респондентів експериментальної групи.

Упровадження розробленої структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти повинне відбуватися за такими підетапами: підготовчим, організаційним, основним.

Основною метою підготовчого підетапу є розробка алгоритму дій проведення формувального етапу педагогічного експерименту: визначення ВЗВО, чисельності респондентів (суб'єктів експерименту), кількості та переліку необхідних методів, форм та засобів (вибірковий освітній компонент, коучинг-сесії, семінари, бесіди, конкурси, екскурсії, виховні

заходи національно-патріотичного спрямування тощо), які треба розробити з метою підвищення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО; тривалість експерименту; наявність педагогічних умов виховання ГВ МО ВЗВО (інтегровано-популяризаційного середовища та моніторингу рівня вихованості ГВ МО) тощо.

Метою організаційного підетапу є здійснення інформаційно-комунікативного супроводу освітнього процесу майбутніх офіцерів.

Для здобувачів вищої освіти – майбутніх офіцерів ЕГ пропонуємо розроблений перелік форм, методів та засобів: *семінари* «Проблеми виховання громадянської відповідальності військовослужбовців», «Мотивація до виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», «Формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків», «Сучасні інформаційні та освітні технології виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», «Технології дистанційного навчання у процесі виховання громадянської відповідальності військовослужбовців», «Онлайн-бібліотека – інструмент обміну підвищення рівня знань майбутніх офіцерів»; *факультатив* «Самоосвіта військовослужбовців», *коучинг-сесії*: «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», «Інтерація громадянської відповідальності», «Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України», «Ціннісні орієнтири сучасного офіцера ЗСУ: виклики й вимоги часу»; *конкурси* «Я громадянин! Я військовослужбовець!»; *спортивно-військову гра-змагання* «Козацькі розваги»; *дискусійний клуб* «Патріот», *онлайн-бібліотеку* «Виховання громадянської відповідальності» тощо.

Метою основного підетапу є підвищення рівня вихованості ГВ МО ВЗВО за компонентами структури ГВ МО (мотиваційно-ціннісним, когнітивно-конативним, діяльнісно-вольовим, результативно-оцінювальним).

Для підвищення рівня вихованості ГВ МО (за всіма компонентами структури ГВ) пропонуємо запровадити проведення низки семінарів для здобувачів освіти ВЗВО. Наведемо тематику цих семінарів: «Проблеми

виховання громадянської відповідальності військовослужбовців», «Мотивація до виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», «Формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків», «Сучасні інформаційні та освітні технології виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», «Технології дистанційного навчання у процесі виховання громадянської відповідальності військовослужбовців», «Онлайн-бібліотека – інструмент обміну підвищення рівня знань майбутніх офіцерів».

Наведемо фрагмент семінару «Формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків»

Мета: систематизувати, поглибити і розширити знання майбутніх офіцерів про формування емоційної стійкості при виконанні професійних обов'язків, закріпити на занятті знання понять «емоційність», «емоційну компетентність», «емоційну стійкість»; розвивати світогляд, пам'ять, увагу, критичне мислення, творчі здібності, силу волі майбутніх офіцерів, розвивати їх уміння правильно узагальнювати інформацію та робити висновки; виховувати прагнення до прекрасного, позитивне ставлення до себе, до оточуючих, до життя в цілому; удосконалювати професійну увагу (зосередженість, активність, емоційну стійкість).

Завдання: поглибити і закріпити знання про формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків; закріпити знання понять «емоційність», «емоційна компетентність», «емоційна стійкість»; сформувати вміння з пошуку, узагальнення і критичного аналізу навчального матеріалу з обраної теми.

Список використаних джерел:

1. Військова психологія у вимірах війни і миру : проблеми, досвід, перспективи : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру : проблеми, досвід, перспективи». Київ : КНУ імені Тараса Шевченка 2018. 200 с.

2. Неурова А.Б., Капінус О.С., Грицевич Т.Е. Діагностика індивідуально-психологічних властивостей особистості : навч.-метод. посібник. Львів : НАСВ, 2016. 181 с.

3. Окаєвич А. В. Формування емоційно-вольової стійкості майбутніх офіцерів збройних сил України як актуальна психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Вип. № 71. Т. 2. 2020. 173–176.

4. Dienizhna S. O., Sova M. O. Psychological training of law enforcement officers for professional activity in extreme situations. *Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University*. Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2016. Issue 32. P. 99–115.

План

1. Поняття «емоційність», «емоційна компетентність», «емоційна стійкість» у свідомості майбутніх офіцерів.

2. Особливості формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків.

3. Основні поради майбутнім офіцерам щодо дотримання громадянських обов'язків та поліпшення власної емоційної стійкості при виконанні професійних обов'язків.

4. Методики дослідження і формування емоцій та почуттів, емоційної стійкості майбутніх офіцерів.

Обговорення навчальних питань семінару

Обговорення навчальних питань семінарського заняття починається з актуалізації попередніх знань майбутніх офіцерів. Майбутніми офіцерами узагальнено сутність дефініцій «емоційність», «емоційна компетентність», «емоційна стійкість».

Емоційність – характеристика і якість особистості, що виявляється в динаміці виникнення різноманітних емоцій та почуттів; психологічні

особливості емоційного реагування особистості; обумовлює зокрема якість і рівень переживань людини.

Емоційна компетентність – це здатність особистості усвідомлювати і визнавати власні почуття і почуття інших, задля управління своїми емоціями всередині себе і в стосунках з іншими. Також емоційна компетентність характеризується сукупністю різних здібностей особистості, знань, умінь і навичок, що безпосередньо дозволяє людині не тільки контролювати власний емоційний стан, а й створювати сприятливу емоційну атмосферу у процесі спілкування.

Емоційна стійкість – це особлива властивість темпераменту особистості, що дозволяє безпечно виконувати цільові завдання професійної діяльності, швидко переходити з одного емоційного стану до іншого; сукупність різноманітних емоційних характеристик і властивостей особистості, що спрямовані на досягнення поставлених мети, цілей і завдань; одна з динамічних властивостей емоційності особистості.

Далі за планом семінарського заняття буде визначення майбутніми офіцерами особливостей формування їх емоційної стійкості при виконанні професійних обов'язків.

Фрагмент доповіді майбутнього офіцера

Один із головних компонентів процесу успішного виконання військових обов'язків майбутніх офіцерів є врегулювання і контроль ними власної емоційної стійкості, належний рівень сформованості емоційного стану особистості та створення позитивного емоційного середовища в колективі.

Проте на сьогодні, проаналізувавши досвід військової і професійної підготовки майбутніх офіцерів, можна дійти висновку, що виникає нагальна потреба у пошуку нових шляхів і методів підвищення рівня сформованості досліджуваного процесу.

Узагальнення сутності понять «емоційність» і «емоційна стійкість» дозволяє констатувати, що однією із провідних характеристик емоційної

стійкості є здатність особистості контролювати свій емоційний стан, адаптуватися вчасно в тій чи іншій ситуації, зберігати рівень готовності до виконання професійних обов'язків в умовах впливу різних як позитивних, так і негативних чинників.

Сформованість умінь контролювати прояви емоцій у майбутніх офіцерів є основою формування емоційної стійкості як базового компонента їх професійної діяльності.

Відповідно до теми заняття слушною буде думка дослідників С. Деніжної та М. Сиви, які визначили емоційну стійкість військовослужбовців як можливість зберігати у складних умовах стабільний емоційний та психологічний стан, адекватно оцінювати рівень складності задач, що постають перед ними, і при цьому контролювати свої почуття та емоції для успішного виконання професійних обов'язків, які характерні для висококваліфікованих, урівноважених військовослужбовців, професіоналів своєї справи. Науковці виокремили особистісно-професійні якості, що виразилися через: «відсутність у службовця психологічних реакцій, що знижують ефективність дій в екстремальних ситуаціях і породжують неточності, промахи, помилки; натренованість у бездоганному виконанні професійних дій у психологічно складних умовах; уміння зберігати професійну пильність, виявляти розумну настороженість і увагу до ризику, небезпеки, несподіванок; невіддатливість до психологічного тиску; уміння володіти собою в психологічно напружених, конфліктних, стресогенних ситуаціях» [215].

У науковому доробку А. Окаєвич «Формування емоційно-вольової стійкості майбутніх офіцерів збройних сил України як актуальна психолого-педагогічна проблема» зазначено: «здебільшого «емоційну стійкість» розглядають як складне психічне утворення, яке є результатом інтегрування певних психічних процесів і явищ. Стосовно майбутніх офіцерів, емоційно-вольова стійкість, на наше переконання, є інтегративною властивістю особистості, що формується в процесі військово-професійної підготовки

в спеціально створеному освітньому середовищі вищого військового навчального закладу, належний рівень сформованості якої забезпечує успішне виконання навчальних та службово-бойових завдань в умовах впливу психотравмуючих факторів» [97, с. 175 – 176].

Запитання для самоконтролю:

1. Що ви розумієте під поняттям «емоційна стійкість»?
2. Які основні особливості формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків?
3. Що сприяє формуванню емоційної стійкості?
4. Які методи доцільно застосовувати для формування емоційної стійкості майбутніх офіцерів при виконанні професійних обов'язків?
5. Як, на вашу думку, навчитись контролювати власні емоції при виконанні професійних обов'язків?

Також для майбутніх офіцерів радимо застосовувати розроблений авторський вибірковий освітній компонент «Система виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів», використовуючи такі методи, як адміністративні (накази, розпорядження тощо), педагогічні (групова дискусія, кейс-методи, проблемні і рольові ігри, «мозковий штурм», професійні військові тренінги тощо).

Наведемо тематичний план освітнього компонента.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.

Тема 1. Нормативно-правова база національно-патріотичних виховання та громадянської відповідальності військовослужбовців.

Тема 2. Проблеми виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.

Тема 3. Змістове наповнення дефініції громадянська відповідальність майбутніх офіцерів.

Тема 4. Структура громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.

Тема 5. Моніторинг рівня вихованості громадянська відповідальність майбутніх офіцерів.

Тема 6. Методологічні підходи до виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.

Тема 7. Принципи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.

Тема 8. Функції виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів.

РОЗДІЛ 2. ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Тема 1. Виховні ідеали українського народу.

Тема 2. Традиції родинного та козацького виховання громадянської відповідальності.

Тема 3. Культурно-історичні фактори виховання патріотизму, почуття громадянського обов'язку

Тема 4. Виховання у майбутніх офіцерів національного світогляду засобами української народної спадщини

Тема 5. Шляхи формування активної громадянської позиції майбутніх офіцерів

Тема 6. Сучасні тенденції розвитку національного виховання та громадянської відповідальності.

Наведемо фрагмент лекції «Виховні ідеали українського народу».

Тема. Виховні ідеали українського народу.

Мета: сформувати на занятті поняття про «ідеал», розкрити сутність виховних ідеалів українського народу, забезпечити засвоєння майбутніми офіцерами інформації про виховні ідеали українського народу, розвивати світогляд, пам'ять, увагу, критичне мислення, творчі здібності майбутніх офіцерів, розвивати їх уміння правильно узагальнювати інформацію та робити висновки, вміння порівнювати, узагальнювати, аналізувати; виховувати шанобливе ставлення до української культури, повагу до Батьківщини, до свого

народу, виховувати прагнення до прекрасного, позитивне ставлення до себе, до оточуючих, до життя в цілому.

Завдання:

- ознайомити з поняття виховного ідеалу українського народу;
- розкрити поняття «ідеал»;
- ознайомити з видатними постатями в історії українського педагогіки та педагогіки виховання;

Список використаних джерел:

1. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для виховників, учителів і українських родин у 2-х виданнях. Брюссель, Торонто, Нью-Йорк, Лондон, Мюнхен : В-во Центральної Управи Спілки Української Молоді, 1976. 208 с.
2. Виховні ідеали українського народу в їх історичному розвитку. URL : <https://helpiks.org/1-116682.html>.
3. Українські виховні ідеали і традиції родинного, лицарського і козацького виховання. URL : <https://cutt.ly/EnmOYTa>.

План

1. Поняття «ідеал» у свідомості українського народу.
2. Видатні постаті в українській історії педагогіки виховання.
3. Основні національні обов'язки вірних сучасних українських ідеалів.

Ще з давніх часів український народ з метою становлення особистості сформував цілісну систему навчання і виховання, систему впливів на особистість. А основною проблемою кожної педагогічної системи є виховний ідеал як основна мета виховання, найважливіший компонент духовності особистості загалом і всього народу зокрема. Український народ має особливий виховний ідеал.

Важливо, щоб кожен свідомий українець наслідував традиції своєї держави, розумів сутність виховання та формування виховного ідеалу, аналізував історію становлення виховання і прагнув виховувати в собі якості виховного ідеалу на прикладі видатних постатей вітчизняної педагогіки та педагогіки виховання.

Виховний ідеал українського народу безпосередньо залежить від державного устрою, світогляду, моралі і духовності народу, його релігії, рівня культурного розвитку та національних властивостей українського суспільства. Будь-які зміни в житті держави та її народу безумовно впливають на виховну систему, зокрема і на виховні ідеали українського народу. Однак українська система виховання, попри всі труднощі становлення самобутності держави та набуття безпосереднього суверенітету, має стійкі позиції і традиції формування у дітей та молоді ідеалів.

Якщо вивчати історичний аспект української культури, то варто згадати, що для українців основними народними виховними ідеалами був трудівник-селянин-орач, сівач, землероб, хлібороб, козак-лицар, мужній захисник своєї вітчизни та борець за правду, свободу і незалежність, палкий патріот, свідомий працелюб і вірний громадянин своєї держави.

Для українського народу та молоді зокрема такими виховними ідеалами стали І. Богун, І. Виговський, І. Гонга, М. Залізник, І. Мазепа, С. Наливайко, П. Сагайдачний, І. Сірко, Т. Трясило, Б. Хмельницький та інші народні герої [168].

У народній свідомості людина-ідеал – це та, яка «має міцне здоров'я, гарне тіло, струнку поставу, глибокий світ національної духовності, бере активну участь у громадському, політичному і культурному житті держави» [168].

У сучасних умовах молодь зазвичай обирає ідеал шляхетного лицаря, морально чисту і високодуховну особистість, захисника Вітчизни та її культури, звичаїв, традицій. До таких лицарів української культури, науки й освіти відносять В. Вернадського, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Я. Мудрого, В. Мономаха, С. Русову, Т. Шевченка та інших виховних ідеалів українського народу [168].

Виховний ідеал українського народу – це досконала особистість, зі свідомими поглядами та національною позицією, людина, яка усвідомлює громадянську відповідальність, поєднує в собі високі патріотичні

та громадянські риси, відповідає інтересам народу та дотримується обов'язків перед державою. Щоб стати виховним ідеалом своєї батьківщини і бути вірним сучасним українським ідеалам необхідно як словом, так і ділом дотримуватись таких національних обов'язків: шанобливо ставитися до Батьківщини та народу, плекати рідну мову, досконало володіти українським словом, не забувати, оберігати, поглиблювати знання української культури, звичаїв і традицій, постійно розвивати свої інтелектуальні і творчі здібності, розвивати почуття, загартовувати характер, формувати силу волі і духу з метою як власного вдосконалення і росту, так і підвищення добробуту українського народу; активно брати участь у становленні української держави, громадському й політичному житті суспільства і не забувати про колоритність не лише власної культури, а й інших держав, підтримувати, сприяти і поглиблювати єдність держав, їх культур і традицій.

Запитання для самоконтролю:

1. Яких видатних постатей в українській історії педагогіки ви знаєте?
2. А. Макаренко – виховний ідеал українського народу. Обґрунтуйте чому?
3. Як ви розумієте поняття «ідеал»? Хто для вас є виховним ідеалом?
4. Назвіть найголовніші обов'язки виховного ідеалу українського народу.

Для забезпечення реалізації педагогічної умови «інтегровано-популяризаційне середовище» розроблено онлайн-бібліотеку «Виховання громадянської відповідальності» (рис. 2.5).

Розроблена онлайн-бібліотека містить 179 каталогів, зокрема:

- 7 чудес України (інформаційні матеріали, відеосюжети, фото, буклети про Києво-Печерську Лавру; Софію Київську; Софіївку; Херсонес Таврійський; Заповідник «Кам'янець»; Святогірську Лавру; Хортицю; Почаївську Лавру);
- духовна спадщина України (представлено унікальні відео та фото матеріали, книги, журнали, а також буклети інформаційного характеру з історії України та Слобожанщини тощо);

- етикет сучасного офіцера ЗСУ (збірка відео фрагментів щодо правил та норм поведінки в громадських місцях, статутні відносини військовослужбовців, службовий етикет офіцера тощо);
- книгозабезпечення освітнього процесу (інформація щодо підручників, навчальних посібників, конспектів лекцій та додаткових матеріалів для здійснення самоосвітньої діяльності майбутніх офіцерів).

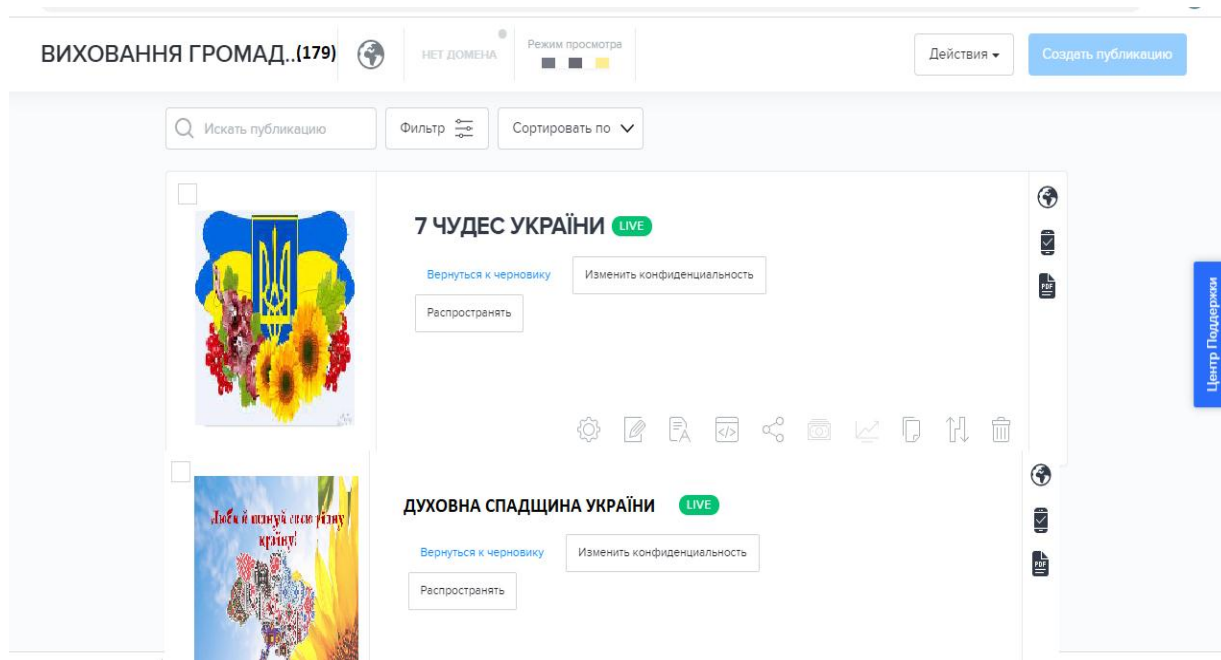

Рис. 2.5 Зображення екрана онлайн-бібліотеки «Виховання громадянської відповідальності»

Заслуговує на окрему увагу каталог «Фільми про героїчні подвиги українського народу у Другій Світовій війні», серед яких представлено такі фільми: «Хайтарма» (художній фільм українського режисера Ахтема Сейтаблаєва, 2013 року. Фільм розповідає про депортації кримських татар 1944 року), «Далекий постріл» (художня стрічка Валерія Шалиги, 2005 року), «1377 – спалені заживо» (документальний фільм Івана Кравчишина, знятий 2009 року. 1377 – це кількість сіл, які були спалені під час нацистської окупації території України), «Війна. Український рахунок» (документальний фільм режисера Сергія Буковського, знятий 2002 року. Стрічка має 9 частин

та є однією із найбільш відомих в українській документалістиці), «Хроніка Української повстанської армії 1942–1954» (документальний фільм, виробництва Громадського телебачення. Стрічка розповідає про шлях основного теоретика українського націоналістичного руху ХХ століття Степана Бандери) [169].

Одним із напрямів діяльності онлайн-бібліотеки є інформаційно-бібліографічна робота. У процесі роботи із майбутніми офіцерами пропонуємо використовувати індивідуальні та групові форми й методи роботи, а саме: інформування НПП, здобувачів освіти щодо – нових нормативно-правових документів відповідних органів влади (МОН, МВС, МОУ, ЗСУ та інші); проведення книжково-ілюстрованих робіт НПП, співпрацівників ВЗВО тощо.

В освітній процес для підвищення рівня виховання ГВ МО за мотиваційно-ціннісним та когнітивно-конативним компонентами структури громадянської відповідальності майбутніх офіцерів доречно впроваджувати факультатив «Самоосвіта військовослужбовців», орієнтовний тематичний план подано у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

**Тематичний план факультативу
«Самоосвіта військовослужбовців»**

Дата проведення	Тематика заняття
1	2
Вересень	Самоосвіта майбутніх офіцерів: вимоги та виклики сьогодення
Жовтень	Конституційні права та свободи громадянина України
Листопад	Роль офіцера у зміцненні демократичних основ державності
Грудень	Ціннісні орієнтири – вектор духовного розвитку майбутнього офіцера
Січень	Національні звичаї та традиції українського народу
Березень	Педагогічні ситуації за темою «Мотивація якісного виконання військового та громадянського обов'язків»
Квітень	Інноваційні методи підвищення рівня вихованості громадянської відповідальності
Травень	Лайфхаки дистанційної освіти

Також для підвищення рівня вихованості ГВ та мотивації до його підвищення можливе проведення очних та дистанційних екскурсій до музеїв –

історичний музей, Харківський художній музей, Національного військово-історичного музею України; патріотичну мандрівку «Незабутній подвиг народу – героїчне визволення України» до Дня вигнання нацистських окупантів із України (Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І. С. Конєва») тощо.

Окрім усього вищезазначеного із здобувачами освіти – майбутніми офіцерами – можна проводити коучинг-сесії (*коучинг* – система взаємодії, спрямована на швидке досягнення позитивних результатів [202]; коуч-сесія – персональна структурована бесіда, або так звана робоча зустріч коуча і клієнта, спрямована на отримання конкретного результату [203]) для підвищення рівня вихованості за всіма компонентами структури ГВ МО. Як приклад, наведемо такі теми коучингів: «Мистецтво виховання активної громадянської позиції», «Інтеракція громадянської відповідальності», «Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України», «Ціннісні орієнтири сучасного офіцера ЗСУ: виклики й вимоги часу».

Наведемо приклад фрагменту коучингу «Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України» рис. 2.6.

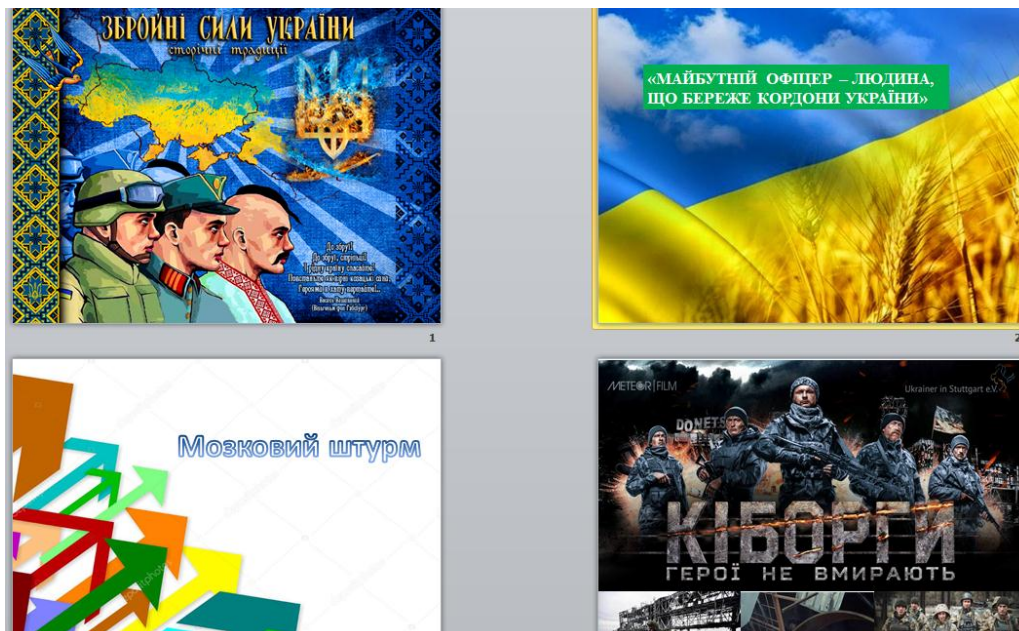

Рис. 2.6 Зображення екрана коучингу «Майбутній офіцер – людина, що береже кордони України»

Для майбутніх офіцерів у межах упровадження структурно-функціональної моделі системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти та підвищення рівня вихованості за мотиваційно-ціннісним, когнітивно-конативним, діяльнісно-вольовим компонентами структури ГВ МО доцільно організовувати та проводити конкурси «Я громадянин! Я військовослужбовець!»; спортивно-військову гра-змагання «Козацькі розваги».

Для самооцінювання здобутих знань із рідної мови (когнітивно-конативний, результативно-оцінювальний компоненти структури ГВ МО) здобувачів вищої освіти (МО) необхідно залучати до написання Всеукраїнського радіо диктанту.

Із майбутніми офіцерами також можна проводити тематичні години спілкування, присвячені трагічним подіям Бабиного Яру; визволення України від фашистських окупантів; «Час темряви» до вшанування 87-х роковин Голодомору з метою усвідомлення МО значення необхідності бути вірним військовій присязі та служіння Батьківщині, виховання ГВ, цінності людського життя, етичних норм поведінки військовослужбовців тощо.

Можна організувати проведення дискусійного клубу «Патріот». Наприклад до державного свята Дня Гідності та Свободи у листопаді: ознайомитись із відео зверненням міністра освіти і науки України, після перегляду тематичних відеоматеріалів подискутувати над основними принципами гідності.

Рекомендуємо також переглянути вебінар, який провів кандидат юридичних наук, доцентом, полковником поліції В. Бабакін «Етикет військовослужбовця – офіцера ЗСУ» для МО ЕГ. Відповідно до плану цього вебінару висвітлено такі питання, як службовий етикет офіцера ЗСУ, етикет офіцера в громадських місцях, запобігання булінгу у системах «командир-підлеглий». На початку вебінару заплановане вступне слово, а наприкінці – дискусія та висновки.

Отже, упровадження розробленої структурно-функціональної моделі повинне відбуватися відповідно до взаємопов'язаних складових: змістового (соціальне замовлення, мету, завдання, зміст, об'єкт, суб'єкти та компоненти структури ГВ МО), методологічного (методологічні підходи, принципи), організаційну (методи, засоби, форми), функціонального (функції, педагогічні умови), результативного (критерії, показники та рівні, діагностичний інструментарій, результат), задля успішного виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Висновки до другого розділу

У другому розділі досліджено теоретичний та практичний аспект виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

1. Здійснено аналіз наукової та науково-педагогічної літератури, досвіду минулих епох щодо виховання ГВ молодого покоління.

2. Проаналізовано нормативно-правові документи, науково-методичну, філософську, педагогічну та спеціальну літературу та уточнено базові поняття дослідження «громадянськість», «громадянська відповідальність». Схарактеризовано структуру ГВМО, яка складається із когнітивно-конативного, мотиваційно-ціннісного, рефлексивно-оцінювального, діяльнісно-вольового компонентів.

3. Розроблено критерії вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти (мотиваційно-акмеологічний, інформаційно-пізнавальний, діяльнісно-комунікативний), а також показники та рівні (високий, середній, достатній). Схарактеризовано відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників вихованості громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладах вищої освіти.

4. Визначено шляхи реалізації структурно-функціональної моделі системи виховання ГВ МО через участь у семінарах, коучингах, перегляд вебінарів, відеоматеріалів тощо, з урахуванням усіх підетапів: підготовчий, організаційний, основний.

Література до другого розділу

1. Акимов Д. И. Социальный маркетинг. Киев : Наук. думка, 2008. 144 с.
2. Акофф Р. Л. Планирование будущего корпорации. Москва : Прогресс, 1985. 327 с.
3. Альбошій О. В., Павленко С. О., Павлов Я. В., Писаревський С. В. Дослідження методичних аспектів підвищення надійності зберігання матеріальних засобів для забезпечення військ шляхом управління ризиками. *Честь і закон*. Серія : Управління та адміністрування у сфері службово-бойової діяльності. Харків, 2020. Вип. 2 (73). С. 135 – 142.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Серия «Мастера психологи». Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288с.
5. Ашумов В. Р. Якість освіти у ВНЗ. Київ : Наукова думка, 2010. 122 с.
6. Бабакіна О. О. Формування громадянськості майбутнього вчителя початкових класів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2008. 234 с.
7. Бастун М. В. Культурологічний підхід в освіті та його психолого-педагогічне забезпечення. *Горизонти освіти*. 2012. Т. 3. № 36. С. 170–175.
8. Безверха Т. В. Державне управління етнонаціональними відносинами в контексті формування української національної ідеї : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Донецьк : ДРІДУ, 2008. 21 с.
9. Бех І. Д. Виховання особистості : підруч. для студентів вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2008. 848 с.

10. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : науково-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.
11. Бобкова Е. Н. Педагогические условия воспитания социальной ответственности у старших школьников : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук. Киев, 2004. 16 с.
12. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації (підготовка вчителя до формування виховуючих відносин з учнями) : навч.-метод. посібник. Київ : ІЗМН, 1996. 232 с.
13. Бондаревская Е. В. В защиту «живой» методологии. *Педагогика*. 1998. № 2. С. 102–105.
14. Бондаревская Е. В. Воспитание как возрождение гражданина, человека культуры и нравственности (Основные положения концепции в изменившихся условиях). Ростов-на-Дону, 1995. 32 с.
15. Бондаревская Е. В. Ценностные основы личностно-ориентированного воспитания. *Педагогика*. 1995. № 4. С. 29–36.
16. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. Ростов-на-Дону : Изд-во РГПУ, 2000. 352 с.
17. Борзик О. Б. Формування гармонійних міжособистісних відносин майбутніх учителів початкових класів : дис. ... д-ра філософії : 011 / Комунал. закл. «Харків. гум.-пед. акад.» Харків. обл. ради. Харків, 2021. 382 с.
18. Боришевський М. Й. Громадянська спрямованість у контексті стратегій та цілей життєдіяльності особистості. Психолого-педагогічні умови виховання громадянської спрямованості в юнацькому віці : наук.-метод. посібник. Київ : Міленіум, 2004. С. 5–16.
19. Вакуленко В. М. Вступ до акмеології педагогічної освіти : монографія. Алчевськ, 2003. 147 с.
20. Вакуленко В. М. Розвиток теорії й практики вищої педагогічної освіти України, Росії, Білорусі на основі акмеологічного підходу : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2007. 496 с.

21. Васильев С. Н. Формирование социальной ответственности у курсантов военного вуза : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук. Киев, 2006. 214 с.
22. Васищев В. Формування педагогічної культури майбутніх офіцерів у освітньому просторі військового закладу вищої освіти науково-практичної конференції : наук.-практ. конф. / Національної академії Національної гвардії України : *Службово-бойова діяльність Національної гвардії України: сучасний стан, проблеми та перспективи*. Харків, 2020.
23. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
24. Великий Я. Б. Педагогічні умови громадянського виховання офіцерів служби порятунку : концептуальний підхід : пед. альманах. 2016. Вип. 31. С. 16–22. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2016_31_4.
25. Вербицька П. В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2000. 224 с.
26. Військово-патріотичне виховання в навчальному закладі. URL : <https://osvita.ua/vnz/reports/dpju/24380/>.
27. Виховна робота у Збройних Силах України : підручник / А. О. Кобзар, О. В. Копаниця, В. М. Грицюк та ін. / за заг. ред. Б. П. Андресюка. Чернівці : Місто, 2011. 408 с.
28. Войчун О. В. Формування громадянської активності студентів університету засобами студентського самоврядування : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, МОН України. Київ, 2020. 314 с.
29. Волкова Н. П. Педагогіка : посібник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Академія, 2002. 576 с.
30. Вяткин П. В. Качество образования. Москва : Педагогика, 2010. 153 с.
31. Гайсина Г. И. Образование как социокультурный феномен : монография. Москва, Уфа : МГБУ; БГПУ, 2000. 148 с.

32. Галатюк Ю., Тищук В. Підготовка майбутніх учителів фізики до творчої професійної діяльності. Львів, 2005. Вип. 19. Ч. 1. С. 307–313.
33. Гамула І. А. Формування відповідальності в курсантів військових інститутів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2002. 20 с.
34. Голіна І. В., Кияшко Л. О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя / Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. *Психологія*. 2007. Вип. 38. № 771. С. 54–58.
35. Гончаренко С., Кушнір В., Кушнір Г. Методологічні особливості наукових поглядів на педагогічний процес. *Шлях освіти*. № 4. 2008. С. 2–10.
36. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Вид. 2 : доповн. і випр. Рівне : Волинські обереги, 2011. 552 с.
37. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 374 с.
38. Горбенко О. В. Виховання ціннісних орієнтацій студентської молоді засобами східних єдиноборств : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / ДЗ «Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка». Старобільськ, 2018. 279 с.
39. Грабар Є. Виховання громадянської відповідальності в майбутніх офіцерів у військових закладах вищої освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 16. Т. 2.
40. Грязнов І. О. Теоретико-методичні засади морального виховання майбутніх офіцерів державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2005. 40 с.
41. Губенко А. Державне регулювання патріотичного виховання в закладах вищої освіти МВС України. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2020. С. 26–27.
42. Гуменникова Т. Р. Теоретико-методичні засади підготовки майбутнього педагога до особистісно орієнтованого виховання молодших

школярів в умовах ступеневої освіти : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2011. 540 с.

43. Гуторцев В. Р. Качество образования в ВУЗ. Москва : Педагогика, 2010. 310 с.

44. Деркач А. А., Кузьмина Н. В. Акмеология: пути достижения вершин профессионализма. Москва : Луч, 1993. 32 с.

45. Долженко В. О. Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2006. 20 с.

46. Дубасенюк О. А. Теорія і практика професійної виховної діяльності педагога : монографія. Житомир : ЖДУ ім. Івана Франка, 2005. 367 с.

47. Дурманенко О. Л. Теоретичний аналіз поняття «педагогічні умови» в контексті моніторингу виховної роботи у вищому навчальному закладі. *Молодь і ринок*. 2012. № 7 (90). С. 135–137.

48. Євдокимова Н. О. Навчальний тренінг як засіб формування суб'єктності в учбово-професійній діяльності. *Актуальні проблеми психології: екологічна психологія* : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2010. Вип. 23. Т. 7. С. 125–128.

49. Завалевський Ю. І., Прокопович Ю. А., Сагарда В. В. Громадянська освіта і громадянське виховання в закладах освіти : наук.-метод. рекомендації. Чернівці : Букрек, 2004. 47 с.

50. Земка О. В. Застосування акмеологічного підходу в контексті формування підприємницької компетентності у майбутніх педагогів. *Інноваційна педагогіка* / Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. Вип. 12. Т. 1. С. 83–85.

51. Золотарьова О. В. Формування ціннісних орієнтацій студентів у процесі виховної роботи вищого технічного навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Слов`янськ, 2016. 269 с.

52. Зябрева С. Е. Виховання громадянськості студентів професійнотехнічних коледжів у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2010. 23 с.

53. Зязюн І. А. Універсальність та інтерактивність культури в освітньому просторі інформаційного суспільства. *Ставропігійські філософські студії. ULTIMA RATIO*: присвяч. 555-річчю першої писемної згадки про Львівське Братство та його школи / Ун-т «Львівський Ставропігійон», Ін-т мистецтв нац. пед. ун-ту імені М. Драгоманова. Львів, 2009. С. 230–244.

54. Івашковський В. Система виховання дітей в Україні за часів розквіту козацтва. *Початкова школа*. 2014. № 12. С. 41–45. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psh_2014_12_13.

55. Исаев И. Ф. Культурологический подход в исследовании проблем профессионализма педагога. *Профессионализм педагога: сущность, содержание, перспективы и развитие* : материалы Юбилейной междунар. научн.-практ. конф. Москва, Ярославль : МПГУ, 2006. Ч. 1, С. 87–92.

56. Капінус О. С., Герус О. П. Особливості формування соціальної відповідальності майбутнього офіцера Збройних Сил України. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. С. 159–163.

57. Капустіна О. І. Виховання соціальних цінностей у майбутніх педагогів дошкільної освіти : дис. ... д-ра пед. наук : 011 Освітні педагогічні науки / Комунал. закл. «Харків. гум.-пед.а академ.» Харків. обл. ради. Харків, 2021. 254 с.

58. Караван Ю. В. Єдине інформаційно-освітнє середовище як важливий елемент підвищення якості підготовки фахівців. URL : <http://www.sworld.com.ua/konfer26/56.pdf>.

59. Карась А. Ф. Розвиток демократії як здійснення громадянського суспільства / Універсум. журнал політології, футурології, економіки, науки та культури. 2000. № 3–4. С. 17–21.

60. Киричук О., Кириленко С. Науково-методичне забезпечення системи національного виховання в освітніх закладах України. : матеріали І Міжнародної науково-практ. конф. *Високі технології виховання*. Харків, 1995. Ч. 1. С. 34–38.

61. Класифікація форм та видів соціальної відповідальності. URL : <http://surl.li/vmyj>.

62. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності : проект / наук. творч. колектив: О. В. Сухомлинська (наук. кер.) та ін.. *Шлях освіти*. 2000. №3. С. 7–13.

63. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. URL : <http://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>.

64. Концепція громадянської освіти в Україні. URL : <http://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>.

65. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України від 16 червня 2015 року. URL : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/.

66. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні від 3 жовтня 2018 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>.

67. Концепція громадянської освіти та виховання дітей і молоді в Україні : проект. 2012. URL : <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1357391226>.

68. Коробейникова И. Ю. Педагогические условия формирования ответственного отношения к учебно-профессиональной деятельности у курсантов военного вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Челябинск, 2001. 196 с.

69. Кошолоп О. Ф. Методологічні засади громадянського виховання учнівської молоді. *Освіта Донбасу*. 2007. № 1 (120). С. 44–50.

70. Кравченя А. О. Управління якістю професійної підготовки майбутніх учителів інформатики : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06 / Луган.нац. ун-т ім.Т. Шевченка. Старобільськ, 2017. 260 с.

71. Краевский В. В., Бережнова Е. В. Методология педагогики : новый этап : учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений. Москва : Академия, 2006. 400 с.
72. Кузьмина Н.В. Предмет акмеологии. Изд. 2-е, испр. и доп. Санкт-Петербург : Политехника, 2002. 189 с.
73. Курило В. Моделювання системи критеріїв оцінки розвитку освіти в регіоні. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 2. С. 35–39.
74. Кучерявий А. О, Бура Ю. С. Спільні та відмінні цілі й принципи виховання майбутніх фахівців у вищих педагогічних та військових навчальних закладах. 2018. С. 165–169.
75. Левківський М. В. Соціально-громадянська відповідальність особистості / *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кіровоград, 2003. Вип. 52. Ч. 1. С. 44–47.
76. Лист МОН України від 16.08.2019 № 1/9-523 «Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році». URL : <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-nacionalno-patriotichne-vihovannya-u-zakladah-osviti-u-20192020-navchalnomu-roci>.
77. Ломакіна Г. І. Громадянськість як якість суб'єкта громадянського суспільств. URL : http://www.rusnauka.com/27_NPM_2012/Pedagogica/3_117001.doc.htm.
78. Макогончук Н. В. Сутність, зміст та структура громадянської компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників : зб. наук. праць / Хмельницький інститут соціальних технологій Університету «Україна». 2012. № 6. С. 96–100. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_6_25.
79. Максименко С. Д. Генезис существования личности. Киев : ООО «КММ», 2006. 240 с.
80. Максимова В. Н., Полетаева Н. М. Акмеология последипломного образования педагога : монографія. Санкт-Петербург : ГНУ ИОВ РАО, 2004. 228 с.
81. Маслак Л. П. Основні етапи та принципи формування професійної іншомовної компетентності майбутнього офіцера. *Наукові записки кафедри*

педагогіки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : зб. наук. праць / за ред. Л. С. Нечепоренко. Харків : Видавничий центр ХНУ, 2008. С. 143–149.

82. Мельничук Т. Ф. Культурологічний підхід формування духовності студентської молоді засобами культурно-просвітницької діяльності. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2016. Вип. 6. С. 136–147. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2016_6_15.

83. Михайліченко М. В. Громадянська компетентність майбутніх учителів : навч.-метод. посіб. Київ. Тернопіль : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. 128 с.

84. Молчанюк О. В. Методологічні підходи до дослідження проблеми виховання ціннісного ставлення до природи майбутніх учителів. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2018. Вип. 44. С. 66–78. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ttmniv_2018_44_8.

85. Молчанюк О. В. Теоретико-методологічні засади виховання в майбутніх учителів біології ціннісного ставлення до природи : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Київ, 2020. 478 с.

86. Морзе Н. В., Барна О. В., Вембер В. П. Інформатика : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів. Київ : УОВЦ «Оріон», 2017. 208 с.

87. Морзе Н. В., Ігнатенко О. В. Методичні особливості вебінарів, як інноваційної технології навчання. *Інформаційні технології в освіті* : зб. наук. пр. Херсон : ХДУ, 2010. Вип. 5. С. 31–39.

88. МОН України «Про Національно-патріотичне виховання». URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/pozashkilna-osvita/vihovna-robotata-zahist-pravditini/nacionalno-patriotichne-vihovannya>.

89. Мулява В. Д., Замотаєва Н. В. Актуальні проблеми військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України. *Вісник Національного університету оборони України*. № 3 (28). 2012. С. 75–79.

90. Найн А. Я., Ключев Ф. Н. Проблемы развития профессионального образования : региональный аспект. Челябинск : ЧИРПО, 1998. 264 с.

91. Наказ МОН України від 29.07.2019 № 1038 «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641».

92. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1038729-19#n3>.

93. Наказ МОН України від 16.06.2015 № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>.

94. Наумова Н. К. Громадянська відповідальність як основа запобігання асоціальної поведінці неповнолітніх. Соціально-педагогічні засади формування громадянської відповідальності у студентів : зб. матеріалів Всеукр. науково-практичної конференції. Конотоп, 2018. С. 163–170.

95. Немчининов А. В. Формирование ответственности как профессионально-личностного качества у курсантов младших курсов военного вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Саратов, 2005. 192 с.

96. Ніколаєв В. С. Теоретичні аспекти військово-патріотичного виховання молоді в сучасній Україні. Одеса. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1493/Nikolaev.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

97. Овчаров С. Актуальні проблеми професійної підготовки учителів інформатики. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Полтавський нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка ; голов. ред. М. Степаненко. Полтава, 2011. С. 73–77.

98. Окаєвич А. В. Формування емоційно-вольової стійкості майбутніх офіцерів збройних сил України як актуальна психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Вип. № 71. Т. 2. 2020. 173–176.

99. Олійник Н. Я. Педагогічні умови підвищення готовності майбутніх учителів до виховної роботи в дитячих оздоровчих таборах. *Вісник Черкаського*

університету. Серія : Педагогічні науки : зб. наук. пр. Черкаси, 2012. № 34 (247). С. 56–62.

100. Осадчук Н. П. Культурологічна підготовка майбутніх офіцерів радіотехнічних спеціальностей на засадах акмеологічного підходу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / МОН України, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир, 2019. 248 с.

101. Павленко М. А. Формування громадянської позиції майбутніх вчителів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Харків. нац.ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. 22 с.

102. Павлов Я. В. Понятійно-категоріальний апарат розвитку готовності офіцерів до миротворчої діяльності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія : Педагогічні науки. 2016. Вип. 2. URL : <http://surl.li/appz1>.

103. Павлов Я. В. Професійна підготовка майбутніх офіцерів військових формувань в Україні за міжнародними стандартами: погляд на проблему. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. Серія : Педагогічні науки. Глухів, 2017. Вип. 34 (2). С. 48–56.

104. Павлов Я. В. Розвиток готовності до миротворчої діяльності офіцерів МВС України в системі післядипломної освіти. автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Глухів. нац. пед. ун-т ім. Олександра Довженка. Глухів, 2016. 23 с.

105. Панченко Л. Ф. Теоретико-методологічні засади розвитку інформаційно-освітнього середовища університету : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.10 / Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2011. 508 с.

106. Пекач К. А. Виховання громадянської відповідальності учнів у системі виховної роботи ліцею : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Східноукр.нац. ун-т ім. Володимира Даля. Київ, 2017. 237 с.

107. Петренко В. М. Методика виховної роботи у військових підрозділах : підручник. / Сумський держ. ун-т. Суми, 2016. 475 с.

108. Петриченко Л. О. Теоретико-методологічні засади управління якістю освіти у вищому педагогічному навчальному закладі : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.06 / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ, 2014. 598 с.
109. Петронговський Р. Р. Теорія і практика формування патріотизму старшокласників : монографія. Житомир : Полісся, 2003. 220 с.
110. Платон Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 355 с. URL : <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm>.
111. Політичний енциклопедичний словник : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ : Генеза, 1997. 278 с.
112. Політологічний енциклопедичний словник / В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
113. Положення про Департамент соціального та гуманітарного забезпечення МОУ від 19.05.2020 № 159. URL : <https://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-aparatu-ministerstva/departament-soczialnogo-ta-gumanitarnogo-zabezpechennya-ministerstva-oboroni-ukraini.html>.
114. Пономарьова Г. Ф. Виховання громадянської культури та патріотизму студентів вищих навчальних закладів (з досвіду виховної діяльності Комун. закл.«Харків. гум.-пед. академ.» Харків. обл.ради) : наук.-метод. посібник. Харків : Ранок, 2014. 79 с.
115. Пономарьова Г. Ф. Виховання громадянської культури та патріотизму у студентів вищих педагогічних навчальних закладів. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Комун. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради. Харків, 2014. Вип. XXXVII. С. 258–272.
116. Пономарьова Г. Ф. Виховання майбутнього педагога: теорія і практика : монографія. Харків : Ранок, 2014. 547 с.

117. Пономарьова Г. Ф. Виховання як динамічна система. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2009. Вип. 44. С. 42–47.

118. Пономарьова Г. Ф. Досвід громадянського виховання студентів педагогічних коледжів. Сєверодонецьк : СНУ імені В. Даля, 2017. Вип. 1 (76). С. 175–183.

119. Пономарьова Г. Ф. Духовний розвиток особистості в умовах вищої школи. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. праць / за заг. ред. В. І. Сипченка. Словянськ : Вид. центр СДПУ, 2005. Вип. XXIII. С. 8–15.

120. Пономарьова Г. Ф. Духовні домінанти системи виховної роботи. *Духовний розвиток особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. праць / Східноукраїнський нац. ун-т імені В. Даля; Науково-дослідний інститут духовного розвитку людини; Кафедра ЮНЕСКО «Духовно-культурні цінності виховання та освіти». Сєверодонецьк : Вид-во СНУ імені Володимира Даля, 2015. Вип. 1 (64). С. 242–250.

121. Пономарьова Г. Ф. Національно-культурні джерела сучасного виховання. *Кримські педагогічні читання* / Крим. республ. ін-т післядипломної пед. освіти. [б.м.], 2005. С. 17–21.

122. Пономарьова Г. Ф. Національно-патріотичне виховання майбутніх педагогів у період державотворення. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук.праць / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Комун. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради. Харків, 2017. Вип. 40. С. 132–141.

123. Пономарьова Г. Ф. Нові підходи до проблеми морального виховання особистості. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Ін-т сходознавства і міжнародних відносин, Харків. пед. коледж. Харків : Основа, 2006. Вип. XVI. С. 183–189.

124. Пономарьова Г. Ф. Розвиток національної та громадянської самосвідомості майбутніх учителів в умовах поліетнічного освітнього простору. *Модернізація вищої освіти та проблеми управління якістю підготовки фахівців. Організація системи взаємодії «Вища освіта – ринок*

праці» : тези XV Всеукр. наук.-метод. конф. (м. Харків, 28 вересня 2018 року). Харків : ХДУХТ, 2018. С. 332–333.

125. Пономарьова Г. Ф. Система виховної роботи у вищих педагогічних навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Східноукраїнський нац. ун-т імені Володимира Даля. Сєверодонецьк, 2016. 540 с.

126. Пономарьова Г. Ф., Степанець І. О. Громадянське та патріотичне виховання як проблема соціалізації самодостатньої особистості. *Громадянське та патріотичне виховання студентської молоді* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. педагогічних працівників і співпрацівників ВНЗ I-II рівнів акредитації Харків. обл., 26 лютого 2010 року. Харків : Шейніна О. В., 2010. С. 358–360.

127. Пономарьова Г. Ф., Степанець І. О. Соціально-педагогічні аспекти громадянського та патріотичного виховання студентської молоді. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Харків. гуманітар.-пед. ін-т. Харків : Вид. центр ХНУ, 2010. Вип. XIII. С. 149–157.

128. Пономарьова Г. Ф., Харківська А. А., Рябокінь С. І. Концептуальні підходи до моніторингу якості виховного процесу в педагогічному коледжі : монографія / Комун. закл. «Харків. гум.-пед. акад.» Харків. обл. ради. Харків, 2018. 268 с.

129. Пономарьова Г. Ф., Яценко В. В. Особливості патріотичного виховання у вищих навчальних закладах (ВНЗ). *Проблеми виховання патріотизму в сучасному українському суспільстві* : матеріали I міжвуз. наук.-практ. інтернет-конф. / Г. С. Гамрецька ; за ред. Г. Ф. Пономарьової ; Комун. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.» Харків. облради ; Хмельницька гуманітар.-пед. акад. (10 квітня 2015 року). Харків. Хмельницький, 2015. С. 102–110.

130. Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020 – 2025 роки». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text>.

131. Правий В. Педагогічна кваліметрія як система оцінювання досягнень учнів та інструментарій моніторингу знань. *Освітній інтернет-навігатор* : науково-методичний інтернет-журнал. URL : <http://oin.in.ua/pedahohichna-kvalimetriya-yak-systema-otsinyuvannya-dosyahnen-uchniv-ta-instrumentarij-monitorynhu-znan/>.

132. Примак В. П. Громадянська відповідальність як предмет філософських і педагогічних досліджень. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. № 4. С. 63–71.

133. Примак В. П. Формування громадянської відповідальності у курсантів вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Луганськ, 2011. 22 с.

134. Проект Концепції громадянської освіти та виховання в Україні. URL : <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1357391226>.

135. Проект Указу Президента України «Про концепцію військово-патріотичного виховання та громадського сприяння безпеці і обороні України». URL : <https://www.mil.gov.ua/ministry/normativno-pravova-baza/gromadske-obgovorennya/57372/proekt-ukazu-prezidenta-ukraini-pro-konczepczyiu/>.

136. Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 416 с.

137. Роганова М., Сігова Г. Духовні витоки громадянськості студентської молоді. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. праць. Слов'янськ : СДПУ, 2007. Вип. XXXVIII. С. 141–146.

138. Роганова М. В. Виховання громадянської культури у студентів ВНЗ. *Виховання студентської молоді на історичних традиціях* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. Краснодар, 2012. С. 193–198.

139. Роганова М. В. Теорія і практика виховання духовної культури у студентів вищих навчальних закладів засобами культурологічних дисциплін : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2011. 470 с.

140. Романюк І. М. Поліфункціональний характер формування професійної компетентності фахівців з виховної та соціально-психологічної роботи для Збройних Сил України. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. Вип. 1 (32) С. 136–141.
141. Руденко Ю., Губенко О. Українська козацька педагогіка : витоки, духовні цінності, сучасність. Київ : МАУП, 2007. 384 с.
142. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навч. посібник. Київ : Академвидав, 2007. 424 с.
143. Саєнко М. С. Моделювання як метод наукового пізнання, типи моделей: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. «Наука, освіта, суспільство : інструменти і механізми сучасного інноваційного розвитку» (29–30 березня 2019 р.). Київ, 2019. С. 129–131. URL : http://elib.umsa.edu.ua/bitstream/umsa/10711/1/Modeluvannya_yak_metod_naykovo_ho_piznannya.pdf.
144. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності : навч. посібник. Київ : Вища школа, 2004. 335 с.
145. Семенова А. В. Формування професійної компетентності фахівців засобами парадигмального моделювання. *Педагогіка вищої школи* : навч. посібник / за ред. З. Н. Курлянд. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. С. 432–446.
146. Семенова О. В. Педагогічне моделювання: функції та складові. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2015. Вип. 3. С. 299–305.
147. Сергєєва Л. М., Пашенко О. В., Купрієвич В. О. Проведення семінару-практикуму в системі підвищення кваліфікації : метод. рек. Луцьк : КП ІАЦ «Волиньенергософт», 2019. 40 с.
148. Сериков В. В. Личностно ориентированное образование: к разработке дидактической концепции. *Педагогика*. 1994. № 5. С. 16–21.
149. Сериков В. В. О методологических основах гуманизации образования. *Формирование личности*. Волгоград : Перемена, 1992. С. 7–13.

150. Серік М. В. Теоретичний аналіз сутності поняття «громадянськість». *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 1. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_1_29.
151. Сичевський Ю. О. Формування відповідальності як професійно-особистісної якості у майбутніх офіцерів-прикордонників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. Харків, 2008. 18 с.
152. Словник-довідник з професійної педагогіки / за ред. А. В. Семенової. Одеса : Пальміра, 2006. 364 с.
153. Словник навчально-педагогічних понять і термінів : метод. посібник / уклад. : Л. П. Вовк, Г. Д. Панченко, О. С. Падалка та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2001. 83 с.
154. Соколов Е. В. Культура и личность. Москва, 1972. 228 с.
155. Сопівник І. В. Виховання моральної відповідальності сільської молоді : монографія. Київ : Логос, 2014. 352 с.
156. Сопівник І. В. Формування громадянськості студентів вищих аграрних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Терноп. нац.пед. ун-т імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2006. 22 с.
157. Ставицький О. М. Теоретичні та методичні засади професійного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників : автореф. дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.07 / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». Старобільськ, 2015. 39 с.
158. Старша школа зарубіжжя: організація та зміст освіти / за ред. О. І. Локшиної. Київ : СПД Богданова А.М., 2006. 232 с.
159. Сутність принципів виховання військовослужбовців. URL : <https://studopedia.org/4-146826.html>.
160. Сухомлинська О. В. Громадянами не народжуються. *День*. 2002. № 5. С.4–5.
161. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 1. 654 с.

162. Сухомлинський В. Народження громадянина. Київ : Радянська школа, 1970. 288 с.
163. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості : вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. школа, 1977. Т. 1. С. 55–209.
164. Торічний О. Громадянськість у контексті професійної компетентності майбутніх офіцерів. *Українська професійна освіта*. 2017. № 2. С. 97–102.
165. Теоретичні і методичні засади моделювання фахової компетентності керівників закладів освіти : монографія / Г. В. Єльнікова, О. І. Зайченко, В. І. Маслов [та ін.]; за ред. Г. В. Єльнікової. Київ, Чернівці : Книги – XXI, 2010. 460 с.
166. Ткачова Н. О. Аксіологічний підхід у професійній підготовці майбутніх учителів. *Наука і освіта*. 2009. Спецвип. № 7. С. 212–215.
167. Торчевський Р. Педагогічні умови розвитку управлінської культури майбутніх магістрів військового управління в системі післядипломної освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т проф.-тех. освіти. Київ, 2012. 300 с.
168. Указ Президента України від 18.05.2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text>.
169. Українські виховні ідеали і традиції родинного, лицарського і козацького виховання. URL : <https://cutt.ly/qnmYAUi>.
170. Українські фільми про Другу світову війну. URL : <https://vsim.ua/Kult-podii/top-5-ukrayinskih-filmiv-pro-drugu-svitovu-viynu-yaki-varto-pobachiti-10867738.html>.
171. Управління земельними ресурсами : навч. посіб. / за ред. професора А. М. Третьяка. Вінниця : Нова Книга, 2006. 360 с. URL : <https://buklib.net/books/35332/>.
172. Ушинський К. Д. Про сімейне виховання. Київ : Радянська школа, 1974. 152 с.

173. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посібник. Київ : Академвидав, 2010. 456 с.
174. Философский энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. Москва : Наука, 2003. 564 с.
175. Форостовець С., Баглай М. Національно-патріотичне виховання молоді у військових закладах освіти. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2020. С. 38.
176. Функція мотивації. *Навчальні матеріали онлайн*. URL : <https://pidru4niki.com> > funktsiya_motivatsiyi_
177. Харківська А. А. Аксиологічні проблеми організації навчання дорослих (lifelong learning – LLL): основні підходи. *Інтегративний характер ціннісних вимірів освіти в стандартах Болонського процесу*: тези доп. міжнар. Інтернет-конф. Бердянськ : БДПУ, 2008. С. 31–34.
178. Харківська А. А. Компетентність як фактор підвищення професійної діяльності майбутніх фахівців фізичної культури і спорту: монографія / А. А. Харківська, В. І. Мудрик, О. М. Школа. Харків : ФОП О. В. Бровін, 2020. 185 с.
179. Харківська А. А. Моделювання управління інноваційним розвитком педагогічного ВНЗ. *Теорія та методика управління освітою*: електрон. наук. фах. вид. / ДВНЗ «Ун-т менедж. Освіти» НАПН України. 2013. Вип. 10. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ttmuo_2013_10_47.pdf.
180. Харківська А. А. Мотивація майбутніх учителів фізичного виховання до професійної діяльності та саморозвитку освіти. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. Серія : «Педагогічні науки»: зб. наук. пр. / ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2017. № 153. С. 150–155.
181. Харківська А. А. Системний підхід та інновації в сучасній педагогічній науці. *Міжнародний науковий вісник*: зб. наук. ст. за матеріалами XXVII Міжнар. наук.-практ. конф., Ужгород – Будапешт, 26–29 листопада 2013 року. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2014. Вип. 8 (27). С. 31–35.

182. Харківська А. А. Стратегія позиціонування закладу вищої освіти: від управління витратами до управління результатами. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 22. Том 2. С. 133–138.

183. Харківська А. А. Сутність педагогічного моніторингу якості виховного процесу у вищих педагогічних навчальних закладах. *Обрії : часопис* / Івано-Франків. обл. ін-т після диплом. освіти пед. прац. 2013. № 2(37). С. 92–95. URL : <http://repository.khpa.edu.ua/jspui/handle/123456789/2569>.

184. Харківська А. А. Теоретико-методологічні аспекти виховання креативного ставлення до професійної підготовки майбутніх педагогів дошкільної освіти. *Теорія і методика професійної освіти*: електронне наукове фахове вид. 2018. Вип. 15. URL https://e06d2b5d-7482-48f3-9eee-3163dd30a024.filesusr.com/ugd/2f377b_816240454b714aa38409a8a611e32dd7.pdf.

185. Харківська А. А. Теоретичні та методичні засади управління інноваційним розвитком вищого навчального педагогічного закладу : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.06 / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ, 2012. 596 с.

186. Харківська А. А. Формування та розвиток цифрової компетентності педагога в системі навчання впродовж життя – вимога часу. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти* : зб. наук. пр. / Укр. інж.-пед. акад. Харків : Вид-во УПА, 2020. № 66. С. 98–105.

187. Харківська А. А. Life long learning – сучасні проблеми та шляхи їх вирішення. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту* : зб. наук. пр. / Харк. держ. акад. дизайну і мистец. Харків : Вид-во ХПІ, 2008. № 9. С. 145–151.

188. Харківський В. С. Розвиток правової компетентності фахівців медичної галузі у післядипломній освіті : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / МОН України, Укр. інженерно-пед. акад.. Харків, 2019. 264 с.

189. Харчишина О. В. Мотивація персоналу на основі теорії організаційної культури. *Економіка. Управління. Інновації*. Серія : Економічні науки. 2014. № 1. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2014_1_106.

190. Хриков Є. М. Педагогічні умови в структурі наукового знання. URL : <http://zavantag.com/docs/2979/index-21341.html>.

191. Христюк О., Шуст Ю. До проблеми національно-патріотичного виховання поліцейських. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. Харків, 2020. С. 43–44.

192. Чернуха Н., Саврасова-В'юн Т. Громадянська активність студентів: психологічна характеристика появів розвитку. *Освітологія*. 2014. Вип. 3. С. 122–125. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/osvit_2014_3_22.

193. Шабалдак А. В. Актуальність застосування акмеологічного підходу у професійній підготовці майбутніх офіцерів десантно-штурмових військ. *Інноваційна педагогіка / Причорномор. наук.-дослід. ін.-т економ. та іннов.* Вип. 12. Т. 1. С. 168–171.

194. Шандригось Г. А. Можливості моделювання у професійній підготовці майбутнього вчителя фізичної культури. URL : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/2012_98.../Shand.pdf.

195. Шапаренко Х. А. Особистісне самовдосконалення майбутніх педагогів дошкільної освіти : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / МОН України, Комун. закл. «Харків. гум.-пед. акад.» Харків. обл. ради, Східноукр.нац. ун-т ім. В. Даля. Харків, 2019. 733 с.

196. Шапаренко Х. А., Савченко Л. Л. Національне виховання як складова цілісного формування особистості майбутнього педагога. *Теоретико-методологічні основи професійної підготовки педагога* : зб. наук. праць. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка, 2013. С. 142–150.

197. Шапаренко Х. А. Акмеологічні основи виховання дітей дошкільного віку. *Актуальні питання педагогічних та психологічних наук : наукові дискусії* : зб.

тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14–15 листопада 2014 року). Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2014. С. 39–42.

198. Шапран Ю. П. Впровадження компетентнісного підходу у процес професійної підготовки майбутніх учителів. *Вища освіта України*. 2011. № 3. Т. 2. С. 330–334.

199. Шевченко С. Психологічні особливості когнітивної та конативної складових розумової працездатності першокурсників. *Наука і освіта*. 2016. № 2–3. 35 с.

200. Шемчук В. В. Інформаційна функція та її місце в системі функцій сучасної. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2018. Т. 29 (68), № 4. С. 39–45. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2018_29\(68\)_4_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2018_29(68)_4_9).

201. Шестопалюк О. В. Громадянське виховання майбутніх учителів: теоретичні і методичні аспекти : монографія / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця : Консоль, 2008. 260 с.

202. Шляхи формування та розвитку готовності офіцерів до управління їх підрозділами в умовах сумісного виконання завдань з підрозділами крайн-партнерів України. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія : Педагогічні науки / М.М. Медвідь, Я.В. Павлов, Ю.І. Медвідь та ін. Черкаси, 2018. Вип. 14. С. 45 – 52.*

203. Що таке коучинг і в чому секрет його ефективності. URL : <http://myplanet.com.ua/?p=18373>.

204. Що таке коуч-сесія. URL : <https://jak.koshachek.com/articles/shho-take-kouch-sesija.html>.

205. Штофф В. А. Моделирование и философия : монографія. Москва-Ленинград : Наука, 1966. 303 с.

206. Щуркова Н. Е. Прикладная педагогика воспитания : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 366 с.

207. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. Москва : Наука, 1978. 392 с.

208. Яблонська Т. М. Педагогічні умови реалізації рольової перспективи в стратегії підвищення якості педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів. *Вісник Черкаського ун-ту. Сер. : Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Черкаси, 2012. № 34(247). С. 129–133.
209. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. Москва : Сентябрь, 1996. 95 с.
210. Яременко П. С. Якість освіти в Україні. Київ : Лібра, 2011. 157 с.
211. Ясвін В. А. Освітнє середовище : від моделювання до проектування. Москва : Сенса, 2001. 365 с.
212. Cambridge Dictionary (2013). URL : <https://dictionary.cambridge.org>.
213. Citizenship education in England 2001–2010: young people's practices and prospects for the future: the eighth and final report from the Citizenship Education Longitudinal Study (CELS). URL : https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/181797/DFE-RR059.pdf.
214. Citizenship: Programme of study for key stage 3 and attainment target (extract from National Curriculum 2007). URL : http://curriculum.qcda.gov.uk/uploads/QCA-07-3329-pCitizenship3_tcm8-396.pdf.
215. Collins English Dictionary. 2014. URL: <https://www.collinsdictionary.com> .
216. Dienizhna S. O., Sova M. O. Psychological training of law enforcement officers for professional activity in extreme situations. *Problems of Modern Psychology* : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2016. Issue 32. P. 99–115.
217. Muller E., Seligson M. Civic Culture and Democracy : The Question of Casual Relationships. *American Political Science Review*. 1994. Vol. 88. № 3. P. 635–652.
218. Ponomaryova G. F. Education of student youth in the higher educational establishments. *Наукові записки кафедри педагогіки* : зб. наук. праць / Харків.

нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Комун. закл. «Харків. гуманітар.-пед. акад.»
Харків. облради. Харків, 2018. Вип. № 43 (1). С. 302–314.

219. Ponomaryova G. Theoretico-methodological bases of education of student youth in the higher educational establishments. *Oxford Journal of Scientific Research*. 2015. № 1 (9). P. 496–506.

220. Shaparenko Kh. A. Preparation of the future teacher to the patriotic education of preschool children. *Australian Journal of Education and Science*. University of Sydney : «Sydney University Press», 2015. V. II. № 2 (16). P. 389–394.

221. The Role of Civic Education. A Forthcoming Education Policy Task Force Position Paper from the Communitarian Network. URL : http://civiced.org/papers/articles_role.html.

222. Voichun O. V. The peculiarities of upbringing civil activity in students in the conditions of modern Ukrainian state formation. *Science and society* : Collection of scientific articles. Fadette editions, Namur, Belgium, 2019. P. 107–110.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

3.1 Проблема патріотичного виховання в історії педагогічної науки

В умовах розбудови України як суверенної держави у змісті виховання підростаючого покоління посилюється складова історичного аспекту морального розвитку та патріотичного виховання.

Виховання, як важливе явище суспільного життя, здавна стало провідною функцією людського суспільства. На відміну від інших категорій життя виховання існувало завжди [59, с. 7].

В усі часи розвитку людства виникала проблема патріотичного виховання. На кожному етапі суспільного розвитку особливості патріотичного виховання відповідали характеру епохи.

У первісному суспільстві відбувається інтенсивний процес передачі соціального досвіду, знань, умінь, навичок. Ця виховна діяльність здійснюється переважно на емпіричному рівні. Первісній людині нав'язується шаблонний груповий спосіб дій. Первісне виховання в історичному плані виглядає як непрогресивне пристосування до умов життя племені, боротьби з іншими племенами. Однак його можна розцінити як період зародження патріотичних почуттів примітивного характеру.

Патріотизм в античний період досліджувався як вища добродійність особистості. Зокрема питання патріотичного виховання (хоч цей термін тоді не вживався, а вивчався як любов до свого народу і держави, складова морального виховання) висвітлене у працях мислителів античного світу. Філософ Аристотель у трактаті «Політика» зазначав, що людина – істота політична. Аристотель першим висловив думку про те, що «законодавець повинен поставитися із винятковою увагою до виховання молоді, оскільки в тих державах, де цього немає, сам державний лад завдає собі шкоди» [12].

З переходом людства до рабовласницького суспільства по-новому постало питання про виховання взагалі та військове виховання зокрема. Армія стає знаряддям насилля одного класу над іншим, основним атрибутом державної організації. Виникають різні системи підготовки до ведення війни, які містили в собі елементи виховання військових кадрів. Значний інтерес для дослідження становить досвід виховання воїнів у Стародавній Греції, а саме шлях поєднання розумового, морального, естетичного, фізичного та військового виховання.

У Спарті військове виховання здійснювалось державою, воно мало на меті готувати з дітей спартіатів стійких і загартованих воїнів. Із семи років хлопчики-спартіати, які жили досі вдома, розміщувались у державних виховних закладах, де виховувались і навчались до 18 років. Їх керівниками призначались відомі люди з кращих найдостойніших громадян – педономи. Особлива увага зверталась на фізичне виховання підлітків. На всіх етапах виховання воїнів державою велось цілеспрямоване й ефективне виховання таких морально-бойових якостей, як дисциплінованість, мужність, стійкість, відвага, самовихованість, патріотизм тощо [67, с. 34]. Суттєва увага зверталась на виховання майбутніх воїнів за допомогою народних засобів. Наприклад, на хорові співи зверталось стільки ж уваги, як і на точність та виразність мови. Самі спартанські пісні виховували мужність, спонукали до дій, закликали до подвигів. Слова їх були простими, але зміст серйозний і повчальний. Здебільшого вони прославляли тих, хто загинув за Спарту, або ганьбили боягузів, які живуть тепер «жалюгідними і нещасними».

Патріотичне виховання проводилось під час спеціальних бесід державних чиновників з молоддю про стійкість і мужність предків у боротьбі з ворогами. Крім того, молодь вивчала напам'ять патріотичні поезії та пісні, які славили героїв Вітчизни [121, с. 16].

Також увага приділялась військовому вихованню дівчат. Спартанці вважали, що здорові діти можуть бути тільки у здорової матері. Тому вони не займалися домашнім господарством. Усе це виконували ілоти. Спартанки

з дитинства займалися гімнастикою та спортом. Вони були потрібні для укріплення тіла бігати, боротися, кидати списи [53, с. 30].

Хоробрість і витривалість воїна цінувалися вище за будь-які інші людські якості. Лише удача на військовій службі могла прославити спартанця. Виключно імена загиблих на полі бою за Вітчизну могли бути вибиті на могильному камені. Спартанська армія була єдиною професійною армією у всій Стародавній Греції [228, с. 133].

За свідченням грецького письменника Плутарха, патріотичні почуття громадян аристократичної Спарти, які прищеплювались дітям у державних школах вже з семи років, були настільки сильними, що спартанці вважали, коли «місто оточене людьми, не цеглою, у нього є мури», що вони «належать не самі собі особисто, а батьківщині», що найвища доблесть спартанця – загинути в бою за Вітчизну. Тим воїнам, які мали «щастя» полягти на полі бою за свою державу, складалися пісні, які своєю мелодією й запалом закликали інших до здійснення героїчних подвигів в ім'я Батьківщини [166].

У Стародавньому Римі видатним представником педагогічної думки був Марк Фабій Квінтіліан (близько I ст. н. е.) – автор знаменитої праці «Про виховання оратора» (Двадцять книг риторичних настанов), у якій досліджуються загальнопедагогічні питання. Квінтіліану належить прогресивна думка про те, що всі діти є здібними від природи та потребують тільки правильного виховання і навчання з урахуванням їх індивідуальних особливостей [109, с. 47]. Як зазначають дослідники, римська система військового виховання мала багато спільного з афінською та спартанською. Безумовно, без традицій патріотизму поступ Риму був би неможливим [121, с. 16].

У 476 році Рим було зруйновано, унаслідок чого зруйнувалась і його система виховання, хоча деякі елементи римської військової підготовки збереглися надалі історії [109, с. 12–13]. Отже, у стародавні часи патріотичне виховання переважно виступало окремим аспектом морального виховання,

коли йшлося про мораль воїна. Саме поняття «вітчизни» передбачало те, що сьогодні розуміємо як мала вітчизна.

Минали століття. У Європі утворилися великі імперії. Для епохи феодалізму характерним було домінування релігійних ідей у системі суспільного життя. Питанням патріотичного виховання у період середньовіччя не присвячували окремих заходів та не приділяли значної уваги. Воно ґрунтувалося на теологічних засадах.

У X–XI ст. поступово формуються дві системи виховання: рицарська (для воїнів) та монастирська (для ченців або чиновників). Науковець М. Константинов пише, що зміст рицарського виховання передавали сім рицарських чеснот: їзда верхи; плавання; володіння списом, мечем і щитом; фехтування; полювання; гра в шахи; уміння складати вірші та співати. Хоча читання та письмо не були неодмінними для рицаря, окремі представники рицарства в період раннього середньовіччя були неписьменними [53, с. 31]. Під час прийняття новака в рицарі священик благословляв його меч та читав повчання, наприклад, такі:

«Рицар зобов'язаний мати страх Божий, шанувати Його, служити Йому, любити Його всіма силами своїми, боротися за віру і для захисту релігії; умирати, але не зрікатися християнства»;

«Рицар зобов'язаний служити своєму законному господареві і захищати свою батьківщину, не шкодуючи свого життя»;

«Не приймають рицарі титулів і нагород від іноземних государів, тому що це є образою батьківщини».

У реальному житті рицарі були далекі від цього ідеалу. Вони мало цінували людське життя, своє та особливо чуже. Нехтування чужим життям посилювалося тим, що свій етичний кодекс рицарі вважали необхідним виконувати тільки в рамках своєї соціальної групи. Поступово рицарство почало вважати себе поборником справедливості, але насправді це залишилося недосяжним ідеалом і пустим гаслом, бо справедливість розумілася рицарями дуже своєрідно і розповсюджувалась тільки на вузьке коло людей. Наприкінці

Середньовіччя посилювало моральне засудження рицарства, яке віддавало пріоритет лише зовнішньому вияву етикету.

Епоха Відродження стала перехідним періодом у розвитку європейської культури від Середньовіччя до Нового часу [121, с. 17]. Гуманісти епохи Відродження довели своєю творчістю необхідність та можливість відродження ідеї патріотичного, громадянського виховання.

Англієць Томас Мор у творі «Утопія», а пізніше італійський мислитель Томмазо Кампанелла у творі «Республіка Сонця» намалювали картини держав, де всі жителі працюють, держава піклується про їхнє виховання і надає обов'язкову освіту рідною мовою, а громадяни люблять свою батьківщину, піклуються про неї, сприяють її розквітові [105, с. 87–97]. Загалом, педагогічні ідеї епохи Ренесансу мали вагомий вплив на подальший розвиток теорії та практики виховання і навчання, зокрема військового.

У XIV–XV ст. у збройних силах європейських держав сталися важливі зміни: зародження постійних армій, занепад рицарської кінноти, відродження піхоти, поява нових родів військ, збільшення їх чисельності.

У XVI–XVII ст. у країнах Європи стався розподіл збройних сил на сухопутні війська та військово-морський флот. Могутній флот був започаткований в Англії. В епоху Олівера Кромвеля було сформовано армію нового типу. Чітка організація армії, добре матеріальне забезпечення, висока військова дисципліна, демократичний характер призначення на військові посади, організований вишкіл і система виховання проповідниками перетворили армію Кромвеля на зразкову щодо боєздатності.

Основоположником педагогіки Нового часу став Ян Коменський. Він стверджував, що не треба ховати науку в книжках для вчених, знання мають бути доступні для всіх, оскільки тільки через навчання і виховання людина стає людиною [148]. Усвідомивши, що зникнення з лиця землі народів, держав завжди починається із втрати мовної культури народу, педагог на практиці здійснював навчання рідною мовою народу, яка і є основою патріотичної

свідомості й виховання: «Материнська школа повинна бути в кожному домі, школа рідної мови – у кожній общині, у кожному селі і у кожному місті» [122].

На думку швейцарського мислителя-гуманіста, теоретика народної школи Й. Песталоцці, виховання повинно формувати із дитини не просто гармонійно розвиненого індивіда, а трудівника – члена людського суспільства. Й. Песталоцці проповідував у своїх працях і вперше використовував на практиці метод природовідповідного виховання любові до своєї мови, краю, свого народу через ознайомлення дітей з минулим і сучасним рідного краю.

Послідовник Й. Песталоцці німецький педагог-демократ А. Дістервег уважав, що правильно організоване навчання повинно відбуватися з урахуванням трьох принципів: природовідповідності (урахування вікових та індивідуальних особливостей, фізичного і психічного розвитку дитини); культуровідповідності (урахування умов, у яких живе дитина, національної культури); самодіяльності (намагання розвивати дитячу творчу активність). Німецька педагогіка нового часу вимагала спочатку виховання людини, потім громадянина і члена нації, а не навпаки [105, с. 393].

Прогресивні педагогічні ідеї відстоював німецький філософ, педагог Й. Гербарт, який виступав за вивчення природи, історії рідної мови, яка б викликала інтерес у дітей і розвивала самостійність мислення. Особливий акцент учений робив на вивченні історії та рідної мови у взаємозв'язку та взаємоповазі до історії та культури інших народів.

У другій половині XVIII ст. по всій Європі стало широко відомим ім'я німецького педагога, основоположника педагогічної течії філантропізму В. Базедова. У своїй праці «Методичне керівництво для батьків і матерів сімейств та народів» він доводив, що головною метою виховання має бути підготовка дітей до загальнокорисного патріотичного і щасливого життя [70, с. 201]. Основна ідея, на якій будувалася педагогіка філантропізму, базувалася на прагненні поставити школу у центр уваги, поєднати її, з одного боку, з природою, а з іншого – із життям, зробити навчання радісним, виховувати молодь корисною для суспільства, активною та захопленою життям [187, с. 84].

Під час Великої французької буржуазної революції (1789–1795 років) у національний Конвент Франції було представлено проєкт народної освіти «План національного виховання», у якому передбачалося введення загальної обов'язкової народної освіти: озброєння молоді знаннями і вміннями, виховання в дусі патріотизму [121, с. 18].

Революційні події у Франції 1790-х років активізували створення національної армії, розпочате у XVII ст., коли було видано указ про комплектування регулярної королівської армії не лише іноземцями, але й шляхом набору солдатів із населення Франції. Щороку зростав престиж військової служби.

Французький філософ-сенсуаліст Клод Андріан Гельвецій, який відіграв велику роль в ідейній підготовці французької буржуазної революції, уважав, що результатом виховання має бути людина моральна, розумна, фізично досконала, патріот своєї країни, у свідомості якої ідея особистого добра пов'язана з ідеєю добра народу. Доблесті дикої людини – сила і спритність. Чесноти цивілізованої людини – це любов до справедливості і до вітчизни. Чим досконаліше виховання, тим щасливіші народи... прогрес педагогіки завжди пропорційний прогресу людського розуму, удосконаленого досвідом [105, с. 660].

Розвиток педагогічної науки, а саме теорії і практики військового виховання, у новій історії тісно пов'язаний з іменами видатних російських полководців О. Рум'янцева, О. Суворова, М. Кутузова, М. Драгомирова, С. Макарова. Їх плідна, наполеглива діяльність мала велике значення для виховання патріотичних якостей військовослужбовців. Так, М. Кутузов, який керував кадетським корпусом, на практиці навчав вихованців, як розвивати у солдатів свідоме ставлення до виконання своїх обов'язків, як зміцнювати у підлеглих почуття патріотизму, честі, порядності. Перші значні кроки в розробці змісту й методики виховання патріотичних якостей та військового виховання взагалі зробив генерал-фельдмаршал П. Рум'янцев. Його педагогічні погляди знайшли відображення в роботах «Обряд служби»,

«Думка», «Настанова батареїним командирам». Виховання військовослужбовців він поділяв на моральне та фізичне. Основним завданням морального виховання П. Рум'янцев уважав формування у солдатів любові до Вітчизни, а також працелюбності, сміливості, дисциплінованості.

У XVIII ст. на основних положеннях військового мистецтва Петра I та його послідовника П. Рум'янцева і на національних коріннях у Росії поступово сформувалась одна з найкращих систем виховання і навчання – суворівська система. Можна виділити такі елементи суворівської системи виховання:

- моральне і релігійне виховання;
- виховання патріотичних почуттів;
- сувора дисципліна і військовий порядок;
- трудове виховання;
- гуманістичний підхід;
- виховне військово-навчання.

Про якість цієї системи можна судити за її результатами: непереможність, стійкість і витривалість воїнів у найважчих обставинах. Ця система прищеплювала солдату найвищі людські цінності: повагу до людини, любов до Батьківщини, вірність служіння Богові та своєму народові. У заповіті О. Суворов писав: «Все починайте з благословення Божого й до останнього подиху будьте вірні Государю і Батьківщині». І в бій солдати йшли під гаслом: «За віру, царя і Батьківщину!» [44, с. 74].

Суворівську систему виховання надалі добре засвоїли, розвинули і вдосконалили М. Драгомиров, М. Кутузов та С. Макаров.

У XIX ст. значно посилюється роль освіти в житті суспільства. Управління освітою переходить з рук церкви до держави. Теоретична педагогіка у XIX ст. розвивалась під впливом ідей К. Гельвеція, Я. Коменського, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо.

Наприкінці XIX ст. і на початку XX ст. у педагогіці зарубіжних розвинутих країн виникла низка реформаторських течій, які базувалися

на громадянському, національно-патріотичному вихованні і культивували любов до свого народу, його мови, держави та її інститутів. Широко використовувався термін «виховання громадянина», який базувався на підвалинах виховання людини-патріота своєї Вітчизни.

Отже, без історії немає теорії, а без теорії немає і не може бути розвитку педагогічної практики. Це підтверджують результати аналізу проблеми патріотичного виховання в історії педагогічної науки, які дають підстави стверджувати, що теоретико-методологічні підходи до патріотичного виховання пройшли складний шлях еволюційного розвитку від ствердження людством думки про необхідність збереження власної домівки, родини, культури до свідомих, прогресивних пошуків педагогів, популяризації та практичного застосування патріотичних ідей.

Проблема патріотичного виховання молоді в Україні має давню традицію. Аналіз педагогічної літератури [106; 121; 201–202; 223] свідчить, що першооснови патріотичного виховання були закладені в народній педагогіці. Для наукового дослідження становлять інтерес праці М. Аркаса, Д. Лихачова, В. Яременка, де описується виховний ідеал давньоруської епохи, О. Коркішко, яка визначає основні етапи розвитку ідей патріотичного виховання в історії вітчизняної педагогічної думки. На думку вченої, першооснови патріотичного виховання були закладені в народній педагогіці, яка своїм корінням сягає в сиву давнину – ще до часів заснування Київської держави. Другий етап становлення патріотичного виховання пов'язаний з утвердженням держави – Київської Русі (IX–XIII ст.). Третій етап охоплює час звільнення від татаро-монгольської навали та період українського національного відродження (XIV–XVIII ст.) і характеризується формуванням української народності. Наступний, четвертий етап охоплює XIX – початок XX ст. – період національно-політичного відродження України та становлення української нації. Серцевиною педагогічних поглядів цього періоду виступає ідея народності. П'ятий – радянський етап. Особливо значимою на зазначеному етапі є педагогічна спадщина А. Макаренка та В. Сухомлинського [114, с. 6–7].

Виховання у предків, коли вони жили окремими племенами, зводилося переважно до розвитку в молоді фізичних сил і спритності та до прищеплення їй навичок здобувати собі засоби існування і вміння захищати себе та свій земельний наділ від ворогів. Батьки вчили своїх синів володіти зброєю. Розповідаючи молоді про славетні вчинки батьків і дідів, про героїчну боротьбу їх з усілякими небезпеками, старійшини закликали молодих слухачів іти слідом за тими прикладами. Основи релігійного, морального, патріотичного виховання закладалися батьками та старійшинами роду.

Протягом X ст. закінчується процес об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва. Утворення Київської держави внесло зміни в організацію освіти. З'являються перші писемні твори. Найдавнішим твором педагогічного спрямування є «Слово про закон і благодать» літописця Іларіона, написане між 1037 і 1050 роками. У ньому обґрунтовано право Русі на самостійний державний розвиток, високо оцінена освітня політика князів Володимира і Ярослава. Виховним ідеалом для русичів Іларіон уважав підготовку молодого покоління до захисту рідної землі. Вихованню молоді на героїчних традиціях він надавав загальнодержавного значення [148, с. 7]. Уважаємо, що першооснови патріотичного виховання, яке трактується як відданість своїй вітчизні та готовність до її захисту, закладаються в цей час.

Помітний слід в історії давньоруської педагогічної думки залишив автор патріотичної повісті «Сказання про Бориса та Гліба» літописець Нестор. У літописі «Повість минулих літ» він заклав основи вітчизняної історичної науки. Зазначений твір – глибоке джерело патріотичного виховання молоді. Це перша своєрідна енциклопедія педагогічної думки Київської Русі, у якій поєднано народне й офіційне уявлення про сімейне виховання дітей, підлітків, юнаків; про навчання та освіту підростаючого покоління; формування рис менталітету українського народу. Автор засуджує зло і славить добро, стверджує гуманістичні основи виховання, добрі починання та почуття; закладає основи виховання любові до рідної землі, готовності до її захисту. Провідною в літописі «Повість минулих літ» є релігійна концепція людини

і світу [148, с. 8]. Патріотична ідея є одним із елементів цієї концепції. Патріотизм поєднується з релігійністю.

Система виховання часів Київської Русі ґрунтувалася на засадах відповідності існуючій концепції державного будівництва, пануючого у певний період релігійного вчення, світогляду народних мас та історичних вимог часу. З розвитком Київської держави та прийняттям християнства на виховні традиції зростає вплив візантійської виховної системи, яку затверджує церква. Але далекоглядна й передбачлива політика князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого прищеплює та закріплює силою влади своєї нові виховні ідеї. Виховними принципами проголошуються добро держави, її розвиток і процвітання. Відповідно у вихованні значно зростає роль державних та церковних інститутів.

Вищим досягненням педагогічної думки Київської Русі є «Повчання дітям» Володимира Мономаха, де вперше викладені глибокі думки про зв'язок навчання та виховання, про роль досвіду і прикладу старших у становленні особистості дитини, значення активної діяльності у процесі формування дитини як особистості, про виховання моральної поведінки [145, с.134–138]. «Повчання дітям» має яскраво виявлений патріотичний характер, закликає до боротьби за єдність усієї країни, до захисту її спільними зусиллями, до виховання мужності та відваги. Звертається увага на значну роль фізичного та інтелектуального виховання юнака. Особливе місце Володимир Мономах відводить вихованню почуття обов'язку, захисту Вітчизни, стійкості у боротьбі з ворогами.

Цінність збройних сил Київської Русі виявилася в їх успішній боротьбі проти степових орд хазарів та половців, коли Україна стала «безпечним забором, за яким зростала європейська культура» [206]. У княжі часи охороні рубежів держави надавалось величезне значення і вона визначалась як одна з найважливіших державних функцій. Служба з охорони кордону носила воєнно-оборонний характер і мала за мету захист країни від вторгнення завойовників [95, с. 36].

Дослідження історичних пам'яток періоду Київської Русі свідчить, що у цей період у роздумах авторів переважали ідеї виховання любові до рідної землі, єдності слов'янських народів тощо. Взяття Києва татаро-монголами 1240 року, а потім десятиліття ординського мороку не змогли вбити патріотичних почуттів наших предків. За звільнення земель Київської Русі від татаро-монголів настало польсько-литовське панування на українських землях.

У другій половині XVI – на початку XVII ст. Україна входила до складу Речі Посполитої і вела боротьбу проти національного гніту, за існування власної культури, православної релігії. Велике значення мала підтримка православ'я князем Костянтином Острозьким. На кошти Острозького була створена друкарня, де в 1578 році Іван Федоров видрукував «Буквар», чим зробив великий внесок у розвиток педагогічної справи та патріотичних ідей зокрема.

1581 року зі стін Острозької друкарні вийшло знамените повне видання Біблії слов'янською мовою. У кінці XVI – на початку XVII століть Острог відіграв важливу роль у поширенні освіти в Україні. Тут була заснована князем Костянтином Острозьким слов'яно-греко-латинська академія (колегія) – перша українська школа вищого рівня. Точну дату виникнення Острозької школи дослідники не визначили. Так, П. Лук'янович називає 1569 рік, Ф. Науменко вважає, що Острозька школа як тривіальна існувала з 1557 року [152, с. 10]. Хоч щодо дати заснування школи є розбіжності, проте всі дослідники цієї проблеми сходяться на думці, що Острозька школа була першим вищим закладом освіти в Україні. Тут викладали три мови: українську, грецьку та латинську.

У школі викладали відомі Іов Княжницький, Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка), Андрій Ринеша. При академії працював науково-літературний гурток, діяльність провідних членів якого мала яскраво виражене патріотичне, антикатолицьке спрямування. Гуртківці займалися важливими справами: виступали з патріотичними промовами перед населенням, перекладали твори святих Отців на слов'янську мову, вели друкарську справу,

учителювали в академії. Сучасники йменували Острог «Волинськими Афінами». Зі стін академії вивчилось багато інтелігенції та духовенства. Острозька академія відіграла важливу роль у розвитку вітчизняної науки і культури, поширенні освіти, вихованні патріотів України.

Невід'ємною складовою історії патріотичного виховання в Україні є історія виховання в козацькій державі. У XVI–XVIII ст. в Україні сформувався особливий тип культури – козацький. Запорізькі козаки не лише продовжували славні традиції своїх попередників, не тільки були головною рушійною силою у боротьбі українського народу за волю, але й охороняли весь слов'янський світ від мусульманської загрози.

Запорізьким козаком-січовиком уважався кожен, хто по прибутті на Січ уписувався у військовий список. Для цього потрібно було відповідати таким вимогам: бути вільним, не мати сім'ї, знати мову, бути православним та пройти на Запоріжжі підготовку з військової справи не менш ніж три роки. Пізніше, у XVIII ст., підготовка тривала близько року. «Кандидат, який здатний зносити труднощі січового життя, отримував вовняну козацьку одягу. Один рік він мусить прислужувати старшому козакові, лише після цього отримував повні права січового козака» [45, с. 48–49]. Кожну важливу справу підлітки починали з батьківського та материнського благословення. Від'їжджаючи до війська, юнак віддавав шану батькові, матері, дівчині та громаді. Знаючи, що може загинути в бою, молодий козак також просив прощення та благословення громади [498, с. 126].

Для козака патріотизм означав любов до рідної землі, гордість за минуле і сьогодення свого народу, прагнення захищати його інтереси. Патріотизм для січовика нерозривно пов'язаний з культурою міжнаціональних відносин. Як відомо, культура міжнаціональних відносин виявляється в міжнаціональних економічних і духовних зв'язках різних народів, у дотриманні певного морального такту і взаємної поваги людей різних національностей, у їхньому спілкуванні і неприпустимості будь-якої зневаги до мови, національних звичаїв і традицій інших народів. Джерела свідчать, що серед козаків зустрічались

і поляки, і москалі, і волохи, і турки, і татари, і євреї. Однак усі приймали православ'я, якщо до приходу на Січ не були православними. «Православ'я стало для козаків різного походження об'єднуючим фактором. Необхідність релігійного виховання була зумовлена неподільністю понять «віросповідання» та «національність» [42, с. 38].

Безперервні війни, походи гартували тіло й дух козаків. Їх виховання здійснювалось за особливою системою – козацькою педагогікою, яка стала вершиною української народної педагогіки [145, с. 195–198]. Основними завданнями козацької педагогіки були:

- виховання фізично загартованих, з міцним здоров'ям, мужніх воїнів – захисників рідного народу від чужоземного поневолення;
- виховання у молодого покоління українського національного характеру і світогляду, національних і загальнолюдських цінностей;
- формування високих лицарських якостей, пошани до старих людей, прагнення до милосердя та допомоги іншим;
- виховання громадян, які б розвивали культуру, економіку та інші сфери життєдіяльності народу, власної самостійної держави на світовому рівні [44, с. 38].

Першим ступенем козацької педагогіки було сімейне виховання, яке утверджувало статус батьківської та материнської педагогіки. Другий ступінь – родинно-шкільне виховання. У козацьких школах найвищий ступінь мали родинні, духовні та материнські цінності, які переростали в загальнонаціональні. Потім молодь, яка прагнула знань, навчалася у колегіумах і академіях, європейських університетах, тобто отримувала вищу освіту, що становило третій ступінь. Після закінчення закладів вищої освіти юнаки одержували систематичне фізичне, моральне, трудове загартування, національно-патріотичну підготовку, військовий вишкіл у сотнях, полках, у Запорізькій Січі.

Великого значення для українського патріотичного виховання молоді набули українські народні думи й історичні пісні, козацькі літописи («Літопис

Самовидця» Г. Граб'янки і С. Величка), історико-меморіальні праці («Синопис»), кобзарі. «...Кобзар у запорожців був охоронцем заповітних козацьких мрій, живописець лицарських подвигів, іноді перший лікар хворих та поранених, іноді визволитель невільників з полону, іноді гасло до військових походів та славних подвигів низових молодців. Кобзу, у розумінні козаків, видумав сам Бог та його святі, тому вона і була у них в такій пошані» [242, с. 238].

Дисципліна у війську була понад усе. Найбільше козак боявся осуду своїх товаришів. Зрада ж козацтва, Батьківщини вважалася найважчим злочином [214, с. 119]. Упроваджувалася спеціальна система військового і патріотичного виховання підлітків та юнаків, яка поступово набирала все більш рельєфних і чітких, удосконалених форм. Уся козацька педагогіка була яскравим прикладом патріотичного виховання. Вона формувала в сім'ї, школі та громадянському житті козака, лицаря, мужнього патріота, захисника рідної землі з високим рівнем української національної самосвідомості. Завдяки цьому кордони Запорізької Січі були непідступними.

Козацька доба в історії України принесла як самій Україні, так і світові нову ефективну, багаторівневу систему загального та військово-патріотичного виховання. Відомий історик Іван Крип'якевич у праці «Історія України», висвітлюючи питання суспільно-політичного устрою, культури, освіти, науки, описуючи умови розвитку державності, розквіт та занепад козацької держави, окремо виділяє розвиток патріотизму та його значення у формуванні національної самобутності та свідомості. «Українська політична думка, – пише автор, – пройшла широку еволюцію, переживаючи різні устроєві форми – від січової демократії до сильної гетьманської влади. У боротьбі за існування держави зародилося сильне почуття патріотизму і любові до батьківщини; військо мало всенародний характер і було активним і творчим чинником у державній будові. Культура знаходила собі джерела в народних масах, а цінності, витворені освіченими верхами, знову проникали в низи і запліднювали їх для нових надбань...» [126, с.252].

Приділення патріотичному вихованню великої уваги в педагогіці козацького війська обумовило створення однієї із найкращих державних організацій того часу. А патріотизм, хоробрість та рівень національної культури українського козака ввійшли у легенду. Досвід патріотичного виховання козацького війська є багатим і корисним для сучасної педагогічної теорії та практики. Він дає можливість виховувати патріота, свідомого захисника незалежної держави.

Велику роль у пробудженні національної свідомості в часи Козацької доби відіграли науково-освітні центри в Києві та Чернігові, програми навчання яких складались так, щоб розбудити національні почуття українського народу, виховати в ньому гордість, самоповагу [141]. Пробуджуючи національну свідомість молоді, чернігівський єпископ і поет Лазар Баранович учив, що якщо молода людина ігнорує наукові знання, віру своїх одноплемінників, тоді вона непомітно елімінує себе зі свого народу... Від наставників молоді вимагалось, щоб вони були освічені, віддані ідеї православ'я, патріотами України. Якщо людина тільки передає знання молоді, але не дбає про її душу, не формує помисли, то і зміст такого навчання нікчемний, – наставляв молодих вчителів Л. Баранович. Викладач, – говорив він, – це свого роду керманіч, який спрямовує людей до певної мети. Такою метою, коли народ в неволі, є формування патріота... Учитель, – говорив Л. Баранович, – повинен виховати у дітей почуття єдності всіх українців, розкиданих поміж чужинцями, переконати, що Україна для них є єдиною матір'ю [18, с. 299–300].

Заслужовує на увагу широка культурна діяльність українського патріота-освітянина Петра Могили. Це організація шкіл, книгодрукування, які відігравали важливу роль у поширенні знань і освіти серед народних мас, вихованні молоді в дусі відданості своїй Батьківщині, шанобливому ставленні до її культури, звичаїв, віри. Найбільшою справою життя П. Могили було заснування в 30-х роках XVII ст. колегіуму в Києві. І протягом усього життя у полі зору діяча були всі сторони діяльності цього освітнього закладу.

А у заповіті Петро Могила відписав на користь колегіуму значну суму грошей, коштовностей і найцінніше – свою особисту бібліотеку.

Окрім української шляхти і реєстрової козацької старшини, меценатом українських освітніх закладів у XVI–XVII ст. була Запорізька Січ. 1616 року все Запорізьке Військо на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним вступило до Київського братства [363, с. 441]. Частину військової здобичі запорожці віддавали Острозькому освітньому центру, Київському та Чернігівському колегіуму, численним бурсам.

Видатними митцями просвіти XVII–XVIII ст. також були Герасим Смотрицький, Максим (Мелетій) Смотрицький, Варлаам Ясинський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Іван Максимович. Розвитку вітчизняної патріотичної думки й педагогічної науки в цілому сприяла діяльність Данила Туптали, Єлисавети Гуревич, Іова Борецького, Памви Беринди та ін.

Україна була єдиним в Європі краєм суцільної грамотності (звичайно, на рівні тієї епохи). Викладачі Києво-Могилянської академії мали такий рівень, що їх охоче запрошували не тільки на окремі виклади, але і на постійну роботу провідні університети Європи. Проте більшість молодих людей під впливом патріотичного настрою, який панував в академії, після навчання осідали в Україні, що перетворило її на найосвіченіший край в Європі [194, с. 82–83]. Загальний стан науки, освіти українського народу в другій половині XVII століття досяг значної висоти. Проте незабаром виявилось, що плоди праці українських освітян в основному зібрав російський імператор Петро I та його наступники.

Починаючи від царювання Петра I (1672–1725), упродовж двох століть патріотичне виховання в освітніх закладах України відбувалося у надто складних умовах. Навіть викладати українською мовою було заборонено. Але прагнення культурно-освітніх діячів донести ідеї любові до своєї Вітчизни, культури, мови, відданості своєму народові не вгасали ні на мить. Представники передової педагогічної думки поширювали ідеї патріотизму і національного визволення.

Втіленням духовного пробудження України другої половини XVIII ст. був філософ, письменник, поет, просвітитель, великий гуманіст і народний учитель Григорій Савович Сковорода. Усе життя Сковорода жив серед народу, вивчав його природу, волю та прагнення, мову, духовність, традиції та звичаї. Його спадщина пройнята ідеями української народної педагогіки. Так, у притчі «Вдячний Еродій» автор надає перевагу вихованню в трудовій сім'ї над вихованням, побудованим за іноземними еталонами. Він засуджує тих, хто нехтує все національне, свій народ, свою мову, звичаї, традиції. За словами філософа, «кожен має пізнати свій народ, а в народі – себе». Г. Сковорода був автором своєрідної педагогічної концепції. Її підвалинами були демократизм і доступність освіти. Мета виховання – істинна людина, гармонійно розвинута, корисна суспільству, здатна до життя та боротьби, людина щаслива. Проблеми щастя людини на землі, умови і шляхи його досягнення Г. Сковорода пов'язував з моральним вихованням. Щастя треба шукати у своїй країні, на своїй землі, у своїй хаті, у самих собі, у праці для суспільства, сумлінному виконанні людських обов'язків, реалізації свого природного покликання, поєднанні особистих інтересів з громадськими. Виявами високої моральності людини Сковорода вважав патріотизм, любов до Вітчизни, поєднання особистих і громадських інтересів, чесність, порядність, совість, гуманізм, працьовитість. Сковорода вірив у невичерпну силу народу, у його високі моральні якості й різнобічні таланти.

Діяльність згаданих учених, педагогів, письменників сприяла формуванню в XIV–XVIII ст. національної свідомості українського народу, вихованню патріотизму засобами релігії, рідної мови, природи рідного краю, народних традицій, праці тощо.

Протягом XIX – на початку XX ст. відбувалося становлення української нації [114, с. 7]. У цей період розробляються і частково здійснюються реформи освіти в ряді європейських країн. Революції, що зворушують світ у XVIII–XIX ст., зумовлюють злиття теорії і практики перебудови цивілізаційно-культурних концепцій, а це водночас впливає на характер

еволюції педагогіки виховання. Особливістю цього періоду стає, з одного боку, органічніше з'єднання ідеалів суспільних верств, нації і держави, а з іншого – виховних ідеалів традиційно-народної та академічної педагогіки. В Україні відновлюються традиції виховання часу національно-визвольної боротьби, а осередками його стають університети: Харківський, Київський, Львівський [111, с. 19].

Важливий крок до створення української національної літератури та педагогіки зробив І. Котляревський. Його педагогічні думки пройняті духом гуманізму, демократизму, народності та патріотизму. Патріотизм, гуманізм, народність, рівноправ'я були основними принципами його творчості. Метою виховання І. Котляревський уважав підготовку громадян, корисних Батьківщині й народу, освічених патріотів, борців проти кріпосництва. У своїй педагогічній діяльності він надавав перевагу таким методам навчання, як розповідь, пояснення, бесіда; високо цінував честь, людську гідність, відданість Батьківщині, і сам був взірцем для наслідування цих чеснот [140, с. 176]. Як попечитель Полтавського благодійно-лікувального закладу, письменник допомагав ображеним, хворим, бідним. Будиночок його у Полтаві був відомий убогим чолобитникам [247, с. 9].

Видатним педагогом, філософом, істориком та організатором народної освіти на Закарпатті в XIX ст. був О. Духнович. Він боровся за самоутвердження рідного народу, проти денаціоналізації та дисиміляції, соціальної несправедливості, закликав готувати покоління людей, відданих своєму народові, палких патріотів, здатних вивести свій народ з культурної відсталості на рівень цивілізованої нації. О. Духнович усе своє життя відстоював право українців Закарпаття на національне самовизначення. Педагог засуджував зрадництво, зневагу до рідної мови, культури:

Хто своє не любить,
А за чужим прагне, –
Той своє загубить,
Чуже не досягне.

О. Духнович піклувався про виховання національної інтелігенції, яка б віддано служила справі визволення свого народу. Світогляд педагога пройнятий патріотизмом. Народну освіту він визначав як засіб національного прогресу і соціального визволення. Мета виховання, на думку О. Духновича, – виховати людину-громадянина, сина своєї Батьківщини, відданого патріота, корисного громадянина суспільства, добродішного, готового до життя та праці у суспільстві. Першими вихователями своїх дітей є батьки. Вони відповідальні за долю своїх дітей перед народом і Батьківщиною.

Визначне місце серед українських освітніх діячів ХІХ ст., що несли до молоді ідеї патріотизму, посідають члени гуртка «Руська трійця» – М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Гуртківці взялися за створення на Галичині національної літератури, нового письменства. Вони звернулися до свого народу рідною мовою, заспівали «власною мовою народною і проникли в тайни творчості народного духу». За це І. Франко називав їх «першими будителями народного духу в Галичині». Ідея єдності українських земель пронизувала всі наукові, літературні й публіцистичні праці діячів «Руської трійці».

Великим українським поетом, художником, мислителем ХІХ ст. був Т. Шевченко. Його педагогічні погляди сформувалися під впливом Григорія Сковороди. Визначаючи мету освіти, Т. Шевченко зазначав, «зі школи має виходити освічена, пряма і сердечна людина, яка добре розуміє і глибоко співчуває всьому людському, любить свою Батьківщину». Ядром педагогічних роздумів Т. Шевченка стає ідея єдності людини, сім'ї, природи, мови і культури, держави, суверенітету і свободи, і все це – складові загальноінтегруючої національної ідеї. Аналогічно до позиції Володимира Мономаха Т. Шевченко мислить про виховання і як про сферу широкого родинного впливу (особливо ролі матері), і як про систему державної філософії та політики; бачить і роль міжнародного досвіду, але домінантою виховання вважає єдність гуманізму й патріотизму, а орієнтиром – інтереси нації («коли б ми вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя», «і чужому

научайтесь, і свого не цурайтесь», «не питаєте, не шукайте того, що немає і на небі, а не тільки у чужому краї», «в своїй хаті своя й правда, і сила, і воля») [180, с. 16].

Піонером культури в Україні називали письменника, історика, громадського діяча та педагога, патріота Пантелеймона Куліша. Провідною ідеєю його життя було служіння правді, культурі, праця для свого народу і України. П. Куліш називав щасливим той народ, який має хороші школи, у яких навчають різноманітних наук, «зложених рідною мовою». Педагог послідовно проводив лінію на утвердження української національної мови й літератури, гідних свого місця серед інших мов і літератур: «Словесність українська – діло велике, се нове слово між народами, котре на те й явилось, щоб якось інше людський розум вернути». П. Куліш гаряче любив Україну, для неї і свого народу працював невтомно все життя. Він вірив у щастя, у велику долю, сили, розум народу, закликав його до вільного майбуття:

Воскреснеш, нене, встанеш з домовини,

Тебе я словом правди привітаю.

І розіллється слава України

По всій Вселеній, од краю до краю.

Основоположником вітчизняної педагогіки є К. Ушинський. Під педагогікою К. Ушинський розумів теорію виховання. «Виховання, – писав він, – може рухатися вперед тільки з рухом усього суспільства». Ідея відповідності суспільного виховання суспільним потребам найяскравіше втілилась у принципі народності виховання, який став ядром педагогічної концепції К. Ушинського: «Народність у вихованні – це відбиття соціального гасла епохи падіння кріпацтва – ідеї служіння народові. Народність – це своєрідність кожного народу, зумовлена його історичним розвитком. Це прагнення народу зберегти своє національне «Я», усвідомлення свого минулого, сьогодення і майбутнього. Це національна самобутність народу». Народ без народності – тіло без душі, якому залишається лише піддатися закону розпаду та знищитися в інших тілах, які зберегли свою

самобутність [222, с. 253]. У праці «Про народність у громадському вихованні» К. Ушинський визначає такі положення:

– у кожного народу своя особлива система виховання, а тому запозичення одним народом в іншого виховних систем є неможливим. Жити за зразком іншого народу неможливо, не можна виховати за чужою педагогічною системою, яка б вона не була струнка;

– не педагогіка і не педагоги, а сам народ та його великі люди прокладають шлях у майбутнє, а виховання тільки йде цим шляхом. Громадське виховання тільки тоді буде справжнім, коли його питання стануть громадськими питаннями для всіх і сімейними питаннями для кожного [222, с. 256].

Виходячи з принципу народності, К. Ушинський ставив такі вимоги до виховання:

– виховання має бути самобутнім, будуватися на національно-народній основі;

– виховання повинно бути народним (загальнодоступна школа, обов'язкове навчання, народ як керівник справою освіти);

– центральне місце у формуванні людини повинна посідати рідна мова;

– виховання має бути пронизане метою формування високоморальної людини, для якої праця є справою честі, людини-патріота, борця за справу Батьківщини, за справу народу;

– жінці повинно бути забезпечене виховання та освіта нарівні з чоловіком.

Спираючись на принцип народності, К. Ушинський творчо намагається використати традиції народної педагогіки. Принцип народності покладено в основу вчення педагога про рідну мову як центральний предмет шкільної освіти [148, с. 82].

Визначне місце в історії розвитку патріотичного виховання посідає діяльність М. Драгоманова. Він залишив велику спадщину фольклориста, історика, соціолога, публіциста, дав зразок міжслов'янського співробітництва.

М. Драгоманов – невтомний борець за розвиток української мови, української літератури, культури, національної української школи. М. Драгоманов дав політичну думку українському народу, політичну перспективу його розвитку. Він вказував народу України на шлях європейської цивілізації. Цей шлях він уявляв так: об'єднати український народ, поставити Україну на шлях демократичного відродження; створити свою демократичну пресу; утворити українські національні осередки товариства Шевченка; створити спілку вільних народів; децентралізувати Російську імперію; утверджувати національні традиції, ідеї національної рівності [145, с. 72–76]. Драгоманов мав великий патріотичний вплив на представників української творчої молоді: І. Франка, В. Стефаника, Олену Пчілку, Христину Алчевську, Лесю Українку та інших.

Першим президентом України, найвидатнішим її істориком і вченим зі світовим ім'ям був М. Грушевський. Його педагогічні погляди розвивалися на патріотичних засадах та характеризувалися такими переконаннями, як:

- школа й освіта здійснюються на засадах традицій національної культури обов'язково рідною мовою;
- національна самосвідомість повинна бути домінуючою у вихованні моральності та ін.

Головною умовою існування національної школи М. Грушевський уважав навчання рідною мовою. У статті «Колишня освіта і теперішня темнота» вчений робить висновки про те, що «всі інші народи, які дійшли добробуту, освіти, доброго ладу, дійшли тільки завдяки тому, що мали просвіту на своїй рідній мові». Це ним стверджується і на прикладі України, яка за часів Козацької республіки, звільнившись від утисків іноземців, досягла небувалого розвитку освіти. Також М. Грушевський підкреслює виняткову патріотично-виховну роль історії. Здобувачі освіти мають прилучатися до надбань духовної культури свого народу, його історії, культури, традицій, звичаїв тощо. Історію рідного краю вчений уважав першоосновою виховання. Наслідком її вивчення має бути культ традиції рідної сторони, моральних цінностей, виявлених нею, справ попередніх поколінь, які своїми жертвами, стражданнями і подвигами,

працею рук призвели на нинішній щабель життя сучасне громадянство. Теоретична спадщина М. Грушевського, його активна практична діяльність на шляху відновлення національної школи, педагогіки, культури й державності в Україні об'єктивно мали прямий вплив на патріотичне виховання молодого покоління в першій половині ХХ ст., на формування, розвиток, становлення та зміцнення системи освіти в Українській Народній Республіці (УНР), наукових установ і науки. Це прямо й опосередковано вплинуло на збереження національно-патріотичного духу серед українців континентальної держави та діаспори в різних куточках світу.

Отже, у результаті аналізу джерел дійшли висновку, що в період становлення української нації серцевиною педагогічних поглядів є ідея народності. Велике значення приділялося формуванню національно-патріотичної ідеології та життєвої практики. Принципово важливими у цьому плані були твори О. Духновича, П. Куліша, М. Драгоманова, Т. Шевченка, К. Ушинського, М. Грушевського. Вони підносять концепції народно-демократичної педагогіки на рівень європейського мислення.

У ХХ століття український народ вступив без власної держави і війська, розділений двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. Для зміцнення територіальної єдності України велике значення мав маніфест Юліана Бачинського «Ukrainairredenta», у якому із соціально-економічних позицій обґрунтовувалась ідея повної політичної незалежності України.

Під тиском українських патріотичних сил 1907 року в Галичині була проведена виборча реформа, що дало українцям можливість посилити свій вплив на місцеву адміністрацію. В Австро-Угорській імперії українці мали порівняно більше прав і можливостей для національного розвитку. Тому не дивно, що західноукраїнські землі стали осередком виникнення перших у ХХ ст. національних військових формувань і, відповідно, нових концепцій військового, військово-патріотичного виховання. На початку століття там були засновані спортивні товариства «Січ» та «Сокіл». Назва «Січ» мала засвідчувати спадкоємність від славетного Запоріжжя, продовження козацьких

традицій. Ідеологічною основою січового руху стала мазепинська ідея – ідея створення незалежної соборної України. У грудні 1912 року у Львові було створено Український Січовий Союз на чолі з К. Трильовським. У березні 1918 року на чолі з В. Старосольським було засновано товариство під назвою «Січові Стрільці». А вже у січні 1914 року було створено товариство «Січові Стрільці II», яке очолив Р. Дашкевич. Програма діяльності цих товариств передбачала такі основні напрями роботи:

- ідеологічний – виховання молоді під гаслом боротьби за самостійну соборну Україну, формування мотивів боротьби за її незалежність;
- військовий – усебічна підготовка молоді до військової справи.

Виходили перші військові підручники українською мовою – «Правильник піхотинця» і «Польова служба», розроблялася українська військово-педагогічна термінологія [218, с. 48–51].

Основними засадами патріотичного виховання січових стрільців були традиції Запорізької Січі, відчуття єдності українського народу, готовності жертвувати особистими інтересами заради національних. Основи патріотичного виховання, закладені у середовищі січового стрілецтва, передбачали формування свідомого воїна-патріота, дисциплінованого, стійкого перед будь-якими труднощами, довели свою правильність і прогресивність, мали великий вплив на виховання в армії УНР і, особливо, в Українській Галицькій Армії.

Намагання українських патріотів щодо відродження української національної освіти, що велися протягом XIX та на початку XX століть, увінчалися успіхом в період УНР, проголошеної в листопаді 1917 року. З перших днів проголошення УНР створений Центральною Радою Генеральний Секретаріат народної освіти приступив до розбудови освітньої системи, яка мала задовольнити потреби українського народу у рідній школі. Було накреслено широку програму національно-патріотичного виховання. У ній надані рекомендації педагогам, як проводити серед молоді літературно-патріотичні вечори, лекції, екскурсії тощо. Секретаріат звернувся до українського народу: «Нині кожен народ може розвиватися повною мірою,

будувати життя своє так, як треба для його щастя... Школа має бути рідна, у ній навчатимуться і чужому, і своєму; знатимуть про своїх батьків та дідів, що працювали для нашого щастя».

У справі патріотичного виховання молоді важливим був досвід діяльності товариств «Просвіта» та «Рідна школа». Ці товариства вели активну освітньо-виховну діяльність, організовували виховні заходи, зокрема національні свята з нагоди пам'ятних подій, концерти, вистави, фестивалі тощо. У школах працювали наукові, спортивні, художні гуртки та секції [204, с. 123]. Однак, як слушно зауважує П. Вербицька, об'єднуючи переважно дорослих людей, ці громадські організації не могли вирішити багатьох важливих питань [40, с. 22].

Поділяємо думку П. Вербицької [40, с. 22] про визначну роль у патріотичному вихованні молодого покоління молодіжних громадських організацій «Сокіл» та «Пласт». Ці товариства мали на меті сприяння формуванню національної свідомості української молоді під гаслами збереження виховних традицій українського народу, української мови, культури, історії народу.

Так, основна мета «Пласту» полягала у вихованні характеру і духу; опануванні ремесла й інших занять, які можуть придатися у житті; у службі для Вітчизни: пожарництво, перша поміч, самаритянська служба, веслярство, рятувальництво й інші види публічної служби; фізичне здоров'я [8, с. 72]. Ці організації, використовуючи різноманітні форми виховної роботи, були виразниками інтересів і потреб української молоді першої половини ХХ століття та спрямовували свою діяльність на реалізацію ідей патріотичного виховання.

На початку 1918 року IV Універсалом Центральної Ради Україну проголошено самостійною державою. Генеральний Секретаріат перетворюється в Міністерство народної освіти УНР і не зраджує патріотично налаштовану політику свого попередника. Великий внесок у розбудову національної освіти вніс Міністр народної освіти і мистецтва УНР 1918–1919 роках І. Огієнко.

Великий учений, культурний діяч І. Огієнко досліджував корені рідного народу, обстоював українську мову, духовну єдність, свято збирав те, що втримало українців від забуття, – звичаї, фольклор, пісні, легенди. І. Огієнко був хранителем культурних здобутків предків. Найпомітнішою його працею була видана 1918 року «Українська культура». Заслуговує на увагу «Рідна мова». Рідну мову автор уважав головною підвалиною шкільної світи. Як би не склалася доля І. Огієнка, він залишався патріотом України, глибоким дослідником національного руху, людиною, яка утримувала на своїх руках Україну, зміцнювала українство словом і ділом [148, с. 195].

Серед педагогів-теоретиків періоду Української Народної Республіки чільне місце посідають С. Русова, С. Черкасенко, І. Стешенко, В. Винниченко. С. Русова не була українкою за походженням та стала українкою по духу і все життя присвятила Україні та її народу. У своїх працях авторка досліджує проблеми розвитку мови й мовного оточення, розробляє методику навчання та виховання дітей на засадах гуманізму, патріотизму. Говорячи про реформування школи, С. Русова підкреслює, що школа має зміцнити не тільки мову, а й увесь свій дух, свій уклад; з цією метою вчителі повинні знайомитися із зарубіжною педагогікою і досвідом і, нарешті, в основу навчання має бути покладено принцип самобутності здобувачів освіти. «Стара школа, – заявляє С. Русова, – виховувала затурканих рабів, нова – повинна дати нам вільних громадян з власною позицією і з бажанням працювати... Сьогодні необхідно виховувати гармонійно розвинену людину, працездатну, соціально свідому, корисну в суспільстві, з піднесеною любов'ю до рідного краю і з пошаною до інших народів». Слова мислительки є цілком актуальними і щодо сучасної української молоді.

Письменник, публіцист, освітній діяч, С. Черкасенко серед інших аспектів проблеми виховання патріота приділяв увагу ознайомленню здобувачів вищої освіти з рідною літературою, яка нерозривно пов'язана із формуванням національно-патріотичної свідомості дитини. «У культурних народів, – писав він, – найдостойнішим ушануванням пам'яті великої людини,

що завдяки своєму життю і таланту стала генієм нації, є виховання молоді на її величних ідеалах. Так, Англія має В. Шекспіра, Дж. Байрона, Німеччина – Г. Гейне, Іспанія – М. Сервантеса, Греція – Гомера, а Україна – Т. Шевченка. Чудова природа рідного краю, його славетна історія, гострі соціальні проблеми, ідеали гуманізму та людяності, мелодійна мова – усе це знайшло відображення у творах Кобзаря і являє собою прекрасний ґрунт для розвитку духовних сил підростаючого покоління» [148, с. 187].

У квітні 1918 року до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. Нове військове керівництво намагалося втілити в життя план організації українського війська з восьми корпусів, вироблений за часів Центральної Ради. В основу формування корпусів було покладено територіальний принцип. Гетьман добре пам'ятав, які були настрої у війську під час Першої світової війни, коли солдати віддавали життя за незрозумілі їм інтереси. У випадку комплектування частин і з'єднань за територіальним принципом та їх дислокації в районі проживання в разі війни це дало б солдатам розуміння захисту власної родини, господарства, домівки. Звичайно, таке комплектування мало певні недоліки, оскільки солдати, звільнивши власну територію, не бажали б іти далі. Цей недолік слід було виправити патріотичним вихованням солдатів, що вимагало необхідної фахової підготовки офіцерського складу. Гетьман віддав наказ про відновлення кадетських корпусів та передачу їх у відання до Військового міністерства (за Тимчасового уряду кадетські корпуси були передані Міністерству народної освіти). Було також відкрито військові юнацькі школи. Серед завдань виховання в цих школах пріоритет надавався патріотичному та морально-бойовому вихованню.

Гетьманське військове міністерство приділяло велику увагу деполітизації армії. Військовий міністр Рогоза у наказі № 58 від 16 травня 1918 року зазначав: «Усіх, що в Армії й Флоті, рівно, як і у всіх Управліннях й Установах Військової Офіції ніякої політики бути не має» [214, с. 59].

Підбиваючи підсумки діяльності гетьманського уряду в галузі освіти, український історик Н. Полонська-Василенко підкреслила, що за цю добу

розгорнулося видавання підручників усякого типу, на що уряд асигнував велику суму [145; 168]. З початком інтервенції більшовицької Росії педагогіка була змушена вилучити поняття і термін «виховання українського патріотизму», тому що був тільки один патріотизм – радянський. Під час вивчення творів педагогів радянської доби відчувається, що через історичну ситуацію вони наскрізь політизовані та заідеологізовані. У більшості педагогічних досліджень радянської доби питання, пов'язані з патріотичним вихованням, висвітлювались однобічно і були позбавлені демократичної основи (Н. Крупська, А. Луначарський, М. Йорданський).

Загалому педагогіці радянського суспільства патріотизм визначався як явище, яке набирало певного соціального, класового змісту. Тому не дивно, що радянський патріотизм уже в перші роки після жовтневого перевороту 1917 року здобуває таку основну внутрішню якість, як безкомпромісна боротьба проти «ворожих ідеологій», «великодержавного шовінізму» і буржуазного націоналізму [106, с. 17]. Ці зміни в житті українського народу призвели до змін у системі виховних орієнтацій, моральних і духовних цінностей, ці зміни супроводжувалися боротьбою різних педагогічних теорій і позначені втратами багатьох кращих якостей та викривленням менталітету українця.

Діячем радянського періоду, що зробив внесок у становлення і розвиток радянської теорії і практики патріотичного виховання, є А. Макаренко. Можна погодитися з В. Мосіяшенком, Л. Задорожною в тому, що хоча праці А. Макаренка відповідають духові радянської епохи, однак джерело його педагогічної мудрості є невичерпним. Найсильнішими потоками цього джерела є ідея виховання в колективі, виховання в праці, виховання почуття обов'язку, честі, відповідальності, волі, характеру, свідомої дисципліни, гуманізму, добра й оптимізму в процесі формування людської особистості [148, с. 231].

Окремі педагоги як визнані майстри педагогічної праці й справжні патріоти України досягли значних успіхів у розробці теоретичних основ і практичного досвіду патріотичного виховання молоді. Серед них

доцільно назвати А. Синявського [148], М. Скрипника [148], А. Волошина [148], Я. Ряппо [148], О. Шумського [148], Г. Гринька [148]. Результатом їх діяльності став унікальний документ – «Кодекс законів про освіту Української РСР». Подібного зібрання законів не існувало в жодній радянській республіці. На основі теоретичних розробок українських учених-педагогів було створено систему національної освіти, яка відповідала потребам і запитам народу. Відтак усі освітяни мали керуватися цим кодексом.

В умовах радянської доби фактично існувало табу навіть на вживання таких термінів, як «український патріотизм» і «український патріот». Вони були замінені поняттями «радянський патріотизм» і «радянський патріот». У той же час беззастережно вживалося поняття «російський, руський патріотизм», «російський патріот» як синонім радянського патріотизму і радянського патріота.

Проте характерною особливістю національно свідомих українських діячів першої половини ХХ ст. було їхнє тверде переконання в тимчасовості заборони української школи [145]. Відтак не зникло у практиці виховної роботи у закладах освіти культивування у молодого покоління любові до свого рідного народу, своєї національної Батьківщини.

Особливе місце в історії вітчизняної педагогічної науки має теорія та практика патріотичного виховання періоду другої світової війни.

Для нападу на СРСР гітлерівська Німеччина зосередила поблизу кордонів значні сили: 190 дивізій, більше 4 000 танків, 1 980 літаків, 47 200 гармат та мінометів – армію загальною чисельністю 5,5 млн. людей [92]. Розпочинаючи загарбницьку війну, уряд фашистської Німеччини розраховував на її швидке завершення. Ані Гітлер, та жоден з його генералів не зуміли передбачити мужності, героїзму, патріотизму, з якими армія та весь народ відстоювали свою землю.

Напередодні війни в умовах загострення міжнародної політичної обстановки виникла гостра необхідність звернення до патріотизму. Архівні матеріали свідчать, що в цей час відбулися деякі зміни в орієнтації державної

та освітньої політики. 1939 року було затверджено текст нової Військової присяги. Її зміст зводився до виконання патріотичного обов'язку, до відданості «...своєму народові, своїй Радянській Батьківщині та Робітничо-селянському уряду» [47, с. 13]. Новий текст присяги відрізнявся від попереднього урочистістю обіцянки, її патріотичним характером. Таким самим принципам відповідав і «Закон про загальний військовий обов'язок», прийнятий у вересні 1939 року. У виступах політичних діячів держави, науково-публіцистичній пресі почали з'являтися слова «патріот», «патріотизм», які раніше прирівнювались до негативних понять [125, с. 19]. Однак тлумачення цих понять парадигмою комуністичного виховання було далеким від їх істинного змісту.

Могутнім засобом виховання патріотизму особового складу було друковане слово – листівки, газети, журнали, стіннівки. Активно здійснювався процес пошуку нових форм виховної роботи, які б дозволяли підняти її на якісно новий рівень [121, с. 31]. Велику силу патріотичного впливу мали твори фронтівих письменників, поетів та композиторів, що народжувались під глибокими враженнями трагедії війни, тому досить об'єктивно зображували її сутність та користувались у воїнів особливим інтересом. Будучи фронтівим журналістом, А. Малишко видав сім збірок поезій: «Україно моя», «До бою вставайте», «Битва», «Понад пожари», «Слово о полку», «Полонянка», «Ярославна». За таких умов діяльність письменників, поетів, митців, що були на фронті, трансформувалася у фактор патріотичного виховання, стала духовним джерелом патріотизму.

Значний період другої світової війни проходив на території України. «Батьківщино наша – Україна-мати! Благослови зброю синів своїх, прийми нашу кров, наші рани і подяку, що породила нас у великий грізний час, що возвеличила наше життя гордим щастям боротьби за твою долю, за все слов'янство, за людство», – наголошував великий патріот України О. Довженко у кіноповісті «Україна в огні» [78, с. 475].

Поет В. Сосюра 1942 року, коли Україна палала у вогні війни, на хвилі великого духовного піднесення написав вірш «Любіть Україну», у якому передав глибину патріотичних почуттів [199, с. 147–148]:

Любіть Україну, як сонце любіть,
Як вітер, і трави, і води,
В годину щасливу і в радості мить,
Любіть у годину негоди!..

Водночас національна політика в СРСР мала шовіністичну, русифікаторську спрямованість, ...російський народ визначався як старший брат [125, с. 28]. Бойові подвиги українців у радянських джерелах навмисно замовчувалася. На цьому етапі, з одного боку, було піддано серйозній перевірці всі компоненти радянського патріотичного виховання, а з іншого – накопичено і продемонстровано багатий практичний досвід організації патріотичної роботи в екстремальних умовах.

У контексті дослідження слід відзначити місце Г. Ващенко в українській радянській педагогіці. Він є автором таких праць, як «Виховний ідеал», «Виховання любові до Батьківщини», «Виховна роль мистецтва», «Засади естетичного виховання», «Тіловиховання як виховання волі й характеру» тощо. Головним елементом його національної освітньо-виховної системи є ідеалістичне світосприйняття, християнська мораль, організація педагогічних досліджень і розбудова педагогічних станцій і лабораторій, видання педагогічних творів, шкільних підручників, літератури для молоді різного віку на найвищому мистецькому і технічному рівнях [108, с. 3–4]. Так, Г. Ващенко багато уваги приділяв проблемі виховного ідеалу як мети виховання. Моральні цінності він виводив із християнської віри й релігії. Така спільність, на його думку, веде людину до досягнення подвійної високої мети: служіння Богові та своїй нації.

У праці «Виховний ідеал» педагог аналізував різноманітні виховні ідеали, зокрема дав характеристику більшовицького ідеалу, ідеалу націонал-соціалістичного виховання та протиставляв їм український національний ідеал.

Виховний ідеал українця у нього ґрунтується на двох принципах: виховання людини на засадах християнської моралі і на здобутках духовності українського народу. Якщо духовність В. Сухомлинського виключала віру в Бога, а релігійність він вважав шкідливим пережитком, то духовність Г. Ващенка полягала в служінні Богові й Україні. Бог і Україна – це ідеал, до якого повинен прагнути українець. Г. Ващенко завершує працю такими словами: «Плакаючи свої кращі традиції, борючись за свою самостійну державу, українська молодь разом з тим мусить не тільки плекати загальнолюдські ідеали, а й активно боротись за них... Віримо, що ця боротьба закінчиться перемогою Правди і Добра» [38, с. 190]. Отже, педагогіка Г. Ващенка відповідає ментальності, історичній місії, потребам державного будівництва українського народу. Разом з тим, праця «Виховний ідеал» у радянський період була заборонена і не могла суттєво вплинути на формування патріотичної вихованості у молоді.

Видатним українським педагогом ХХ ст., глибоким знавцем і дослідником педагогічної думки був В. Сухомлинський. Людське життя – це творення духу людського. Намагайтеся швидше стати духовно зрілим творцем-мислителем, трудівником, – наставляв педагог-новатор. Усю систему своїх педагогічних поглядів Василь Олександрович об'єднав навколо питання виховання такої якості людини, як громадянськість, до складу якої відносив ідейні переконання, мораль, соціальну активність, патріотизм, інтернаціоналізм, колективізм, гуманізм, почуття обов'язку, честі, відповідальності перед народом. Патріотичне виховання він розумів як особисте ставлення людини до Вітчизни, її святинь, рідної землі, її свободи і незалежності, чесності й гідності, героїчного минулого і сучасності народу.

«Багаторічний досвід шкільного виховання веде до переконання: сила й ефективність патріотичного виховання визначається тим, як глибоко ідея Батьківщини опановує особистістю, наскільки яскраво бачить людина світ і саму себе очима патріота» [207, с. 436]. В. Сухомлинський розробив зміст патріотичного виховання. Він довів, що є у світі речі, ні з чим не порівняні,

не зіставлені. Це, перш за все, – Батьківщина, земля, яка вигодувала, і виростила тебе, дала тобі життя [208, с. 158–167]. Великого значення педагог надавав вихованню любові, поваги і доброти до батьків, сім'ї, перш за все до матері: «Любити людство легше, ніж робити добро рідній матері». Вихователь писав, що справжньою школою патріотизму є сім'я, ставлення до батьків, дідуся, бабусі, братів, сестер. В. Сухомлинський правильно вважав, що патріотичне виховання має багато граней і відтінків. Виховуючи юного патріота, – писав педагог, – уявляємо собі, яким би виявився наш вихованець під час тяжких випробувань для Батьківщини – якби патріотичне виховання не передбачало цього, воно було б бездіяльним [207]. Для дослідження цінною є думка В. Сухомлинського про те, що джерелами, якими живляться патріотичні почуття, є природа рідного краю, мати з батьком, рідне слово, село чи місто, де народилася людина, славне минуле країни, героїчна історія.

Кінець 80-х років ХХ ст. знаменував собою новий етап національно-державного відродження України. Формування національної самосвідомості, гуманістичних понять, моральних та естетичних ідеалів у молоді з нових позицій розглядаються в дисертаціях Т. Анікіної, І. Беха, Н. Білоус, В. Каюкова, Л. Козубенка, В. Костюка, Л. Ляшко, У. Нетаврової, В. Радзіховського, О. Слоньовської, І. Шкьопи.

Велике значення для формування патріотизму молоді мав рух за надання українській мові статусу державної. Як відомо, перехід навчання у ЗВО на неукраїнську мову сприяє деетнізації населення, із втратою мови втрачається самоусвідомлення себе як члена певного етносу. Людина впродовж одного покоління як би перенаціоналізується, ідентифікує себе з народом, мовою якого спілкується. Політика зросійщення, яка активно проводилась в Україні верхівкою Компартії України, призвела до того, що в кінці 80-х років для 700 000 українців Криму не було жодної української школи, поодинокими були українські школи та навіть класи в Запоріжжі, Дніпропетровську, Харкові та інших містах південно-східної частини України.

Попри інгібування процесу національно-демократичного відродження з боку вищого керівництва Компартії України у всіх регіонах республіки в масовому порядку поширився рух за відбудову української державності, української школи, мистецтва, звичаїв народу, релігії тощо. Гострого характеру набула проблема статусу української мови. Уперше пропозиція щодо надання українській мові статусу державної пролунала на Пленумі правління спілки письменників України в червні 1987 року. Це був своєрідний протест проти ігнорування української мови в освітніх закладах, недооцінки її фундаментальних історичних функцій. Проти русифікаторської політики В. Щербицького рішуче виступили представники української інтелігенції, такі як: О. Гончар, І. Драч, П. Загребельний, Д. Павличко В. Яворівський та інші. У жовтні 1988 року відбулося обговорення закону про мови. У процесі його обговорення широко піднімалась проблема відродження національної культури. Особливий акцент при цьому робився на патріотичне виховання молодого покоління [56, с. 22].

1991 року Україна після більш як 300-річної залежності стала самостійною, суверенною державою. Проте, як свідчать події минулих років, проголосити незалежність ще замало, треба її утримати та розбудувати таке суспільство і державу, які б викликали гордість, що ти є членом цього суспільства і цієї держави. Відтак з 90-х років почали втілюватися в життя ідеї суверенності, незалежності, демократизму, гуманізму, де патріотизм набуває духовно-національного змісту.

Після проголошення Україною незалежності в російських засобах масової інформації часто лунали звинувачення типу, що «Кравчук примушує київських князів говорити українською мовою». Відповіддю на ці звинувачення є слова М. Грушевського, який ще на початку ХХ ст. писав: «Так, ми стара Київська Русь, але разом з тим ми і український народ, осібний народ, зі своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, великороси, признаєтесь теж до нашої Київської Русі, від котрої пішли ваша освіта і культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу

українську добу, яка наклала свою останню печать на наше життя: відродження XVII ст., розвій українського народовладдя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші народності руські. В ній ми остаточно сформувались в український народ, а теперішні надії закінчують його перетворення в українську націю» [66, с. 112].

Отже, результати історіографічного аналізу патріотичного виховання в Україні свідчать, що теорія патріотичного виховання пройшла складний шлях розвитку від зародження української національної свідомості, культури, довготривале їх знищення в умовах бездержавності, через часи радянської влади та комуністичної ідеології до здобуття Україною незалежності. Витоки патріотичного виховання містяться в особливостях суспільного розвитку на різних етапах історії.

У час реформування політичного, економічного та суспільного життя в Україні зросла потреба піднести патріотичне виховання на якісно новий рівень, підвищити результативність виховного процесу, що диктує необхідність створення принципово нової системи патріотичного виховання її захисників. Важливе значення у цьому контексті має аналіз теоретичних поглядів та основних підходів до патріотичного виховання військовослужбовців, зокрема аналіз термінологічного апарату патріотичного виховання майбутніх офіцерів.

3.2 Обґрунтування категорій, термінів і понять патріотичного виховання майбутніх офіцерів

Відносно педагогічної теорії теорія патріотичного виховання майбутніх офіцерів – це спеціальна теорія (теорія нижчого рангу), оскільки вона охоплює більш вузьку сферу людської діяльності. Необхідність побудови такої спеціальної теорії зумовлюється тим, що емпіричний її матеріал становить

певну цінність для розвитку педагогічної теорії загалом. У теорії патріотичного виховання майбутніх офіцерів, як і в будь-якій іншій педагогічній теорії, до основних структурних елементів належать категорії, терміни та поняття. Теорія патріотичного виховання майбутніх офіцерів, як і загалом мистецтво військового виховання, безперервно розвиваючись, збагачується новими положеннями та поняттями, для визначення яких вживаються відповідні терміни, у тому числі й наукові.

Термін – це слово або словосполучення, що означає чітко окреслене поняття певної галузі науки, техніки чи мистецтва [96]. Науковий термін – це не лише слово (знак), а втілення сутності досліджуваного явища чи процесу. Сукупність термінів створює термінологічний апарат (термінологію) як у певній галузі досліджень, так і загалом у конкретній теорії (наприклад, теорії патріотичного виховання майбутніх офіцерів). Терміни допомагають науковцям і практикам розуміти один одного та правильно користуючись ними, логічно мислити. Визначення термінів патріотичного виховання майбутніх офіцерів перебуває під впливом багатьох чинників, серед яких: вимоги воєнної доктрини держави та інших нормативних документів, що стосуються питань безпеки й оборони України; поява нових засобів, форм і способів виховної роботи та її інформаційного забезпечення; потреба розширення можливостей щодо вивчення та тлумачення термінів, які належать до теорії військового виховання збройних сил передових держав світу; необхідність урахування вимог до стислості, простоти мислення, образності, лаконічності й недвозначності викладеної думки в процесі формулювання рішень щодо патріотичного виховання курсантів.

У терміні завжди потрібно шукати суть, тобто те, що він означає, яке поняття втілює. Поняття – це думка, яка в узагальненій формі відображає предмети, явища дійсності та зв'язки між ними, фіксуючи загальні специфічні ознаки [88, с. 49]. У процесі розвитку будь-якої науки поняття поєднуються, укрупнюються і перетворюються в категорії науки, що являють собою

найбільш загальні та фундаментальні поняття, які відображають суттєві, загальні властивості й відносини явищ дійсності та пізнання [197, с. 357].

Систематизований набір відомостей про будь-яку галузь знань, що має вигляд ключових слів, словник, у якому слова, що стосуються тієї чи іншої галузі знань, розташовані за тематичним принципом, називається тезаурусом (від грец. *thesauros* – «скарб») [211, с. 851]. У кожній науці формується своя понятійно-категоріальна система, що визначає взаємозв'язок і взаємозумовленість її понять. Система понять будь-якої науки завжди знаходиться у взаємозв'язку з понятійними системами інших наук, що вивчають той самий об'єкт [67, с. 117]. Родові поняття у науковій термінології, що означають розряд чи групу однорідних предметів, явищ, осіб, є категоріями цієї науки [211, с. 391].

Аналіз наукових джерел показує, що термінологія педагогічної науки постійно та безперервно збагачується за рахунок уточнення вже сформованих понять, а іноді і введення у наукову термінологію нових понять. Формування змісту основних педагогічних категорій та понять являє собою тривалий суспільно-історичний і складний гносеологічний процес [67, с. 118].

Теоретичні засади патріотичного виховання розглядалися у психолого-педагогічній літературі [51; 204; 209; 224; 231] та наукових дослідженнях [1; 56; 114; 205; 235], у яких подаються більш чи менш розгорнуті визначення сутності цього поняття як педагогічної категорії. У деяких працях виокремлено його структурні компоненти [55; 72; 100; 121; 164].

Нині серед науковців тривають активні дискусії щодо розуміння основних категорій педагогіки – навчання, виховання, розвитку. Це відображає, з одного боку, неоднозначність процесів, що існують у педагогічній теорії та практиці, а з іншого, – свідчить про творчий науковий пошук [40, с. 60]. Цей пошук сприяє розробці нових підходів щодо розуміння сутності та змісту понять конкретних педагогічних теорій, зокрема теорії патріотичного виховання майбутніх офіцерів.

З метою розробки й уточнення категорій і понять теорії патріотичного виховання майбутніх офіцерів було застосовано методи порівняння, абстрагування, експертних оцінок. Використання термінологічного методу при формуванні й уточненні наукових категорій патріотичного виховання майбутніх офіцерів дозволило виявити, що на сьогодні тезаурус цієї теорії складає таку систему основних базових категорій: патріотизм, патріот, виховання, патріотичне виховання Батьківщина (Вітчизна), мала батьківщина, держава, народ, нація, етнос, патріотичний обов'язок, відповідальність, патріотична активність, світогляд, мужність, героїзм, демократія, гуманізм, історична пам'ять, патріотична вихованість, патріотичне мислення, честь, гордість, рідна мова, сім'я, родина, звичай, обряд, ритуал, традиція, національна ідея, національна культура, національна гідність, національний характер, громадянське суспільство, громадянське виховання, толерантність у міжнаціональних відносинах. Дослідна робота з понятійно-категоріальним апаратом теорії патріотичного виховання майбутніх офіцерів ґрунтувалася на системі описаних у педагогічній науці категорій та понять, окремі з яких було уточнено або визначено по-новому, деякі – було взято з наявним розумінням їх у науково-педагогічній літературі.

Визначення понятійного-категоріального апарату теорії патріотичного виховання майбутніх офіцерів доцільно розпочати з висхідної категорії, якою є «патріотизм». Проаналізуємо деякі її тлумачення, запропоновані вченими, які присвятили свої наукові роботи проблемі патріотизму.

Велика Радянська Енциклопедія і Українська Радянська Енциклопедія тлумачать термін «патріотизм» так: патріотизм (походить від грецького *patriotes* – «співвітчизник», *patris* – «батьківщина, вітчизна») – це любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури; патріотизм виявляється у практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток країни, захист її інтересів. Патріотизм – соціально-історичне явище. Елементи його виникли ще за первіснообщинного ладу як форми усвідомлення родових зв'язків, звичаїв. У період формування нації,

утвердження капіталістичних відносин патріотизм буржуазії відображав загальнонаціональні інтереси. Із загостренням суперечностей капіталізму патріотизм буржуазії як пануючого класу перероджується в «націоналізм» і «шовінізм». Послідовним носієм патріотизму є робітничий клас. Його боротьба за повалення експлуататорського класу втілює корінні національні інтереси народних мас і є водночас боротьбою за повернення трудящим їхньої Вітчизни. Перемога пролетарської революції в Росії передбачала початок нового, вищого етапу розвитку патріотизму [39, с. 282]. Так, роки громадянської війни і соціалістичного будівництва характеризуються в радянській педагогіці як роки соціалістичного патріотизму, могутнього духовного прискорювача соціально-економічного і культурного прогресу народів СРСР.

Як свідчить аналіз джерел радянського періоду [17; 50; 191; 234], дослідники цієї епохи виділяють такі визначальні риси радянського патріотизму: любов до соціалістичної Батьківщини, відданість справі Комуністичної партії, ідеали комунізму, соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства, братська дружба народів СРСР. Життя довело неспроможність існування патріотизму штучного, нав'язаного силовими методами [145, с. 69–82]. Свідченням цього є розвал колишнього Союзу, утвердження самостійності народів, а відтак – поява необхідності перегляду духовних і національних цінностей, ідеологічних орієнтацій.

Патріотизм особистості виявляється тоді, коли людина усвідомлює суспільні інтереси та живе ними, навіть якщо вони не відповідають умовам її особистого життя. Вищою формою патріотизму особистості є самопожертва [48, с. 99]. Людину, яка здійснила подвиг, справедливо називають героєм. Подвиг тісно пов'язаний з мужністю особистості, складовими якої є хоробрість, стійкість, самовідданість. У воєнних умовах, коли повною силою постає потреба захисту Вітчизни, виявляється героїзм, як в індивідуальній, так і в колективній формі. Так, «роки Великої Вітчизняної війни були найсуворішим випробуванням в історії нашого народу. Чотири роки тривав

безприкладний всенародний подвиг... Фронт і тил стиснулись в один кулак, уся країна стала єдиним військовим табором. Як зразки військового мистецтва, доблесті збройних сил, чудової стійкості та мужності, назавжди увійшли в історію героїчна оборона Брестської фортеці, грандіозні битви під Одесою і Севастополем, на підступах до Москви, на Дніпрі і Віслі» [234, с. 37]. Війна показала всьому світові небачені досі зразки масового героїзму, відданості своїй Вітчизні.

Друга світова війна – це масовий героїзм, де подвиг ставав загальною і повсякденною нормою. На фронті і в тилу здебільшого не говорили про патріотизм. Але він виявлявся скрізь і в усьому – від яскравих, мов спалах, миттєвостей подвигу до довгих, нелічених буднів війни. Він був, насамперед, найвищою відповідальністю – усезагальною, колективною й особистою – за свою державу, її сьогодення та історичні перспективи [142, с. 36]. І саме у цій своїй якості може слугувати неоціненним зразком для майбутніх поколінь українського народу, майбутніх захисників української землі.

Перемога над німецьким фашизмом була одержана завдяки мужності, хоробрості й самовідданості воїнів. Виявом подяки, справедливості, суспільного визнання значення подвигу виступає слава. Проходять віки, а слава стає легендарною. За бойові подвиги понад 12 тисяч воїнів були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, понад 5 мільйонів нагороджені орденами і 7,5 мільйонів – медалями. Вихідці з України з честю виконали свій військовий обов'язок перед народом, довели своєю кров'ю та життям існування й продовження славних бойових традицій попередніх поколінь. З думкою про Батьківщину, про рідну Україну стояли на смерть, ішли у бій мільйони воїнів-патріотів.

Історичні джерела засвідчують, що славні нащадки поколінь – воїни-українці Другої світової війни виявили кращі бойові традиції українського народу: жертвовність в ім'я Батьківщини, завзятість, стійкість та героїзм [107]. Про хоробрість і відвагу українського бійця говорять архівні документи й відзнаки: звання Героя Радянського Союзу отримали 2 069 уродженців

України. 668 із 940 бійців та командирів, які удостоєні цього почесного звання, визволяючи рідну землю, – вихідці з України. Серед 113 двічі Героїв Радянського Союзу є імена 32 синів України, а в числі тричі Героїв – І. Кожедуб.

Проводячи дослідження з проблеми стану готовності учнівської молоді до виконання військового обов'язку Б. Мисак доходить висновку, що героїзм як головний компонент військово-патріотичного виховання, як окрема педагогічна категорія має низку специфічних рис, а саме: жодна галузь людської діяльності не потребує такої сили духу, моральної стійкості, як військова; бойова діяльність за своїм характером вимагає виняткової рішучості й високого психологічного навантаження; смертельний ризик на війні – не виняток, а правило. Героїзм виявляється переважно в дії, у героїчному вчинкові виявляються всі сили людського духу. Автор вивчає героїзм як одну із форм мужності [142, с. 45]. Уважаємо, що з позиції педагогіки героїзм може визначатися як здатність людини у певних умовах діяти рішуче, виявляючи при цьому такі моральні якості, як сміливість, витримку, віру в перемогу.

М. Качур звертає увагу на тенденцію, що свідчить про зміну акцентів у дослідженнях останніх років від категорії «героїзму» до взаємозв'язку патріотичних і релігійних почуттів [100, с. 29]. Цілком поділяємо такий підхід і погоджуємося з твердженням О. Сухомлинської, що «за радянського періоду християнські цінності таврувалися за їх релігійно-ідеалістичну суть» [206, с. 14]. Але історичний досвід неодноразово переконував нас у тому, що справжні герої були не лише патріотами, але й людьми віруючими, релігійними. Ця віра становила основу їх героїзму, надихала на подвиги.

У педагогічному словнику М. Ярмаченко визначає поняття «патріотизм» як «суспільний і моральний принцип, що характеризує ставлення людей до своєї країни, яке виявляється в певних діях і складному комплексі суспільних почуттів, що звичайно називається любов'ю до батьківщини» [162, с. 356]. М. Ярмаченко називає такі вияви патріотизму як принципу моралі:

«підкування про інтереси та історичну долю країни й готовність заради неї на самопожертви; вірність Вітчизні, що бореться з ворогами; гордість соціальними та культурними досягненнями своєї країни; співчуття до страждання народу і негативне ставлення до соціальних пороків суспільства; повага до історичного минулого вітчизни і успадкування від нього традицій; прив'язаність до місця проживання (до міста, села, області, країни загалом)» [162, с. 356]. Безперечно, названі вияви можна сформулювати, використовуючи весь потенціал навчальних предметів і системи виховних заходів в академії.

Кожне покоління по-своєму проходить школу патріотизму. Нині межі патріотизму незмірно розширились. Нині патріотизм передбачає здатність відстоювати суверенітет своєї держави, втілювати в життя її Основний Закон – Конституцію України, служити на благо українського народу. Сучасні дослідження патріотизму охоплюють реалії суспільного життя в незалежній Україні. Саме тому сьогодні патріотизм має нове тлумачення. Патріотизм розуміємо як сукупність моральних принципів, які характеризують ставлення людини до своєї землі, мови, історії та культури і мобілізують її на захист незалежності та суверенітету України, збереження кожного клаптика рідної землі. Ці ставлення виявляються у комплексі суспільних почуттів, поглядів, переконань, способів дій та вчинків, що загалом називається любов'ю до Батьківщини. Патріотизм відображає цінний досвід, який накопичувався суспільством тисячоліттями.

Патріотизм – одна зі складових етичного і культурного виховання, що входить у процес формування відчуттів, поглядів, переконань, світогляду. Патріотизм визначає якості людини і мобілізує її на працю і подвиг в ім'я народу, могутності своєї держави, на збереження народного надбання, на захист незалежності та суверенітету України. Патріотизм зміцнює такі якості особистості, як почуття обов'язку і відповідальності перед народом і державою, нетерпимість до всього негативного, непримиренність до несправедливості [49; 60; 72; 145; 163–164].

У психолого-педагогічній літературі поняття «патріотизм» має не зовсім однозначне трактування. Ним визначається любов до свого народу і його традицій, до рідної природи, рідного краю, мови, культури і звичаїв свого народу. Він виявляється в гордості за успіхи свого народу в галузі науки, техніки, виробництва, у культурі, шанобливому ставленні до атрибутів своєї держави, її законів. Поняття патріотизму достатньо обширне і не зводиться до одного лише почуття обов'язку перед Вітчизною [33, с. 31]. Учені-педагоги В. Гарнійчук [62], В. Коваль [106], П. Якобсон [244] вважають, що патріотизм – це почуття; Ф. Корольов [115] вивчають патріотизм як моральний принцип; М. Качур [100], П. Онищук [156] переконують, що це якість особистості. Дослідники [90] вважають патріотизм моральним принципом, почуттям і якістю особистості.

Індійський письменник і політичний діяч Р. Тагор відстоював «індійський патріотизм», російський філософ С. Франк розкрив сутність, зміст і особливості патріотизму свого народу, зокрема у фундаментальній праці «Російський світогляд». Відстоювання інтересів окремої нації передбачає національний патріотизм. Дослідженню істотних ознак українського патріотизму чимало уваги приділяли вітчизняні мислителі М. Грушевський, В. Липинський, С. Петлюра, Л. Українка, І. Франко, Т. Шевченко та дослідники П. Сергієнко [189], Д. Чижевський [230] та ін.

Для дослідження важливим є визначення патріотизму українського, яке подається у Малій енциклопедії етнодержавознавства. Український патріотизм – явище синтетичне, яке відображає все незаперечно цінне з історії української державності. Він базується на національній свідомості й повазі до інших народів, їх землі та культури [137, с. 777]. Як уже зазначалося нами, за тривалий час російського, польського, австро-угорського панування українська нація не мала змоги вивчати власну історію, користуватися культурними надбаннями, рідною мовою. Поневолювачі свідомо замовчували реальні історичні факти, ігнорували діяльність багатьох громадсько-політичних діячів, намагалися сформувати нігілістичне ставлення українців до своєї історії,

культури, мови, прищеплювали їм російський, польський, австрійський патріотизм. Натомість поширювалась теза про відсутність патріотизму серед українців, тобто про українських патріотів.

Сьогодні український народ має право говорити про український патріотизм, самому визначати своїх патріотів. Відроджена Українська держава зацікавлена в зростанні національної свідомості, національної гордості, оскільки ці емоційні та морально-психологічні чинники відіграють роль ферменту в суспільстві, накопичують людську енергію, волю, закликають до захисту незалежності та суверенітету України, активної громадянської позиції багатомільйонні верстви населення України.

Отже, український патріотизм сприяє процесу розвитку української державності, сучасного демократичного суспільства. Такий справжній патріотизм є однією з форм реалізації вищого національного інтересу. Погоджуємось, що треба рішуче засуджувати будь-яку спробу давати одномірну, однозначно негативну оцінку кожного з періодів історії взагалі й України зокрема.

Дослідниця Т. Анікіна припускає, що патріотичні почуття включають стійке ставлення – переживання – до таких об'єктів, як рідне селище, місто, країна; основу патріотизму як соціально-морального принципу складає його інтелектуальна сторона; у патріотизмі як у моральній якості особистості виступають як єдине ціле емоційно-почуттєвий, інтелектуальний та діяльнісний компоненти, причому останній з них відіграє провідну роль [9, с. 15–16]. На думку дослідниці, патріотизм на рівні буття – це складна інтегративна якість особистості, яка складається з емоційно-почуттєвого, інтелектуального та діяльнісного компонентів.

Звідси випливає, що процес формування патріотизму включає в себе комплекс знань про Батьківщину, почуття любові до неї та активну діяльність, спрямовану на її процвітання. Патріотизм вимагає одночасного впливу на емоційно-почуттєву, інтелектуальну та діялісну його сторони. Для того щоб своєю діяльністю здійснювати волю нації, не досить лише одного бажання

чи переконання. Необхідно мати ще відповідні знання й уміння, а також вимогливе, критичне ставлення до власних патріотичних знань та умінь. Батьки, педагоги, ЗЗСО, ЗВО, держава повинні сприяти формуванню цих характеристик. Виховання патріотизму є обов'язком перед народом.

Трактуючи патріотизм як здатність здобувачів освіти старшого шкільного віку ідентифікувати себе з українським народом, з громадянами Української держави та потребу в постійному самоствердженні з метою власного духовного й інтелектуального зростання, що сприяє прогресу самого суспільства, Р. Петронговський виділяє у структурі патріотизму (у соціокультурному вимірі) когнітивний, етноідентифікаційний, емоційно-мотиваційний і практичний компоненти [164, с. 8].

Зі свого боку, О. Коркішко представляє структуру патріотизму через ставлення до себе, людей, Батьківщини, національних цінностей і трактує патріотизм як інтегровану єдність почуттів, переконань і діяльності. У патріотичних почуттях відображається ставлення особистості до своєї держави, її минулого, майбутнього та сьогодення. Патріотичні переконання містять у собі знання, поєднані зі щирою впевненістю в їхній істинності. Патріотична діяльність виявляється в історико-етнографічній пошуковій роботі, у пізнавальній діяльності, праці. Процес виховання патріотизму, на думку вченої, – це система виховної роботи на уроці та в позаурочній діяльності. У змісті патріотичного виховання молодших школярів О. Коркішко виділяє державний, соціальний, родинний розділи [114, с. 8–9].

Доцільно зазначити, що усвідомлення своєї Батьківщини, відчуття любові до неї у людини приходить не відразу; кожний підходить до цих почуттів по-своєму. Після народження людина переживає почуття любові до батьків. З віком у неї з'являється прихильність до друзів, до свого будинку, вулиці, села, міста. Коли особистість набирається досвіду і знань, вона усвідомлює свою належність до Батьківщини. Формується відповідне ставлення особистості до Батьківщини та інших, пов'язаних з нею категорій (народ, історія, культура,

мова тощо). Виникає прагнення бути корисним їм. Так формується патріотизм особистості.

У контексті дослідження важливим є виділення О. Вишневським трьох різновидів патріотизму: етнічного, територіального та державницького. Етнічний патріотизм ґрунтується на почутті власної причетності до свого народу, на любові до рідної мови, культури, до власної історії тощо. Цей патріотизм започатковується природою як відчуття видової ознаки народу, що є вродженим і яке розвивається повноцінно, якщо дитина виростає у національно свідомій і національно орієнтованій сім'ї, а відтак навчається в українській школі. Тут неабияке значення має вивчення рідної мови, власної історії, літератури, українознавства, українського мистецтва, рідних звичаїв тощо. Територіальний патріотизм ґрунтується на любові до того місця на землі, до місцевості, ландшафту, клімату тощо, де людина народилася. Для людини, як, зрештою, і для деяких інших живих істот, рідним стає все те, що вона сприймає найперше, найраніше. Державницький патріотизм – це вищий патріотизм, який ґрунтується на державній ідеології і пов'язується з поняттям громадянськості. До нього повинні вести етнічний та територіальний чинники, з вирішальним значенням етнічного патріотизму. Державницький патріотизм пом'якшує і згладжує міжетнічні і класові протиріччя й тертя. Він має об'єднувальну силу [216, с. 179].

Зазначимо, що такий вид патріотизму, як територіальний (почуття любові до місця проживання) можна поділити на два підвиди: державний, регіональний. Коли, наприклад, влада країни здійснює державну політику поза бажанням регіону, то в протидію можуть вступати два підвиди територіального патріотизму: регіональний і державний. Але трапляються випадки, коли ці види можуть поєднуватися. Так, наприклад, коли відбувається охорона державного кордону на конкретній його ділянці, то тут одночасно виявляється державний і регіональний патріотизм: це корисно як для держави, так і для регіону.

Якщо заглибитися в корені формування патріотизму, то він починається, як ми вже зазначали, з природної несвідомої прихильності людини до рідної

оселі та краю. Відчуття любові до рідної домівки, до рідних і близьких, до однолітків і найближчого дорослого оточення завжди глибоко індивідуальне і є джерелом формування у людини патріотичних відчуттів і поглядів у більш зрілому віці. Уважаємо, що на основі цього можна виділити ще такі види патріотизму:

- сімейний – почуття патріотизму до своєї сім'ї або роду;
- відомчий (корпоративний) – почуття патріотизму до відомства, до якого належить людина у зв'язку із своєю діяльністю.

Етапами виховання патріотизму О. Стюпіна пропонує вважати такі:

- виховання любові до своїх батьків, до родини (у ранньому дошкільному віці);
- виховання позитивного ставлення до малої батьківщини – міста, краю, регіону (у підлітків) та до своєї країни (у юнацькому віці);
- виховання усвідомлення своєї належності до історичної спільноти та культурно-релігійної традиції східнослов'янських народів (у ЗВО);
- виховання доброзичливого ставлення до всіх народів світу (протягом життя у процесі самовиховання) [205, с. 8].

Для розвитку теорії патріотичного виховання майбутніх офіцерів важливим є урахування особливостей трьох останніх етапів. Період вступу до академії співпадає із завершенням періоду юнацтва. Найбільш відповідальним, щодо усвідомлення своєї належності до українського народу, держави, її історії та культури, формування відповідного ставлення до згаданих категорій, вміння та готовності діяти відповідним чином є період навчання у ВЗВО.

Почуття патріотизму, любові до рідної Батьківщини потрібно систематично й цілеспрямовано виховувати в усіх громадян України, особливо у молоді. Усі можливості нашої культури треба використати для повернення молодому поколінню ідеалів справедливості, високої моральності, поваги до історії своєї держави, до праці як споконвічних цінностей українського народу [137, с. 778].

Слово «патріот» грецького походження, що в перекладі означає земляк, співвітчизник. З наукових історичних джерел відомо, що вперше слово «патріот» виникло в Запорізькій Січі. Однак до самого кінця XVIII ст. більш поширеним був його синонім-словосполучення – син Вітчизни.

Термін «патріот» зустрічається в політичному словнику періоду Великої французької буржуазної революції. Патріотами називали друзів батьківщини і свободи – революціонерів, ворогів абсолютизму і феодалізму. Патріот – це людина, яка готова підтримати чи захистити свою країну [249, с. 115].

На думку провідних зарубіжних дослідників цієї проблеми (Л. Снайдер, В. Коннор, У. Кедорі), останні два поняття вживаються часто з негативним відтінком (агресивності, підтекстом крайнощів), а слово «патріотизм» переважна більшість народів шанує як поняття вищої моральної ваги і сприймається воно тільки в позитивному значенні (почуття любові до Батьківщини, відданість і готовність служити їй, спрямування дій на захист держави, країни, лояльність до неї [99, с.140–141].

Існує думка, що патріотом є людина, яка гаряче любить те місце, з яким пов'язана життям, працею [156, с. 83]. Вітчизна водночас створює умови для всебічного розвитку, удосконалення та реалізації кожної людини.

Уважаємо, що патріотом є той, хто не байдужий до долі своєї Батьківщини, свого народу. Людина-патріот, незалежно від політичних поглядів, як у часи воєнного, так і мирного часу, захищає своїх співвітчизників, свою Батьківщину, дбає про її авторитет, примножує його своїм служінням Батьківщині.

Виховання – це головний компонент педагогічного процесу, надзвичайно складне соціальне явище, спрямоване на формування у вихованців наукового світогляду, особистісних рис громадянина України на основі відродження традицій національної свідомості, інтелектуального, професійного, морального, правового, фізичного, екологічного розвитку [243, с. 435]. За словами французького філософа К. Гельвеція, виховання загалом повинно засіяти людські серця корисними для індивіда й суспільства звичками. Аналогічну

думку висловлює французький соціолог Е. Дюркгейм, визначаючи виховання як вплив дорослих на тих, хто ще не підготовлений до соціального життя, з метою формування їх розумових, моральних та фізичних якостей, які відповідають потребам суспільства [162, с. 70].

У педагогічній науці немає чіткого однозначного визначення категорії «процес виховання» чи «виховний процес» [59; 98; 162]. Вихідними поняттями є «процес» і «виховання». Процес – це зміна стану системи виховання як цілісного педагогічного явища, послідовне й поступове просування вперед для досягнення цілей виховання, розвитку і навчання, гармонійного формування і розвитку особистості українського громадянина [495, с. 435]. Цим аргументується розуміння окремими вченими [24; 79; 219] категорії «процесу виховання».

Так, наприклад, М. Фіцула визначає процес виховання як систему виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості [224, с. 232]. Б. Битинас зауважує, що процес виховання являє собою взаємопов'язану ланку виховних ситуацій, що розвиваються (виховні справи). Виховна ситуація – це частина виховного процесу, що перебуває між двома корекціями. Основа ситуації – це виховна дія, спрямована на вирішення певного виховного завдання [24, с. 12–13].

Досить повне й обґрунтоване визначення процесу виховання дає С. Гончаренко: «Процес виховання – цілісний процес, у якому органічно поєднані змістова і процесуальна сторони. Змістова сторона процесу виховання характеризує сукупність виховних цілей. Процесуальна – характеризує самокерований процес педагогічної взаємодії вчителя і учня, що включає організацію та функціонування системи виховної діяльності й самовиховання учнів, спрямованої на реалізацію виховних цілей і формування позитивного досвіду самовдосконалення учнів» [61, с. 53].

На думку І. Підласого, виховний процес – це процес формування, розвитку особистості, який включає цілеспрямований зовнішній вплив та самовиховання особистості [167, с. 6]. Подібну думку висловлює

О. Дубасенюк, трактуючи виховання як процес саморозвитку і творчого керування ним. Водночас під керуванням автор розуміє організацію різнобічної пізнавально-творчої діяльності, встановлення духовної близькості, стосунків взаємної поваги і довіри між вихователем і вихованцем [79]. Такий підхід, на думку вченої, спрямований на створення умов для самовираження особистості, зростання її самосвідомості, розвитку здібностей і таланту.

Процес виховання за Я. Гнуптеlem – це організована і цілеспрямована діяльність, підпорядкована конкретному періодові розвитку суспільства, особливостям виробничих відносин, від чого і залежать виховні завдання [59, с. 9]. Дещо конкретизує таке бачення Ш. Амонашвілі, зауважуючи при цьому, що виховання не є поняттям вузько матеріального змісту про формування окремих зовнішніх якостей моральності; воно є суттю вияву, розвитку, сходження внутрішнього, духовно-душевного стану особистості, її стану, котрий є джерелом і спрямовуючою силою всього цілісного життя людини. У цьому розумінні виховання повинне випереджати навчання, воно ніби готує ферменти олюднення й облагородження знань і тим самим просвітлює розум. Знання є сила, але добра вона чи зла – це буде залежати від якості серця й духовності людини [6, с. 30–32]. На думку В. Ягупова, процес виховання – це динамічне складне педагогічне явище, яке відбувається на основі цілеспрямованого й організованого впливу вихователів, соціального середовища на розум, почуття, волю вихованця з метою формування всебічно і гармонійно розвинутої особистості [243, с. 437]. Погоджуємось із вищезазначеними визначеннями і додамо, що процес виховання – це педагогічне явище, яке відбувається на основі двосторонньої активної взаємодії вихователя і вихованця, і за умови вірної його організації результати мають пролонговану дію, оскільки досвід, що набувається, у повному обсязі виявляється не одразу.

Процес виховання військовослужбовців – це динамічне складне явище, яке здійснюється на основі цілеспрямованого й організованого впливу на розум, почуття, волю воїна з метою формування всебічно і гармонійно

розвиненої його особистості [44, с. 115]. Аналіз наукової літератури [15; 48; 53; 67; 104; 109; 130; 160; 192–193], власні спостереження дали можливість виділити особливості виховання такої категорії військовослужбовців, як майбутні офіцери, а це:

- службова спрямованість процесу виховання (підготовка МО до подальшої служби, у тому числі в екстремальних умовах, пов'язаних інколи з ризиком для життя);

- суспільно-державна спрямованість процесу виховання (пов'язана з державним характером професійної діяльності МО);

- виховання переважно відбувається в колективі, де курсанти проводять більшість часу і де переважають статутні відносини;

- об'єктом виховання є дорослі люди зі сформованими певною мірою поглядами та переконаннями.

Як невід'ємна складова виховання всебічно розвиненої особистості у науковій літературі визначається патріотичне виховання. За В. Сухомлинським [207, с. 131], патріотичне виховання – це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, дізнається, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується. Патріотизм як діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів, як єдність думки і справи дуже складно пов'язаний з освіченістю, етичною, естетичною, емоційною культурою, світоглядною стійкістю, творчою працею. На думку О. Гевко, патріотичне виховання – це цілеспрямований процес формування в особистості любові до своєї землі, народу, вивчення історії, культури, традицій, звичаїв і обрядів українського народу, вироблення та утвердження патріотичних переконань, почуття відповідальності за долю країни і готовності служити її інтересам, утверджувати державність, примножувати матеріальні і духовні багатства, славу і гідність свого народу [53, с. 31]. Дослідниця М. Качур процес патріотичного виховання трактує як керівництво індивідуальним становленням людини-патріота, що передбачає формування ціннісного позитивного ставлення до Батьківщини [100, с. 47–48].

Складовими патріотичного виховання В. Синьов, О. Пометун, В. Кривуша, М. Супрун вважають формування патріотичних поглядів і переконань. Вони наголошують, що знання про минуле і сучасне України, її історію, культуру тощо складають ядро, основу і служать механізмом, який регулює і спрямовує [157; с. 113]. Проте переконані, що засвоєння знань – це тільки початок патріотичного виховання, яке обов'язково передбачає втілення їх у вчинок, у практичну діяльність. У процесі діяльності знання перетворюються у переконання, ставлення особистості до минулого і сучасного України, її історії, культури тощо, у вміння та готовність діяти.

Ця думка підтверджується визначенням патріотичного виховання військовослужбовців як організованого, планомірного і цілеспрямованого процесу передачі особистості воїна національних цінностей і норм культури, спрямованого на формування у нього національно-громадянської самосвідомості, патріотичних переконань і поведінки, усвідомлення своїх вчинків і дій на благо народу і держави, готовності до захисту незалежності та суверенітету України.

У поглядах на сутність патріотичного виховання до сьогодні немає однозначного наукового підходу. Перш за все відсутня єдність у поглядах на те, що є головною метою патріотичного виховання. Досліджуючи поняття патріотичного виховання, ми порівняли його із поняттям військового виховання. Перебіг дослідження дає можливість окремі з ознак патріотичного виховання віднести до військового виховання. Це дає підстави деяким дослідникам проблем патріотичного виховання використовувати термін «військово-патріотичне виховання», включаючи в його зміст моральну, психологічну, військово-технічну, вогневу підготовку та фізичне виховання військовослужбовців (І. Бех, Б. Мисак, В. Радзіховський, Т. Шашло, В. Шевченко, М. Ярмаченко).

Значна частина педагогів, досліджуючи поняття військово-патріотичного виховання [50; 142; 177; 218; 235], як його кінцеву мету визначають формування готовності молоді до захисту держави. При цьому під захистом

більшість учених розуміють військовий захист, захист за допомогою зброї. Разом з тим, ведучи мову про національну безпеку, поряд з військовою безпекою необхідно виділяти і такі її інші складові, як економічну, екологічну, політичну та інші види безпеки держави. Відповідно до цього можна стверджувати, що поряд з військовим захистом правомірно вести мову й про економічний, політичний, правовий та інші види захисту України та про актуальність вивчення сьогодні й цих проблем. Слід чітко розмежовувати поняття «готовність до військового захисту держави» (це, до речі, є основним професійним обов'язком військовослужбовця) та «готовність до патріотичної діяльності». Уважаємо, що патріотична діяльність майбутніх офіцерів являє собою самовіддану службу на благо своєї Батьківщини, свого народу з метою збагачення його надбань, піднесення престижу своєї Батьківщини.

Під готовністю до діяльності М. Томчук та В. Шевченко розуміють здатність людини більш-менш успішно виконувати вимоги цієї діяльності [218]. Б. Мисак зазначає, що готовність молоді до виконання військового обов'язку формується під впливом військово-патріотичного виховання особистості [142, с. 2]. Бути готовим до військового захисту держави, її кордонів означає для майбутнього офіцера мати високий рівень військово-професійної підготовки (військово-професійних знань, умінь, навичок). Цю підготовку курсанти отримують у процесі навчання в академії. Але доречно було би ввести поняття «готовність особистості прикордонника до патріотичної діяльності», яке значно ширше, ніж раніше виділене нами. Це також підкреслює В. Шевченко [235, с. 24]. Адже готовність особистості курсанта до патріотичної діяльності включає його готовність до здійснення військового, службового та професійного обов'язків офіцера, його готовність до участі у патріотичних заходах, у навчальній діяльності, яка є реальним виявом патріотизму, до суспільно корисної праці задля Батьківщини, примноження її багатств і є характеристикою його патріотичної вихованості.

Досліджуючи поняття «готовності до військово-патріотичної діяльності юнаків та дівчат», В. Шевченко доходить висновку про можливість заміни його поняттям «військово-патріотична готовність», а також виділяє п'ять рівнів такої готовності:

– перший рівень – це загальна готовність до військово-патріотичної діяльності або ж загальна військово-патріотична готовність. Вона характеризується достатньо високим рівнем розвитку в особистості мотивації участі у різноманітних військово-патріотичних заходах, стійкими загальними інтересами до військової справи, до героїчного минулого України, усвідомленням необхідності самовдосконалюватися фізично, у вольовому відношенні. Цей рівень готовності до військово-патріотичної діяльності формується через систему військово-патріотичного виховання в початкових та середніх класах;

– другий рівень – це готовність до засвоєння початкових військових знань, навичок та вмінь з допризовної підготовки в старших класах. Він повинен бути сформований переважно у здобувачів освіти на момент закінчення ними неповної середньої школи;

– третій рівень – це готовність до несення строкової військової служби у різних державних військових формуваннях України. Цей рівень готовності повинен бути сформований у всіх юнаків, які за Законом України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» повинні служити в армії, та у тих дівчат, які мріють пов'язати своє майбутнє життя з військовою чи близькою до неї професійною діяльністю;

– четвертий рівень – це готовність особистості до професійної військової служби в Збройних Силах України або в інших державних військових формуваннях. Зазначений рівень характерний для молоді, яка у професійному плані зорієнтована на офіцерську професію. У молодих людей з подібною готовністю повинен бути достатньо високий рівень розвитку мотивації до військово-професійної діяльності. У них значно кращою,

ніж в інших, повинна бути військова, військово-технічна та фізична підготовленість;

– п'ятий рівень – характерний для людей, які здатні в екстремальних умовах життєдіяльності (у бойовій обстановці, у складних життєвих ситуаціях) виявляти не тільки усвідомлену сміливість, рішучість і героїзм, але й іти інколи на самопожертву заради збереження життя інших людей [235, с. 24–26].

Як слушно зауважує А. Назарчук, за умови використання системного підходу формування готовності до вибору професії офіцера- прикордонника може досліджуватися як складова системи військово-патріотичного виховання [151, с. 131–32].

Погоджуємось із думкою І. Бега, що військово-патріотичне виховання – це різновид суспільного виховання, що має всіляко сприяти формуванню в громадян, особливо молоді, високих ідейно-політичних, бойових, морально-психологічних і фізичних якостей, необхідних для надійної охорони держави [22, с. 91].

Пріоритетною особливістю військово-патріотичного виховання особистості Б. Мисак вважає усвідомлення головного положення: сила українських воїнів криється не лише в наявності та вмілому володінні ефективною технікою, створеною талановитими конструкторами, але і в усвідомленні того, що військовослужбовці захищають власну Українську державу – гуманістичну сутність національного духу і державницької ідеї, а також, що поруч із раніше відомими критеріями оцінки людського фактора, такими, як професіоналізм, мужність, впливає новий критерій – критерій українського патріотизму [142, с. 42]. Порівняльний аналіз змісту понять патріотичне та військово-патріотичне виховання дає змогу зробити висновок, що зміст першого є ширшим за зміст другого, і що військово-патріотичне виховання є складовою частиною патріотичного виховання [121, с. 54]. Керуючись наведеними визначеннями, необхідно проаналізувати сутність поняття «патріотичне виховання». Насамперед, прокоментуємо розуміння курсантами терміну «патріотичне виховання». Для з'ясування розуміння

першокурсниками сутності поняття «патріотичне виховання» доречно провести індивідуальні бесіди та письмове опитування. Наприклад, курсантам можна запропонувати відповісти на таке запитання: «Як Ви розумієте сутність процесу патріотичного виховання курсантів?».

Зміст відповідей частини курсантів допоможе з'ясувати, чи завжди вміють МО використовувати повною мірою раніше одержані знання як опорні під час бесід чи письмового опитування, так і в інших педагогічних ситуаціях. Бесіди та опитування можуть продемонструвати, що курсанти не завжди мають чіткі, закріплені в поняттях, конкретних прикладах уявлення про патріотичне виховання. Прикладом може бути така відповідь: «Патріотичне виховання – це любов до Батьківщини, готовність до самопожертви заради неї». Такі відповіді свідчать про недостатню сформованість розуміння поняття «патріотичне виховання». Це пояснюється такими причинами:

- нестабільністю соціально-економічної та політичної ситуації в Україні;
- відсутність національної програми патріотичного виховання у ЗВО;
- повільним втіленням в життя українських національних інститутів і закладів патріотичного виховання.

Ураховуючи зазначене, патріотичне виховання курсантів має бути актуалізоване на першому курсі – на розумінні курсантами сутності основних базових категорій теорії патріотичного виховання майбутніх офіцерів (рівень інформаційно-знакової діяльності). Важливим для другого та третього курсів є рівень відображувально-перетворюючої діяльності курсантів. Освітній процес у цьому випадку ґрунтується на з'ясуванні курсантами шляхів практичної реалізації згаданих категорій. Для четвертого курсу важливим є рівень духовно-патріотичної діяльності майбутніх офіцерів, спрямованої на стимулювання їх самоосвіти та самовиховання.

Отже, сутність патріотичного виховання майбутніх офіцерів розуміємо як педагогічний процес взаємодії курсантів і керівного та науково-педагогічного складу, спрямований на набуття у сприятливих педагогічних

умовах особистісних якостей, які характеризують шанобливе ставлення до Батьківщини, її минулого, сьогодення і майбутнього, усвідомлення своєї належності до народу, його духовних надбань, причетності до військової сфери і виявляються у патріотичній діяльності, що відповідає як вимогам суспільства, так і завданням професійної діяльності офіцерів [145–146].

Із змістової точки зору патріотичне виховання – це, насамперед, становлення національної свідомості, належності до рідної землі, народу. Цей процес має два етапи, що відповідно вказують на різні рівні засвоєння національних цінностей [147, с. 406]. Важливим фактором патріотичного виховання особистості є образ Батьківщини. Під поняттям Батьківщина розуміємо як територію, державу, країну, яка створювалась народом у процесі історичного розвитку, так і соціально-економічні та духовні умови життя людей, їх культуру, мову, традиції тощо. Зазначені елементи є основними патріотичними цінностями особистості. Від того, наскільки вдало вони сформовані, залежить досягнення мети патріотичного виховання. Завдання і зміст патріотичного виховання особистості – це консолідація ідей, пов'язаних з патріотичними цінностями, народними традиціями, захистом незалежності Батьківщини. У цьому полягає дієва творча сила патріотизму. Для того щоб виховання патріотизму стало серцевиною всієї виховної системи, потрібні систематичні й глибокі зусилля держави, суспільства, сім'ї, службового середовища.

Одним із чинників патріотичного виховання майбутніх офіцерів є народний (національний) світогляд. За визначенням історика Д. Чижевського: «Народний світогляд є національно зумовлене становисько народу до світу та життя. Він виявляється і в тім, що цей народ в світі любить, чого в житті він уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно тощо» [230, с. 171]. Народний (національний) світогляд – історично зумовлена система поглядів, переконань, ідеалів, які становлять основу народної духовності та відображені в ідейно-моральній спадщині, культурно-історичних традиціях українського народу; його історії, у сучасному бутті [57; 127; 154].

Народний світогляд характеризується нерозривною єдністю людини і природи, образно-символічним світосприйняттям, взаємозв'язком реального та уявного буття і відображається у предметах побуту, традиціях, обрядах [36–37; 158]. Світогляд характеризує ставлення особистості до ідей, що віддзеркалюють той чи інший погляд на світ, спрямовує свідомість, почуття, волю і поведінку [59, с. 18]. Світогляд – це сукупність загальних переконань, які стосуються світу, людини та суспільства, місця майбутнього офіцера у світі, сенсу його життя та які визначають його ідеали, ціннісні орієнтації, життєві настанови, впливають на формування готовності до майбутньої професійної діяльності. В українців свій самобутній світогляд, який розкриває ставлення до людини, природи, пояснює сенс життя, місце людини в ньому. В українців своє розуміння таких життєво важливих понять, як світ, людина, народ, духовність, нація, любов, віра і праця.

Звичайно протягом розвитку людського суспільства народний світогляд не залишався незмінним. З плином часу під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів (географічних, історичних, соціологічних, культурологічних) він піддавався різноманітним впливам та змінам. Беззаперечно також, що народний світогляд впливає на формування світогляду кожної особистості української держави [55, с. 31]. Урахування національного світогляду є необхідним фактором в освітньому процесі військового закладу вищого освіти.

Формування та розвиток світогляду майбутнього офіцера, у якому мають переважати патріотичні основи, є одним із завдань освітнього процесу. Вплив суспільства, держави на особистість курсанта відбувається опосередковано через складну систему соціальних посередників: сім'ю, академічне освітнє середовище, командирів та викладачів, військовий колектив, неформальну групу (організацію), засоби масової інформації, що виступають суб'єктами соціально-психологічної підтримки розвитку, виховання й освіти.

Залежно від рівня організації та розвитку суспільства, держави, особливостей освітнього процесу в академії педагогічний вплив через

вищезгадані посередники проходить по-різному. Як засвідчують результати досліджень, цей вплив, тобто перетворення зовнішніх, соціально-нормативних впливів в особистісні утворення МО, відбувається через постановку і вирішення конкретних завдань. Серед них: психолого-педагогічна діагностика фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку курсанта; визначення основних труднощів та протиріч патріотичного виховання курсантів; діагностика ситуації розвитку, виявлення основних причин відхилень у контексті національних цінностей; корекція їх в освітньому процесі академії; система військово-патріотичного виховання.

Основними засобами вирішення поставлених педагогічних завдань є:

- організація інформаційного забезпечення, яке передбачає формування змісту інформації, що може забезпечити формування патріотичного світогляду МО та процес їх патріотичного виховання в цілому;
- регулювання і корекція спілкування за результатами соціограмного аналізу військового навчального колективу;
- стимулювання вчинкової активності курсанта в процесі організації військово-патріотичної діяльності;
- включення кожного курсанта в систему різноманітних видів діяльності, оскільки в діяльності формується світогляд.

У процесі розгортання цих видів діяльності необхідно вчити військовослужбовця не лише діяти, а й ставити перед собою мету, самостійно визначати засоби її досягнення, уміти контролювати та оцінювати свої і чужі дії, визначати їх мотиви. Важливо вчити курсантів, якими шляхами можна перейти від військово-патріотичної діяльності в навчальній ситуації до практичної діяльності в реальній життєвій ситуації; від індивідуальної до колективної діяльності; учити творчості, а не тільки техніці вирішення тих чи інших завдань. Уважаємо, що тільки того офіцера можна вважати патріотично вихованим, який здатний самостійно вийти за межі стандартного набору знань, навичок і вмінь, самостійно зробити вибір та прийняти рішення [145].

У контексті дослідження доречно звернутися до поняття «обов'язку». Під обов'язком прийнято розуміти те, що треба безвідмовно виконувати згідно з вимогами суспільства або виходячи з власного переконання. Тому, на думку С. Сливки, його треба вивчати як зовнішній та внутрішній імператив (наказ) [195, с. 30–31]. Зовнішній імператив обов'язку виробляє для конкретного військовослужбовця інша особа, держава. Це своєрідна повинність, яку незалежно від своєї волі зобов'язаний виконувати військовослужбовець. Внутрішній імператив (подібно до морального імперативу Канта) визначає моральну поведінку людини і виступає чинником реальної поведінки військовослужбовця. Тобто можна сказати, що цей імператив є внутрішнім, особисто виробленим для військовослужбовця законом. Під впливом добровільно покладеного на себе імперативу курсант сам себе примушує діяти, виявляти особисті якості (зокрема, патріотизм, людяність), а також демонструвати свободу розумної волі, веління серця, поклик сумління тощо. В обов'язках, спілкуванні, прийнятті рішень знаходить вияв внутрішнє ставлення курсанта до реальної дійсності.

Засновник деонтології англійський філософ І. Бентам зазначав, що у кожній дії важливий підсумок, тобто та користь, яку приносить дія. Початок користі, за І. Бентамом, становить основу деонтології [195, с. 28]. Деонтологія, основи якої він заклав, є вченням про професійні обов'язки і врахування результатів їх виконання людиною.

Деонтологія – це розділ етики, що вивчає проблеми обов'язку, сферу обов'язкового, всі форми моральних вимог та їх співвідношення. Будь-яка особистість знаходиться в певному середовищі (колективі), яке пред'являє вимоги до неї. Щоб почуватися у середовищі впевнено, необхідно відповідати на ці вимоги. Так формується відповідальність. Формування особистості передбачає виховання у неї почуття відповідальності, яке стає її властивістю.

Відповідальність розуміється багатьма дослідниками як потреба, що ґрунтується на внутрішній переконаності особистості виконувати доручення, дотримуватись вимог, здійснювати вибір лінії поведінки,

пов'язаний з свідомим прийняттям моральних вимог, з усвідомленням себе суб'єктом відповідальної поведінки, з добровільним покладанням на себе обов'язків. У цьому випадку відповідальність набирає особистісного сенсу, який знімає протиріччя між потребами, бажаннями особистості й тими вимогами, які ставить до неї дійсність [192; 213]. Слушним є зауваження Ю. Сичевського, що з'ясувати психолого-педагогічну сутність відповідальності як якості особистості можна лише на основі наукового уявлення про відповідальність як складний соціальний процес, відносини між людьми з характерною для них взаємозалежністю в сумісній суспільно значущій діяльності [192, с. 18].

Укладачі тлумачного словника психологічних термінів В. Бродовська, І. Патрик, В. Яблонко визначають відповідальність як здатність особистості розуміти відповідність результатів своїх дій поставленим цілям, прийнятим у суспільстві або в колективі нормам, у результаті чого виникає почуття співучасті в загальній справі, а при невідповідальності – почуття невиконаного обов'язку [35, с. 25]. Водночас, В. Балашов вважає, що соціальна природа відповідальності дає змогу досліджувати її як сукупність об'єктивних вимог, що їх висуває суспільство до окремих своїх членів і колективів у вигляді норм, які відображають суспільну необхідність. Психологічний зміст відповідальності дослідник вивчає як стан свідомості [15].

У науковій літературі досліджуються відносно самостійні види відповідальності. А. Афанасьєв [13] та Ю. Сичевський [192] досліджують професійну відповідальність, К. Абульханова-Славська [2], Є. Левченко [130], О. Плахотний [165], М. Сметанський [196] – соціальну, М. Самуйлік [186] – політичну, А. Немчинінов [153], Ю. Яременко [245] – військово-професійну, А. Мота [150], С. Тюрін [220], Н. Чудик-Білоусова [232], В. Чумак [233] – військово-правову, Л. Барановська [19], О. Діденко [75] – навчальну, М. Савчин [184] – трудову. Така класифікація пов'язана з об'єктом відповідальності. Зі свого боку, В. Бакіров [16] характеризує відповідальність як поняття, що відображає ступінь відповідності дій соціальних суб'єктів

взаємним вимогам, а також історичним соціальним нормам і суспільним інтересам. Автор поділяє відповідальність на відносно самостійні види: юридичну, економічну, політичну, партійну, професійну та екологічну. За рівнем соціальної організації він виокремлює суспільну, державну, групову та колективну відповідальність. Уважаємо, що патріотична відповідальність може належати до кожної із зазначених груп, а також можливим є існування індивідуальної патріотичної відповідальності. Відтак, А. Афанасьєв [13], досліджуючи проблему становлення військово-професійної відповідальності у курсантів, робить висновок, що військово-професійна відповідальність – це особистісно-професійна якість, у якій інтегровано морально-духовні, соціально-психологічні та психофізіологічні функції. Дослідник вивчає її як смисловий принцип особистості курсанта, загальне правило співвіднесення (саморегулювання) мотивів, цілей та засобів військово-професійної життєдіяльності, що виражається у безумовному прийнятті, позитивному осмисленні та реалізації військово-професійної необхідності (наказ, доручення, завдання тощо).

У працях А. Моти (адміністративна відповідальність) [150], Н. Чудик-Білоусової (матеріальна відповідальність) [232], В. Чумака [233] та С. Тюріна [220] (дисциплінарна відповідальність військовослужбовців) розкриті юридичні аспекти відповідальності військовослужбовців. У роботах багатьох дослідників розкрито й окремі аспекти формування відповідальності військовослужбовців, зокрема у психолого-педагогічних працях О. Аксьонової [3], А. Афанасьєва [13], М. Видиша [41], І. Гамули [54], С. Гречка [63], І. Грязнова [67–68], О. Діденка [75], М. Нещадима [155], Ю. Сичевського [192].

Оскільки, як зазначалося вище, відповідальність є складовою системи основних базових категорій теорії патріотичного виховання МО, для дослідження інтерес становить вивчення відповідальності як складової патріотичної вихованості МО. Патріотичну відповідальність відносимо до сукупності моральних, психологічних та духовних якостей, яка дає змогу

відповідати за патріотичну діяльність курсанта як вияв його патріотичної вихованості. Результатом патріотичного виховання військовослужбовця має бути патріотична вихованість, яка полягає у сформованості патріотичних якостей, патріотичної свідомості та на її основі – патріотичної культури. Складовими патріотичної культури є культура патріотичного мислення та почуттів, патріотичної діяльності, які визначають рівень патріотичної зрілості та спроможність дотримуватися у професійній та повсякденній діяльності патріотичних цінностей, самовдосконалюватися.

Різнобічні аспекти проблеми формування патріотичної культури особистості відображені у працях видатних педагогів і громадських діячів Г. Ващенка [38], М. Грушевського [65], А. Макаренка [135], В. Сухомлинського [207], а також сучасних дослідників Н. Дерев'янка [71], І. Дідуха [76], С. Карпенчук [98], В. Костіва [116], Б. Мисака [142], В. Райка [178] та інших.

За визначенням Б. Мисака, військово-патріотична культура являє собою загальну інтегральну властивість особистості, структурними елементами якої є: фізична культура (готовність), громадянсько-патріотична культура, психолого-вольова, військово-професійна культура [142, с. 70]. На нашу думку, структура патріотичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників складається з таких елементів, як: моральна культура; національна культура; громадянська культура; психологічна культура; правова культура; політична культура; професійна (відомча) культура тощо.

Патріотична культура є інтегральною характеристикою людини, тому окремі патріотичні якості входять до складу декількох культур. Так відповідальність є складовою моральної, правової, громадянської культури, підкреслюючи тим самим цілісну картину формування особистості із дотриманням гармонії співіснування різних якостей загальної культури.

Отже, проаналізовані категорії, терміни та поняття патріотичного виховання курсантів виражають ставлення цієї категорії військовослужбовців до себе, до колективу, до навчання та виконання службових обов'язків,

ставлення до суспільства, сформованість їх патріотичних якостей. А сучасні педагогічні дискусії навколо цих категорій, термінів і понять стимулюють розвиток понятійно-термінологічного апарату теорії патріотичного виховання майбутніх офіцерів, сприяють з'ясуванню його ролі у практиці патріотичного виховання та повсякденній службовій діяльності. Відповідно до логіки дослідження необхідно з'ясувати психологічні аспекти патріотичного виховання особистості.

3.3 Психологічні аспекти патріотичного виховання особистості

Патріотичне виховання неможливо здійснювати без урахування психологічних особливостей вихованців. З цього приводу К. Ушинський писав: «Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна спочатку пізнати її також у всіх відношеннях» [222]. Ефективність педагогічного процесу значною мірою залежить від глибокого і всебічного знання тих, хто його проводить, психологічних закономірностей, що визначають установки й вчинки людей, а також грамотного використання методів психологічних дій (виховних, управлінських, пропагандистських, психокорекційних тощо), здійснюваних у різних формах (індивідуальних, масових, групових, міжособових тощо) за допомогою різних засобів (вербальних і невербальних) і способів (переконання, примушення, навіювання, зараження тощо). Кожний з цих видів дій, маючи свою специфіку й можливості, повне й ефективне втілення отримує тільки в контексті реалізації конкретних завдань і умов діяльності та спілкування, у яких ці дії здійснюються, та залежить від точного їх інструментування в конкретних обставинах. Особливо важливе значення закономірностей і практичних методів організації психологічної дії набуває в тих сферах діяльності, де провідне місце має процес міжособового спілкування [86, с. 185–86]. До них, безумовно, відноситься і сфера педагогічної взаємодії.

Психолого-педагогічні аспекти, соціально-психологічні механізми поведінки особистості, патріотичного виховання висвітлюють у своїх дослідженнях І. Бех [22–23], О. Боровик [33], П. Вербицька [40], Є. Зеленов [86], П. Ігнатенко [43], В. Кириченко [102], Н. Косарева [643], Г. Костюк [117], Л. Крицька [43], Н. Михальченко [143], В. Поплужний [43], Є. Потапчук [169], М. Савчин [184–185] та ін. Для дослідження важливо, як проблема патріотичного виховання визначались у психолого-педагогічній та військово-педагогічній літературі. Психологічні аспекти патріотичного виховання військовослужбовців вивчали В. Дзюба [72], С. Максименко [136], Б. Олексієнко [136], О. Сафін [136], Г. Темко [214], М. Томчук [218], В. Шевченко [235], В. Ягупов [243] та інші.

Досліджуючи питання про цілі виховання сучасної української молоді, змушені взяти до уваги психічні властивості українського народу, як позитивні, так і негативні [38, с. 162]. Важливо прослідкувати, які риси в українському національному характері сприяють розвитку духовності, щоб опиратися на них у патріотичному вихованні, розвивати кращі, наближаючи їх до кращих рис цивілізованих націй.

За І. Бехом, патріотичне виховання – це керівництво індивідуальним становленням особистості як патріота, що передбачає формування ціннісного позитивного (пізнавально-емоційного) ставлення до Батьківщини. Психічну структуру людського ставлення становлять своєрідний сплав пізнавальних і емоційних утворень, де останній компонент вважається провідним [22, с. 151].

Патріотичне виховання курсантів-прикордонників – це суспільна діяльність, яка має свою специфічну мету й особливості. На підставі цього положення про патріотичну діяльність можна вивчати з позицій загальної структури діяльності, яка, на думку Г. Костюка, є найважливішою формою вияву активного ставлення людини до навколишньої дійсності [117, с. 102].

У контексті дослідження слушною є думка Т. Гавлітіної, що патріотичне виховання спрямоване на формування у вихованців ціннісно-орієнтаційного ставлення до оточуючого світу, яке утверджує національне прагнення

і патріотичні переконання. Ціннісне національно-патріотичне ставлення, за Т. Гавлітіною, – це реальний зв'язок особистості зі своїм народом і Батьківщиною, державою і суспільством, особистісна гармонія і самоутвердження, розвинена потреба в трудовій і громадській активності в ім'я України [88, с. 45]. В основі сутнісної характеристики національно-патріотичної вихованості лежать критерії як міра вироблення в особистості ціннісно-орієнтаційного ставлення – спрямованості інтересів і потреб на національне прагнення, патріотичні переконання, життєву активність, що виражається через їх ставлення до Батьківщини, до суспільства, до самих себе і праці.

Дослідниця О. Старовойтенко звертає увагу на те, що психологічне вивчення особистості – це насамперед визначення та розвиток її ставлень до життя, у яких найбільш повно втілена суспільна свідомість і діяльна сутність індивіда. Зміст ставлень і шляхи їх формування мають відображати конкретно-історичні напрямки розвитку суспільства і відповідати законам індивідуальної реалізації соціально-необхідного типу особистості [200]. Проблема психологічних ставлень особистості розглядається в працях К. Абульханової-Славської [2], Б. Ананьєва [7], О. Бодальова [27], Б. Ломова [132–133], Ю. Приходько [171]. Услід за В. Мясичевим Б. Ломов визначає параметри (виміри) суб'єктивних ставлень особистості. Такими, на їх думку, є: модальність, інтенсивність, широта, ступінь стійкості, емоційність, ступінь узагальненості, принциповість, ступінь активності, ступінь усвідомленості [133, с. 333]. Коли йдеться про модальність, то мається на увазі, що ставлення може бути позитивним, негативним, нейтральним, амбівалентним [171, с. 31].

Однією з категорій, що характеризують включення людини в соціальне середовище, є поняття соціальної установки, або атитюду (від англ. attitude – «ставлення, установка»). Крім соціальної детермінації поведінки, це поняття розкриває психологічне переживання і спрямованість людини, поєднуючи в собі особистісні смисли емоцій та їхній предметний зміст. У психолого-педагогічній літературі [11; 193] «атитюд» трактується як внутрішній стан

готовності людини, що передує поведінці, виконанню певної дії, та як динамічний вплив, що спрямовує поведінку. Виділяють такі функції атитюду: адаптивну, знання, вираження (саморегуляції), захисту.

Атитюд формується на підставі попереднього досвіду, може розгортатися як на усвідомленому, так і на неусвідомленому рівні та здійснює регулятивну функцію щодо поведінки. Він виникає як результат взаємодії соціальної ситуації та соціальної потреби [193, с. 24]. Оскільки у поведінці членів певної соціальної групи атитюд забезпечує єдність сприймання, спільне ставлення до соціальної ситуації, життєвих подій, поведінки окремих людей і готовність до спільної діяльності, то його урахування і забезпечення є необхідною умовою патріотичного виховання курсантів-прикордонників. У контексті атитюду патріотична вихованість курсантів залежатиме від умов, які їй передують, а саме від заходів патріотичного виховання, які проводяться у ВЗВО. Саме у процесі патріотичного виховання виявляється готовність до реалізації певних потреб патріотичного характеру у відповідних умовах.

Характеризуючи зміст ставлень, С. Рубінштейн наголошував на тому, що «ставлення до навколишнього – це насамперед ставлення індивіда до того, що складає умови його життя [182, с. 176]. У свою чергу, Б. Ананьєв, вивчаючи закономірності формування рис характеру з життєвих ставлень особистості, наголошував на тому, що з усієї сукупності ставлень до навколишнього важливо виділяти ті, з якими безпосередньо пов'язане саме формування характеру. За Б. Ананьєвим, «найголовнішими характероутворюючими ставленнями є ставлення до суспільства та ідеології, праці, інших людей і до самої себе» [7, с. 90].

Розглядаючи ставлення як соціальну категорію, С. Сінкевич доходить висновку про однастайність учених-соціологів у тому, що основа ставлення особистості є об'єктивною. Водночас автор вважає, що найбільш повно розкрити істотні сторони ставлення особистості дає змогу точка зору щодо ставлення як суспільного явища, що являє собою єдність об'єктивного та суб'єктивного, оскільки воно має матеріальні основи і так або інакше

відображається в свідомості та оформляється у вигляді визначених цілей [193, с. 27].

Прибічники іншої точки зору вважають, що неможливо вивчати ставлення особистості поза її свідомістю. Вони досліджують ставлення як компонент свідомості, як спрямованість думок, почуттів, уваги, аналізують ставлення до себе у рівнях структури особистості, які характеризують ступінь її моральності, духовності.

Отже, аналіз наукової літератури та проведені дослідження дають можливість уважати, що ставлення особистості до Батьківщини відображає її соціально-психологічну позицію. Патріотичні ставлення формуються в курсантів у процесі інтеграції патріотичних знань у переконання та досвід. Основою розвитку ставлень є не окремі ситуації, а морально-естетичні та соціально-психологічні принципи освітнього процесу. Важливе місце має ступінь активності патріотичних ставлень курсантів. Ставлення може виявлятися і як проста емоційна реакція, і як активна дія, спрямована на конкретні дії задля Батьківщини, суспільства, служби.

Тобто ставлення пов'язане з такою характеристикою психіки, як ментальність. Ментальність створює для людини можливість ототожнювати себе з певним народом, певною культурою, тобто виявляти свій менталітет. Оскільки формується ментальність у процесі співставлення культур різних цивілізацій, вона становить філософсько-психологічну основу патріотизму.

Учені звертають увагу на виявлення менталітету спочатку в особливостях певної матеріальної культури, а пізніше й у суто регіональних формах спільноти (європейська, азіатська, африканська, латиноамериканська ментальність), у специфічних формах для певних історичних епох (менталітет античного світу, епохи Середньовіччя, Нового часу), у сталих соціальних утвореннях (менталітет селян, бюрократії, науковців), у різних за віковими параметрами групах (дитяча, підліткова, молодіжна ментальність) тощо. Як стверджує Є. Зеленов, проблема менталітету людини та його впливу

на її поведінку є однією з найбільш дискусійних у вітчизняній та світовій психології [86, с. 190].

Велике прикладне значення має вивчення менталітету конкретної епохи, конкретної соціальної групи або класу. У цьому випадку часто використовують не термін «менталітет», а термін «ментальність». Відмінність цих термінів полягає в тому, що менталітет має загальне, загальнолюдське значення, а ментальність може стосуватися різних соціальних страт та історичних часів [176, с. 160]. Зі словом «ментальність» у європейських мовах традиційно пов'язується спрямування думок, умонастрої, скерованість розуму, власне розум, розумові здібності, інтелект, склад думок, а також загальний характер інтелекту, ступінь інтелектуальної сили, характерний склад розуму [248, с. 27].

У вітчизняній літературі «ментальність» тлумачиться як «сукупність уявлень, поглядів, почувань спільноти людей певної епохи, географічного регіону, соціального оточення, особливий психологічний склад суспільства, що впливає на історичні та соціальні процеси» [11; 33; 145]. На думку І. Кутняка, ментальність – це не тільки і не стільки пізнання, скільки переживання історії суспільства і культури, у яких людина є співучасником вищих сил, творчим початком боротьби добра і зла. Ментальність відкриває нові перспективи самовизначення особистості. Вона багато в чому залишається сферою не відрефлексованого і логічно не виявленого. Вона є тим рівнем суспільної свідомості, на якому думка не відділена від емоцій, латентних звичок і прийомів свідомості [128, с. 99].

У сучасній українській енциклопедії зміст поняття «менталітет» трактується як образ думок, сукупність розумових навичок та духовних установок, притаманних для окремої людини або для суспільної групи [197]. Менталітет деякі вчені визначають як «властивість розуму характеризувати індивід або клас індивідів», «образ мрій, напрям або характер роздумів» [37; 114]. М. Савчин вважає, що менталітет виконує інтегруючу роль, забезпечуючи соціально-психологічну, культурну, духовну єдність нації. Він лише частково усвідомлюється конкретною особою, впливаючи на характер

стосунків зі світом через неусвідомлювані корди, підсвідомі структури та механізми. Ментальність більш-менш жорстко надає вибір варіантів поведінки, але не задає її стратегії та конкретної тактики. Вона впливає не стільки на зміст досвіду, поведінку, особливості людського потенціалу, скільки на їх характер як загальна інтенція поведінки [185].

Українця з давніх-давен вирізняють, насамперед, працьовитість, хазяйновитість, глибокий емоційний зв'язок з краєм, де він народився і виріс, його природою, піднесена до рівня екзистенціальних цінностей турбота про родину, майбутнє дітей. Типовий українець має м'яку, лагідну, миролюбну вдачу (деякі дослідники пов'язують її з «пливкістю» ліній хвилястого лісостепоного рельєфу), готовий допомогти слабшим, скривдженим (набагато рідше – сильнішим), гостинний і доброзичливий у стосунках як з одноплемінцями, так і з чужоземцями, обережний, схильний до романтизму і сентиментальності. Але стає рішучим і незламним, винахідливим і розсудливо хоробрим, здатним на героїзм і самопожертву, коли доводиться взяти до рук зброю [5; 33; 42]. Поміж українців, попри їхню глибинну емоційність, завжди цінувалися стриманість, розважливість, реалістичний погляд на життя. Переважна більшість із них не схильна до раптових афективних «спалахів» і швидкоплинних почуттів, натомість їм властиво піддаватися пристрастям, що «розгоряються» повільно, але є тривалими і сильними [65; 131; 202]. Зокрема, М. Савчин виокремлює такі риси ментальності українців: перевага інтровертованості над екстравертованістю; перевага інтернальності над екстернальністю; перевага індивідуалізму над колективізмом; перевага ірраціональності над раціональністю; перевага нестабільності над стабільністю; перевага жіночого начала над чоловічим началом; перевага морального буття над інтелектуальним; серцецентричність; культ матері у родинному житті, вихованні дітей [185].

Національна психологія української нації, як і інших народів, обумовлена особливостями природи, кліматичними умовами, своєрідністю території,

економічного розвитку, культури. Психологія українця формувалася історичними особливостями. Це психологія людини праці, людини-захисника, людини-борця, людини, яку принижували поневолювачі, яка падала в нерівному бою, піднімалася, перемагала і досягла своєї незалежності.

У цивілізованому світі українця цінують за гостинність і щедрість, ласкавість і доброзичливість, працьовитість і талановитість, пісенність і музичність, волелюбство правдошукача і незбагненне душевне багатство [59, с. 62]. На думку І. Дубова, у менталітеті втілюється глибина світосприйняття, світогляду та поведінки. Саме менталітет визначає конкретні вчинки людей. Менталітет як специфіка психологічного життя людини розкривається через систему поглядів, оцінок, норм і настроїв, заснованих на тих знаннях та віруваннях, які притаманні даному суспільству, на тих переконаннях, ідеалах, нахилах та інтересах, які характерні для представників даної спільноти й відрізняють вказану спільноту від інших [80]. Зі свого боку, автор «теорії біополів» Л. Гумильов стверджує, що у представників одного етносу коливання біополів налаштовані однаково, в унісон. Це притягує членів однотипного етносу один до одного [157, с. 111].

Дослідники М. Калина, Є. Чорний, Л. Шоркін, вивчаючи політичний менталітет населення Криму, розуміють його як результат «роботи» ментальності, як сукупність змісту, утвореного ментальністю тієї чи іншої спільноти. Ментальність вони визначають як процес вторинного перекодування картини світу за допомогою знакових систем [97]. У результаті дослідження менталітету (національного, професійного, соціального) як умови ефективності планетарного виховання студентської молоді Є. Зеленов доходить висновку, що менталітет можна змінювати, що це не фатальне й не вроджене психічне утворення. Концепція «фатальності» менталітету абсолютно не враховує можливостей виховання, що, як відомо, покликане коректувати та нейтралізувати негативні впливи спадковості й середовища, підтримувати та розвивати позитивні здібності, які відповідають вимогам часу та можуть зробити життя людини корисним для неї самої та суспільства [85, с. 33].

Погоджуємося з цією позицією, але, додамо, що будь-яка зміна менталітету, навіть незначна, передбачає тривалі за часом процеси, як історичні, так і виховні, які супроводжуються відповідними суспільними, соціально-економічними змінами середовища.

Отже, проаналізувавши думки зазначених вище науковців, можна вважати, що менталітет являє собою сукупність психічних, інтелектуальних, моральних особливостей світосприйняття та мислення певного народу (соціальної групи). Менталітет народу виявляється в культурі, поглядах, поведінці, обрядах тощо. Українцям, у цьому розумінні, притаманна працьовитість, волелюбство, гостинність, доброзичливість, миролюбство. Менталітет не є сталим явищем, його можна змінювати і розвивати.

Близьким до поняття «менталітет» є поняття «архетип». Учені [106; 442; 469] досліджують архетип як вияв несвідомого у національному. Філософ С. Кримський включає в архетипи української культури феномени серця, природи, буття, слова, етичної цінності особистості, гри [64, с. 91–112]. Дослідниця М. Ратко, слідом за С. Кримським, виділяє ці архетипи та додає інші, притаманні українцям: світоглядної толерантності, краси, релігійності, серця, буттєвого оптимізму, етичної цінності особистості, природи, України-Руси, гри [179, с. 25–30].

Започатковуючи геопсихологічні дослідження в українській психолого-педагогічній науці, О. Хрущ вивчає природні (ландшафтно-кліматичні) чинники формування психіки людини. На прикладі етнопсихологічних особливостей характеру гуцулів-горян, що населяють високогірні райони західноукраїнських областей, вона стверджує про вплив специфічного гірського середовища і відповідного способу господарювання та укладу життя на психіку народів, що проживають на цій території України [229, с. 136–140]. Результатом такого впливу, на думку О. Хрущ, є волелюбство, працьовитість, сміливість горинян. Згідно із вченням К. Юнга, підсвідома сфера психіки кожної людини містить приховані сліди пам'яті про історичний досвід своєї раси, нації і навіть про долюдське, тваринне існування предків. Саме ці сліди,

закарбовані на генному рівні, К. Юнг називав архетипами. Відтак, вважаємо, що архетип, це є прообраз, первісна форма національного у психіці людини. На формування архетипів впливає історична пам'ять народу, нації.

У контексті дослідження необхідно звернутися до трактування понять «національна свідомість» та «національна самосвідомість». Проблеми національної свідомості та самосвідомості присвячені праці В. Арбеніної [11], Т. Бондаренко [28], В. Борисова [29], О. Гриба [64], В. Євтуха [82], І. Кутняка [125], Д. Тхоржевського [215] та ін. Зокрема, учені М. Боришевський [52] та О. Кононко [112] досліджують самосвідомість як усвідомлення людиною свого суспільного статусу та своїх життєвих потреб, усвідомленням себе представником певного людського співтовариства. Т. Кравченко [120] вивчає національну самосвідомість як складову соціалізації особистості. Г. Філіпчук [223] визначає самосвідомість як усвідомлення людиною самої себе, своїх здібностей, якостей думок, почуттів, інтересів, дій, місця і ролі в природі і суспільстві. Відповідно, національна самосвідомість є усвідомленням людиною своєї національної належності, оцінкою себе як носія національних цінностей.

Національна самосвідомість – це складний процес усвідомлення своєї громадянської сутності, ідентифікація, тобто віднесення себе до тієї чи іншої національної спільності на основі уявлень про типові її риси, етнічну територію, мову, історію та духовні вартості, релігійні вірування, міфи, легенди, нарешті, коріння її генезису та умови розвитку [240]. Критеріями національної свідомості є усвідомлення місця і ролі свого народу в системі суспільних відносин, розуміння національних інтересів, взаємовідносин свого народу з іншими соціально-етнічними спільностями, які виявляються в ідеях, почуттях, прагненнях [241].

Національна самосвідомість та національна свідомість нерозривно пов'язані. І. Газіна справедливо зазначає, що якщо остання відображає ставлення людини до національних феноменів, то національна самосвідомість є оцінкою людини самої себе як носія національної свідомості, свого місця

в національному світі (самоствалення). У науковій літературі часто обидва поняття вживаються поряд, а коли вживається одне з них, то розуміється фактична присутність іншого [52, с. 6–7].

Як систему чи сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках між собою, утворюючи тим самим певну єдність, визначає національну самосвідомість В. Борисов. Структура національної самосвідомості, на думку вченого, така: усвідомлення особливостей національної культури своєї нації; усвідомлення тотожності зі своєю нацією; усвідомлення власних психологічних особливостей; усвідомлення себе суб'єктом своєї національної спільноти; соціально-моральна самооцінка національного [29, с. 31].

Національна самосвідомість – це сформоване відчуття та усвідомлення гордості за належність до своєї нації [127]. Не викликає сумніву, що національна свідомість – це складний соціально-культурний, духовний феномен, який слугує основою єднання нації для ефективнішої реалізації завдань з розбудови українського суспільства. У національній свідомості синтезуються поняття граничних підстав (народження, життя, смерть і безсмертя), пов'язані в єдину світоглядну формулу «ствердження життя» у всіх його вимірах; світоглядні коди, тобто перетворені в системах культури соціалізовані базисні життєві функції підтримки життя; рівні співвідношення (предметно-практичний, духовно-практичний та теоретичний); усвідомлення культурного поступу як структуризації та інституалізації суспільства внаслідок соціального розвитку базових життєвих функцій людини; соціально-культурний і духовний досвід. Усе це складає особливий об'єктивний світ реальності в суспільній свідомості, який, щоправда, має смислове значення лише для членів нації як певної соціально-культурної спільноти [221]. Національна свідомість «пронизує» всі сфери життєдіяльності суспільства, є визначенням його буття в системі всіх відносин. Вона виводить людину із психологічних заблуджень, визначає загальні принципи розуміння соціально-економічних, культурно-політичних утворень як похідних

від їх генерального джерела – нації як основи самовизначення людини в суспільстві. Це – одна із найголовніших проблем для людини, суб'єкта свідомої діяльності [128, с. 122].

Одним із виявів національної самосвідомості є інтелігентність. На думку Н. Крилової, інтелігентність – це комплексна характеристика соціальної поведінки людини, що свідчить про рівень її інтелекту, моральну та естетичну зрілість [125]. Хоча інтелігентність – це особистісна якість людини, вона формується на основі інтелектуального та морального потенціалу суспільства. Інтелігентну людину завжди характеризує освіченість.

Освіченість передбачає наявність достатньо широкого кругозору з різних питань життя людини та суспільства. Але разом з тим вона передбачає і достатньо конкретну вибірковість по глибині проникнення та розуміння тих чи інших питань [58, с. 72].

На підставі аналізу наукової літератури [110; 136; 217] встановлено, що вчені психологи та філософи виділяють три головні рівні розвитку моральної свідомості особистості: доморальний рівень, коли особистість керується у своїй поведінці егоїстичними спонуками; рівень конвенціональної моралі, для якого характерна орієнтація на задані зовні норми та вимоги; рівень автономної моралі, для якого характерна орієнтація на стійку внутрішню систему принципів. Ці рівні моральної свідомості співпадають з культурологічною типологією страху, сорому і совісті. На доморальному рівні «правильна» поведінка забезпечується страхом можливого покарання і очікуванням заохочення. На рівні конвенціональної моралі така поведінка забезпечується потребою у схваленні значущих інших і соромом перед їхнім можливим осудом. Автономна мораль забезпечується совістю і почуттям провини. Для автономної моралі характерна орієнтація на стійкі моральні принципи, які стали переконаннями, а моральні норми набули для людини глибокого особистісного смислу [110, с. 296].

Отже, національна самосвідомість військовослужбовця концентрує в собі багатогранну, внутрішньо усвідомлену діяльність, спрямовану на реалізацію

загальнонаціональних завдань, вирішення проблем, стимулює творчу та відповідальну діяльність для зміцнення міжнародного авторитету української держави. За своїм змістом поняття «національна самосвідомість» близьке до поняття «патріотичні почуття».

Говорячи про психологічний аспект проблеми патріотичного виховання курсантів, варто зазначити, що ставлення людини до навколишнього світу не тільки розуміється нею і виявляється в діях, але і переживається у вигляді емоцій. Емоції є однією з форм відображення свідомістю реального світу. Але якщо сприйняття відображає реальний світ при безпосередній його дії на органи почуттів, а мислення опосередковано відображає зв'язки і відносини між предметами і явищами, то емоції відображають ці предмети не самі по собі, а в їх відношенні до людини, у їх значенні для її потреб і мотивів діяльності. Коли, скажімо, курсант дізнається про події історичного минулого, бере участь у виховному заході патріотичного спрямування, читає вірш на героїко-патріотичну тему, то поряд з різними іншими формами пізнавальної діяльності він виявляє своє ставлення до навколишнього світу. Події, про які дізнається курсант, перебіг заходу, у якому він бере участь, зміст вірша можуть радувати або засмучувати військовослужбовця, викликати задоволення або розчарування, радість або смуток, тобто різноманітні почуття та емоції, що є виявом психічної діяльності людини. Якщо в сприйнятті, відчуттях, мисленні й уявленнях відображаються різноманітні предмети і явища, їх різні якості і властивості, усілякі зв'язки і залежності, то в емоціях і почуттях людина виявляє своє ставлення до змісту пізнаваного. Тому патріотичне виховання майбутніх офіцерів-прикордонників – це, з психологічної точки зору, становлення патріотичного мислення, національно-патріотичної свідомості військовослужбовців, виховання у них почуття відповідальності за долю своєї Батьківщини, своєї родини. Відтак, формування стійких психічних якостей, необхідних для виконання будь-якого завдання в різних умовах службової діяльності, а також здатності протистояти психотравмуючим чинникам є головною умовою психологічної підготовки прикордонників [136].

Проблема національно-патріотичних почуттів є в центрі уваги наукових розробок Н. Бардіної [20], В. Борисова [29], М. Боришевського [30–31], О. Боровика [32–33], О. Гриба [64], Л. Луганської [134], Н. Михальченко [143], В. Москальця [149], М. Томчука [218], В. Шевченка [235]. Як свідчить аналіз наукової літератури, на відміну від емоцій, які мають короткочасний характер реагування на ситуацію, почуття виражає довготривале ставлення людини до того чи іншого об'єкта.

На думку І. Беґа, внутрішньою умовою розвитку емоцій є те, що вони потенційно містять у собі прагнення, бажання, спрямовані до предмета чи від нього. Предметна спрямованість емоції є істотною ознакою піднесення її на вищий рівень психологічної організації. Перетворені в результаті виховання емоції – це емоції, трансформовані в почуття (тобто такі, що набули сили, стійкості, змістовної спрямованості). Почуття являє собою організовану систему емоційних переживань. Воно є важливою одиницею морально-духовного розвитку людини, її особистісною якістю [23, с. 82]. На підставі зазначеного можна виокремити таку властивість почуттів, як міцність.

Почуття відображають соціальну суть людини й можуть досягати великого ступеня узагальненості (любов до Батьківщини, ненависть до ворога тощо). Зважаючи на те, яка сфера соціальних явищ стає об'єктом вищих почуттів, П. Рудик поділяє їх на три групи: моральні, інтелектуальні й естетичні [145]. Моральними є почуття, які переживає людина у зв'язку з усвідомленням відповідності чи невідповідності своєї поведінки вимогам суспільної моралі. Інтелектуальними є почуття, пов'язані з пізнавальною діяльністю людини: допитливість, цікавість, подив, радість розв'язання завдання, почуття зрозумілості або здивування, почуття впевненості, сумнів. Естетичними є почуття, пов'язані з переживанням задоволення або невдоволення, зумовлені красою або потворністю сприйманих об'єктів (явища природи, твори мистецтва, люди), а також їхніми вчинками й діями.

Досліджуючи формування патріотичних почуттів, Л. Луганська [134] звертає увагу, що на результат виховної діяльності з формування патріотичних

почуттів впливає сила мотивації, тобто внутрішня спонука особистості до спілкування, поведінки, творчої діяльності. Мотивами можуть бути: потреби; ідеали; інтереси; переконання; соціальні установки; цінності.

Почуття патріотизму багатогранне за своєю структурою і змістом. До нього належать: відповідальність, бажання зберегти і примножити багатства своєї Вітчизни, працювати для покращення життя суспільства, почуття захоплення красою природи, архітектури, народної творчості, гордість за людей, які створили цю красу. Підґрунтям формування почуття патріотизму є глибока і систематична робота з морального виховання.

Отже, аналіз наукової літератури дає підстави вважати, що почуття патріотизму можна зарахувати до позитивних моральних почуттів поряд з такими почуттями, як доброзичливість, дружба, обов'язок, колективізм. До негативних моральних почуттів зараховують почуття індивідуалізму, егоїзму, ворожнечі, заздрості, злості, ненависті, недоброзичливості тощо. Почуття розвиваються поступово. Їхній психоенергетичний потенціал, на відміну від емоцій, перебуває у психіці відносно тривалий час, точніше протягом життя (патріотизм, дружба, кохання, гордість, гідність, відповідальність тощо). Почуття – це таке внутрішнє психічне, яке постійно присутнє в психіці людини, прямо й опосередковано впливає на її поведінку і діяльність.

Сучасний дослідник В. Вугрич визначив основні компоненти патріотичних почуттів особистості: відданість українському народу; прагнення активно сприяти утвердженню державності свого народу, зміцненню незалежності своєї держави; глибокі знання та шанобливе ставлення до історії своєї Батьківщини, повага та вшанування пам'яті борців за незалежність та волю своєї держави, діячів історії та культури України; активна участь у боротьбі за процвітання своєї Вітчизни, примноження її матеріальних і духовних багатств, самовіддана праця на благо рідної Батьківщини; суворе дотримання законів своєї Вітчизни, утвердження правопорядку, шанування її державних і національних символів, державних свят і традицій; готовність

відстоювати територіальну цілісність, свободу та незалежність своєї держави [46]. Патріотичні почуття та національна самосвідомість мають одну мету – служіння і відданість своїй Батьківщині, своєму народові, вони є складовими у поступі нашої держави [55, с. 51].

Під патріотичною свідомістю О. Боровик розуміє вищий рівень розвитку психіки людини, що забезпечує адекватність рівня її соціалізації на основі сформованої мотивації та особистісних цінностей, узагальнених об'єктивних знань про свою країну, про особливості національної політики і менталітет, а також певне ставлення до цього [33, с. 40]. На думку В. Сухомлинського, патріотична свідомість передбачає справжню любов до Батьківщини, глибоке розуміння сучасності. Бути справді відданим Вітчизні громадянином – це означає любити її такою, якою її створили старші покоління, якою вона вийшла з жорсткої боротьби в роки ворожих навал [207, с. 146].

Розвиток та збагачення патріотичної свідомості особистості, на думку дослідника І. Пастира [157], проходить три етапи: раннього етнічного самоусвідомлення, національно-політичного самоусвідомлення, державно-патріотичного самоусвідомлення. Етап державно-патріотичного усвідомлення становить найбільший інтерес для нашого дослідження. Саме на цьому етапі, коли людина визріває як особистість, утверджується її життєва позиція, доцільне цілеспрямоване патріотичне виховання. Вирішення цієї проблеми стоїть перед вищим навчальним закладом.

Уважаємо, що патріотична свідомість майбутнього офіцера-прикордонника – це усвідомлення ним свого суспільного призначення як патріота, тобто людини не байдужої до долі Батьківщини, людини, яка здатна служити на благо українського народу, яка здатна нести відповідальність за свої вчинки перед народом і Батьківщиною. Першочерговими завданнями формування та розвитку патріотичної свідомості є такі: розвивати почуття любові до свого народу й України; розвивати вміння ідентифікації себе з українським народом; виховувати почуття відповідальності за долю країни та народу, готовність жити в Україні.

Національно-патріотична свідомість стимулює розвиток таких понять, як планетарна та правова свідомість. Планетарна свідомість уключає відчуття єдності життя на Землі, повагу до всіх народів, їх прав, інтересів і цінностей; розуміння світу як єдності і різноманітності системи держав, гуманізації міжнародних відносин, постійну увагу до світових проблем. Необхідність розвитку цього виду свідомості у курсантів-прикордонників зумовлена специфікою їх майбутньої професійної діяльності, яка передбачає постійну взаємодію з представниками інших держав, народів, культур.

Правова свідомість – це усвідомлення своїх прав, свобод, обов'язків, ставлення до закону, до державної влади; узагальнене, цілеспрямоване, оціночне відображення правової дійсності. Цей вид свідомості також значною мірою впливає на здійснення прикордонниками професійної діяльності як одного із напрямів правоохоронної діяльності, яка складає основу системи безпеки особистості, суспільства та держави у сфері захисту та охорони державного кордону України.

Аналіз визначень патріотизму доводить, що як би широко вони не подавалися, основною ознакою цього поняття є любов до Батьківщини, відданість своєму народові. З огляду на це, вважаємо за доцільне зупинитися на аналізі поняття «любов», що виявляється в різних історико-культурних контекстах і безпосередньо пов'язане з різними уявленнями про людину, зумовленими етичними, релігійними, правовими нормами. Тема любові має багатовікову традицію. Вона досліджується у філософії, психології, культурології, літературознавстві. Численні й суперечливі визначення феномену любові відображають її багатоаспектність. Вона вивчається як релігійне відчуття і як вираз біологічного початку, як прагнення знайти безсмертя і як «ваблення до смерті», як екзистенціальне переживання і як вид комунікації. У кожній історико-культурній епосі виявляються характерні для неї концепції любові, і кожна епоха висуває свою класифікацію видів любові, відштовхуючись від розмаїття її реалізацій.

Перший підхід до проблеми любові як філософської проблеми пов'язаний з роботами античних мислителів (Платон, Гесіод, Овідій), які висловили величезну різноманітність думок щодо розуміння та інтерпретації любові як відчуття, у якому чуттєвість і тілесність знаходилися в нерозривній єдності. Подальший підхід до осмислення та визначення любові виявляється крізь призму християнства, причому можемо простежити становлення філософських концепцій, починаючи практично з ідей представників раннього християнства (патристики): Августина, Лактанція, Тертуліана аж до християнських авторів сучасності – К. Льюїса, схіархімандрита Луки (Войно-Ясенецького), митрополита Антонія Сурозького (Блюма), В. Зелінського. Надалі в розумінні поняття «любові» були представлені у працях західних дослідників: Г. Гегеля, Д. фон Гільдебранда, І. Канта, Ж.-П. Сартра, З. Фрейда, Е. Фромма, М. Шелера, А. Шопенгауера [202], а також сучасних учених: Д. Аккерман, А. Беттлера, А. Кінтаса, Р. Салецл, Х. Яннараса [202]. Принципово важливі підходи в дослідженні любові, її багатолікості та багатогранності, проблеми духовного відродження людини та суспільства, проблеми сенсу життя та любові як шляху до Бога представлені у працях видатних російських та українських філософів: М. Бердяєва, С. Булгакова, І. Ільїна, М. Лосського, Г. Сковороди, В. Соловйова, П. Флоренського, С. Франка, П. Юркевича [123].

На сучасному етапі соціальних трансформацій для з'ясування сутності любові як однієї з основних базових цінностей суспільства велике значення мають наукові розробки та ідеї учених Г. Гребенькова [190], П. Гуревича [69], В. Жулай [83], Н. Рейнвальд [180], А. Руденка [183], В. Сержантова [190], Л. Шигімагіної [237] та ін. Проблема природи любові, її духовної сторони привертає увагу вітчизняних учених С. Крилову [124], С. Кримського [125–126], С. Пролєєва [173], В. Табачковського [212], Н. Хамітова [226], Г. Шаленка [212]. Дослідження В. Жулай присвячені з'ясуванню визначення феномена любові як соціальної цінності особистості у суспільних відносинах [83].

На думку Н. Рейнвальд, усі форми любові так чи інакше виражають потребу людини в інших людях, з одного боку, і прагнення принести їм користь і бути потрібним – з іншого [180, с. 60 – 161]. Н. Рейнвальд, здійснюючи компаративний аналіз різних видів високих почуттів людини, виокремлює три основні лінії. До першої вона відносить виконавчі емоції та пов'язане з ними почуття обов'язку, до другої – почуття, що виникли внаслідок різних форм спілкування людей (товаришування, дружба, любов). Третя лінія рефлектує інтелектуальні та естетичні почуття, що її стосуються, забезпечують високу якість відображення дійсності, орієнтації в ній.

Поняття любові в етиці багатозначне. Це любов до Бога, ідеї, людини, справи (професії), Батьківщини, народу, материнська і батьківська любов до дітей, дитяча любов до батьків, кохання між чоловіком та жінкою – тобто любов має найрізноманітніші форми і способи виявлення. Специфічний зміст любові складають вибірковість, самовідданість, ідеалізація предмета любові, здатність до загостреного сприйняття навколишнього світу... Любов – одна з фундаментальних властивостей людського існування. Вона є своєрідною формою ставлення людини до світу і вищою моральною цінністю, яка визнається такою протягом багатовікової історії людства [180, с. 186–188].

Любов – це завжди турбота, відзначає Е. Фромм. Очевидний приклад – любов матері до дитини: якщо мати про дитину не піклується, ніхто не переконає нас, що вона любить її. Так, Е. Фромм зазначає: «Любов є діяльна заклопотаність, зацікавленість в житті, благополуччі того, кого ми любимо» [225, с. 124]. Турбота означає активну дію по відношенню до іншого, вона протилежна апатії. Заклопотаність по відношенню до Батьківщини змушує нас працювати, покращувати її життя. Е. Фромм також стверджує, що «любов і праця є нероздільними. Люблять те, над чим працюють, і навпаки, працюють над тим, що люблять» [225, с. 124]. Тому турбота про Батьківщину виражається у безперервній активності, спрямованій на благо Батьківщини.

Отже, порівняльний аналіз поняття «любов» у джерелах, що належать до різних культур, різних підходів до розуміння проблеми, дозволяє виявити в них спільне й особливе, дослідити зв'язок часу, спадкоємність та своєрідність, побачити певні впливи та перетинання думок, а також виявити їх вплив на підходи до розуміння поняття «любов до батьківщини» (тобто «патріотизм») та її роль у патріотичному вихованні майбутніх офіцерів.

Результати дослідження свідчать, що цільовою спрямованістю процесу патріотичного виховання повинно стати формування у курсантів-прикордонників патріотичних якостей особистості. Основною умовою ефективності виховної взаємодії педагога та військовослужбовця є наявність позитивного, доброзичливого ставлення один до одного між ними. Переконані, що це можливо лише за умови діалогічного спілкування між ними. Ученими О. Бодальовим та В. Мясичевим була розроблена теорія багатокomпонентної структури комунікації між людьми, згідно з якою діалог трактується як вищий рівень організації спілкування, що розгортається в умовах адекватного віддзеркалення людьми один одного, позитивного (особистісного) ставлення їх один до одного й відкритого «звертання» один до одного [26]. На підставі розробленої Г. Ковальовим психологічної типології спілкування [104] можна стверджувати, що внутрішньою умовою діалогічного спілкування є особистісні стосунки між людьми. Як зауважує Є. Зеленов, ці відносини являють собою той оптимальний психологічний фон організації контактів, до якого повинні прагнути люди та який при адекватній зовнішній репрезентації та внутрішньому визнанні приводить до справжнього взаєморозкриття, взаємопроникнення, особистісного взаємозбагачення взаємодіючих на цьому рівні людей [86, с. 190]. Особистісні стосунки загалом повною мірою відповідають нормоутворюючим принципам загальнолюдської моралі [81]. Тому часто відпадає необхідність продумування яких-небудь певних виховних дій імперативного й маніпулятивного характеру.

Важливими для нас є висновки М. Бахтіна щодо характеру спілкування як вагомого елемента гуманітарного пізнання. Учений детально обґрунтовує

різницю між пізнанням речі, яка може бути охоплена лише зовні, та пізнанням особистості, чия самотійна внутрішня сутність може бути розкрита лише за допомогою діалогу з іншим суб'єктом, шляхом взаємного саморозкриття. Автор зазначає, що саме діалог і діалогізм як принцип побудови повинен характеризувати не лише гуманітарне пізнання, але й соціальне життя. Причому діалог у розумінні вченого – це зовсім не суперечка чи дискусія. Насамперед – це діалог свідомостей, кожна з яких репрезентує певний світогляд, це певна точка зору, «соціальний голос» [20, с. 298]. Через діалог у групі відбувається взаємодія індивідуальних процесів мовлення і мислення, їх накладання та взаємопроникнення, що у свою чергу веде до вироблення індивідуальної манери спілкування, дає навички ведення аргументованої дискусії, розвиває психологічну розкритість особистості майбутнього офіцера-прикордонника, його комунікативні та перцептивні можливості, включаючи почуття такту, терпимість до чужої думки.

Отже, вивчення психологічних особливостей військовослужбовців має важливе значення для побудови теорії патріотичного виховання майбутніх офіцерів. Оскільки патріотичному вихованню МО у ВЗВО відведено найбільша роль, то варто визначити складові процесу патріотичного виховання, зокрема з урахуванням системного підходу.

3.4 Система патріотичного виховання майбутніх офіцерів

Одним із основних методологічних принципів є системний підхід, сутність якого полягає в тому, що відносно самотійні компоненти розглядаються не ізольовано, а в їх взаємозв'язку, у системі з іншими. Системний підхід дозволяє виявити характеристики самої системи та її складових.

Система (від грец. *systema* – «ціле, що складається із частин») – це:

– порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь;

– сукупність методів, прийомів, правил здійснення чогось, наприклад: система виховання у школі [211, с. 801].

Сучасна українська енциклопедія трактує поняття «система» як низку елементів, які пов'язані один з одним у цілісне утворення так, що зміна одного з них призводить до зміни інших та всієї цілісності; її функціонування та розвиток визначаються системними якостями та системними принципами. Відповідно системний підхід є напрямком методології наукового пізнання, в основі якого знаходиться аналіз об'єктів як систем у цілісності всіх типів зв'язків, що виявляються в ньому [210, с. 176]. Принципи системного підходу знайшли поширення в біології, екології, психології, економіці, управлінні тощо.

Існує думка, що система – це структура, яка визначається стосовно певної функції і їй притаманні такі моменти:

- 1) система є цілісною та відмінною від довкілля;
- 2) цілісність системи має функціональний характер;
- 3) система складається з певної кількості взаємопов'язаних елементів, що мають характерні особливості;
- 4) окремі елементи взаємодіють між собою відповідно до загального призначення системи;
- 5) властивості системи не є сумою властивостей складових частин, що її утворюють;
- 6) система перебуває в інформаційній та енергетичній взаємодії з довкіллям;
- 7) система змінює характер функціонування залежно від інформації про отримані результати;
- 8) системи можуть мати властивості адаптивності [235, с. 76–78].

В. Маслов у слові «система» вбачає сукупність елементів (речей, якостей, ознак, понять, усіляких дискретних утворень матеріального і духовного характеру), які мають певні взаємозв'язки, котрі надають цій сукупності цілісного характеру [19, с. 13].

Системний підхід досліджують у таких основних напрямках, як:

– філософську категорію, що передбачає загальнонаукову методологію вивчення явищ, предметів навколишнього світу [14; 25].

– використання методики системного підходу до проведення досліджень у конкретних галузях різних наук [67, с. 140].

У другій половині ХХ століття системний підхід стає домінуючим у науковому пізнанні й проектуванні розвитку суспільства та його структур і підструктур, зокрема педагогічних. Розрізняють матеріальні та абстрактні системи. Перші поділяються на системи неживої природи та живі системи. Абстрактні системи як продукт людського мислення можуть також поділятися на низку різних типів залежно від обраної підстави класифікації: системи понятійного апарату дослідження, системи гіпотез теорій (сюди входять наукові знання про самі системи). Розрізняють статичні та динамічні системи. У статичних системах з плином часу структура та зв'язки залишаються незмінними, у динамічних – підлягають змінам через вплив внутрішніх та зовнішніх факторів. За характером взаємовідносин із середовищем виділяють закриті та відкриті системи.

На сучасному етапі активно розвиваються як загальна теорія систем, так і спеціалізовані теорії систем у конкретних сферах і галузях життєдіяльності (теорія педагогічних систем зокрема). Нова міждисциплінарна галузь науки – синергетика (від грец. *sinergeia* – «співдружність») – вивчає процеси самоорганізації у відкритих системах, переважно соціальних, економічних, педагогічних. Синергетика виявляє та досліджує якості систем, тенденцій і можливостей їх розвитку, будує та перевіряє моделі зростання впорядкованості, структурної складності ієрархічності систем. Так, В. Ігнатова вважає, що системно-синергетичний підхід дає змогу сформувати уявлення про світ, нелінійність та неймовірність процесів, що відбуваються в ньому та, крім того, використовувати дедуктивний спосіб засвоєння інформаційного поля сучасних наук, що вкрай важливо в умовах зростання обсягів інформації [89, с. 9].

Синергетика – це міждисциплінарний напрямок, що охоплює різноманітні області знання, у яких математика відіграє дуже важливу, але не виняткову роль. Це – жодною мірою не фізична теорія, а теорія структурних узасмозв'язків, які можуть бути описані математичною мовою, а можуть бути якісно пояснені на вербальному рівні. Синергетика допомагає знайти загальні принципи, застосовані й до суспільних наук, таких як: економіка, соціологія, психологія [86, с. 115]. Ураховуючи думки вчених з цього питання, варто додати, що синергетика є важливою не лише для цілих наук, але й для окремих теорій. Вона створює необхідні орієнтири для наукових досліджень, збагачує їх методологічну базу.

Синергетика дозволяє перейти від «лінійного» мислення, що склалося в рамках механічної картини світу, до нелінійного, відповідного нового етапу функціонування науки. Більшість об'єктів (природні, екологічні, соціально-природні комплекси, економічні структури), що вивчаються нею, є відкритими, нерівноважними системами, керованими нелінійними законами. Усі вони виявляють здатність до самоорганізації, а їх поведінка визначається попередньою історією їх еволюцій [77, с. 7]. Уважаємо, що у сучасних умовах нестабільності та непередбачуваності світу ідея нелінійного мислення як багатоваріантного та непередбачуваного може бути корисною для патріотичного виховання курсантів. На думку О. Князевої та С. Курдюмова синергетика може виступити як методологічна основа для прогностичної й управлінської діяльності в сучасному світі. Синергетика орієнтована на пошук якихось універсальних законів еволюції відкритих нерівноважних систем будь-якої природи [103, с. 38].

Синергетичне мислення, як вважають багато філософів, психологів, педагогів, може стати альтернативою технократичному мисленню. Ця проблема активно досліджується В. Аршиновим, А. Бочкарьовим, М. Каганом, О. Князевою, Т. Назаровою, В. Шаповаленко, В. Штейнбергом. Так А. Бочкарьов висловлює думку, що однією з умов реалізації синергетичного підходу є створення відповідного середовища, що сприяє

становленню творчої особистості. Синергетичне середовище автор визначає як «сукупність матеріальних, духовних чинників і засобів у відкритій педагогічній системі, у якій при взаємодії тих, хто навчає, і тих, кого навчають, на основі динамічної ієрархічності й спостереженості виникає посилення пізнавальних дій, узгодження темпів і рівнів розвитку тих, кого навчають, становлення творчої особистості, що поєднує раціональні та ірраціональні компоненти мислення, має цілісний світогляд і що пізнає природу без відторгнення на фундаментальному рівні» [34, с. 8–9].

Згодні з І. Демаковою, Є. Зеленовим у тому, що синергетичне розуміння світу важливе для виховання людини ще й тому, що синергетичному способу мислення властиві відкритість, діалогічність, комунікативність [86, с. 129]. Є. Зеленов визначає синергетичний підхід як один із концептуальних наукових підходів до планетарного виховання студентської молоді, завдяки якому висвітлюються нові сторони процесу виховання взагалі й планетарного виховання зокрема [86, с. 142]. На думку вченого, синергетичний підхід до вирішення педагогічних проблем є одним з перспективних нових напрямків розвитку педагогіки в сучасних умовах. Методологія синергетики може бути використана в освіті, якщо освіту представити як відкриту еволюціонуючу систему, вільну від жорстких форм приписуючого характеру. Крім того, людина як об'єкт освіти повинна усвідомлюватися як складно організована відкрита система, що обмінюється речовиною та інформацією з таким самим відкритим природним і соціальним світом. При такому підході кардинально змінюється розуміння змісту освіти. У синергетичному значенні освіта є безоб'єктний процес, тут суб'єкт і об'єкт тотожні. Це будівництво особистості самої себе зсередини на основі переробки всієї доступної інформації. Синергетика як методологія освіти розкриває нове розуміння єдності людини та природи, природи та суспільства. Людина як частина системи, що саморозвивається, не може насильно її переробляти, не викликаючи катастрофічних наслідків. Тому освіта XXI століття повинна подолати відчуження від світу, повернути людині її цілісність. Освіта, орієнтована

на ці принципи, повинна врятувати людину від технократичної педагогіки. По суті, це революція в засадах освіти, що вимагає переосмислення багатьох ціннісних орієнтацій, способу життя, мислення, без чого неможливе просування людства до цивілізації нового типу [86, с. 134–135].

Синергетична методологія оперує таким поняттям, як «синергія» (від грец. – Synergos – (syn) «разом»; ergos – «дія, діяти») – це сумуючий ефект. Взаємодія двох чи більше факторів характеризується тим, що їх дія значно переважає ефект кожного окремого компонента у вигляді їх простої суми. Наприклад, взаємодія, об'єднання знань та зусиль декількох людей можуть взаємно підсилюватися за умов певної їх організації.

Це зумовило розвиток педагогічної синергетики – системи педагогічних поглядів, орієнтованих на синергетичну парадигму пізнання світу та оптимізацію освітніх систем за допомогою теоретичних та практичних ресурсів педагогічної науки [46; 74; 86]. О. Вознюк аналізує синергетичну парадигму пізнання світу, становлення та головні риси педагогічної синергетики як новітньої форми педагогічної рефлексії, що осмислює, проектує та оптимізує педагогічні системи на основі синергетичних принципів, вивчає відомі педагогічні системи щодо наявності у них синергетичних рис. Автор підкреслює, що незважаючи на те, що проблемам синергетики в освіті присвячено чимало робіт, такі поняття, як «педагогічна синергетика», «синергетичний підхід в освіті» ще не одержали однозначного тлумачення в педагогіці та перебувають у стадії розробки та обґрунтування.

Досягнення синергетики відкривають широкі можливості для моделювання системи патріотичного виховання курсантів за допомогою методів, що застосовуються до природних і точних наук. Для розробки відкритої системи патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників вивчали внутрішні причини її закономірного розвитку.

Це дає можливість обґрунтувати освітні системи не лише як просту сукупність різних освітніх явищ, а як еволюційний процес, узгоджену взаємодію всіх її елементів (підсистем) [74, с. 82]. Важливість синергетики

для теорії патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників полягає насамперед у тому, що вона має справу з відкритими системами, що саморозвиваються, які трактуються досить широко: це будь-який об'єкт, що взаємодіє із зовнішнім для нього світом, який впливає на об'єкт, змінюючи його структуру та зміст за особливими закономірностями.

Чинники педагогічного процесу не є сталими. Вони щодня змінюються. Причому хоча б незначна зміна одного з них має достатньо значимі наслідки для інших. Ця взаємозалежність відбувається на синергетичному рівні. Будь-які інформаційні зміни, які задаються змінами суспільними, соціальними, економічними, політичними тощо, відображаються у структурі педагогічного процесу. Основними компонентами системи патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників є такі: мета; зміст; принципи; напрямки патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників; об'єкти і суб'єкти патріотичного виховання; етапи патріотичного виховання; форми та методи патріотичного виховання; оцінка та корекція результатів патріотичного виховання; взаємозв'язки між названими компонентами. Інші системи виховання (морального, національного, естетичного, професійного, екологічного тощо) мають подібну структуру. Водночас такі системи є підсистемами педагогічної системи ЗВО. У цьому разі якості особистості, які характеризують її патріотичну вихованість, цілком можуть бути віднесені і до якостей моральних, національних чи професійних, а виховання патріотичне сприяє моральному, національному, чи навпаки. Система патріотичного виховання МО є частиною цілісного світу.

Слушним є зауваження Є. Зеленова, що «...аналіз сучасного суспільства взагалі передбачає його аналіз як цілісного організму, частини якого не лише впливають одна на одну, але й знаходяться у взаємозв'язку (ефект синергії). Цьому етапові вивчення суспільства властиве некласичне розуміння, яке передбачає співіснування найрізноманітніших теоретичних підходів. За таких умов точкою дотику всіх підходів стає абстрактне тлумачення суспільства як усеохоплюючої системи, що окреслюється граничними умовами

соціальності та смислової комунікації, а в просторовому вимірі постає як світове, планетарне суспільство» [86, с. 117]. Виходить, що необхідно вишукувати якісь універсальні методи виховання за відповідними його напрямками. Відтак, відстоюючи системний підхід у патріотичному вихованні, на наш погляд, було би помилково не надавати значення міжсистемним зв'язкам у виховному процесі, ураховуючи тенденції розвитку та якості різних систем, зростання їх структурної складності і ієрархічності.

Завдяки використанню синергетичної методології результат конкретної педагогічної дії аналізується в плані співвідношення цієї дії з метою. У разі суперечності вносяться корективи в процес педагогічної діяльності на мету, яка його визначає [121, с. 37]. Реалізація принципу єдності теорії виховання, експерименту та практики виховної роботи вимагає системного підходу. Його предметний, функціональний та історичний аспект виступає як єдність таких принципів дослідження, як історизм, конкретність, урахування всебічних зв'язків і розвитку [226, с. 115].

Одним із прийомів моделювання об'єктів, які вивчаються, є система ідеальна. Концепцію системи ідеальної покладено в основу проектування оптимального управлінського рішення. Система ідеальна досліджується на трьох рівнях: як теоретично ідеальна система, як ідеальна система в перспективі, як технічно можливе ідеальне рішення. Розробка рішень з використанням системи ідеальної відбувається поетапно:

- формування системи ідеальної у галузі досліджуваної проблеми;
- ідентифікація ідеальних умов для функціонування та розвитку системи ідеальної;
- розробка можливої в перспективі ідеальної системи;
- розробка рішення, спроектованого на основі ідеальних рішень;
- розробка приблизного, ситуативного рішення, проміжного між діагностикою становища, що існує на даний момент, з рішенням, яке було спроектоване на основі ідеальних рішень.

Це є компроміс між тим, чого можна було би побажати за умови найоптимістичнішого прогнозу, і тим, що реально існує та затрудняє досягнення оптимістично поставлених цілей. Тобто реалізм, але звернений до ідеалу.

Система ергатична являє собою складну цілеспрямовану систему, яка складається з чотирьох основних елементів: групи людей, технічних засобів діяльності, об'єкта діяльності та організаційно-просторового середовища (умов діяльності) [218, с. 26]. Під «системою» Г. Пустовіт розуміє виділену на основі окремих ознак упорядковану сукупність взаємопов'язаних елементів, що об'єднуються загальною метою функціонування та єдністю керівництва і виступають у взаємодії з середовищем як цілісна єдність [175, с. 52]. Ознаками системи, на думку Н. Кузьміної, є: «цілісність – неможливість зведення системи до суми утворюючих частин, розгляд її як єдиного цілого; структурність – зв'язки і відношення елементів системи упорядковуються в деяку структуру, яка визначає поведінку системи загалом; взаємозв'язок системи з середовищем; ієрархічність – кожний компонент може визначатися як система, у яку входить інша; багатоваріантність описування – кожна система, що є складним об'єктом, у принципі не може бути зведена лише до однієї якоїсь картини, одного зображення, а може бути описана багатьма способами» [140, с.86]. Цю думку поділяє Л. Панчешникова [159].

Отже, аналіз різних підходів у педагогічних дослідженнях щодо розуміння цілісності системи дає підстави розуміти цілісність системи як певну внутрішню єдність, відносну незалежність системи від навколишнього середовища. Водночас цілісність свідчить про єдність, зв'язаність усіх компонентів системи.

Серед дослідників немає єдиної думки щодо виділення основних елементів педагогічної системи. Так, В. Беспалько у структурі будь-якої педагогічної системи виділяє сукупність таких взаємозв'язаних компонентів: 1 – здобувачі освіти; 2 – виховні завдання (загальні і часткові); 3 – зміст виховання; 4 – процеси виховання (власне виховання і навчання); 5 – викладачі

(або технічні засоби навчання); б – організаційні форми виховної роботи [21, с.76]. З погляду системного підходу, вивчаємо патріотичне виховання курсантів-прикордонників як систему, тобто сукупність взаємозв'язаних елементів, які взаємодіють між собою і утворюють певну цілісність. Відсутність будь-якого із них порушує її цілісність.

Г. Пустовіт звертає увагу, що педагогічна система (як і будь-яка інша) несе в собі як загальні ознаки, що характерні будь-якій системі, так і особливі, специфічні ознаки, притаманні лише їй. До таких загальних ознак системи Г. Пустовіт відносить:

- наявність зовнішньої цілісності;
- складну внутрішню побудову психолого-педагогічних взаємозв'язків і взаємозалежностей;
- визначення цієї системи як підсистеми значно більшої (широкої та багатоваріантної) педагогічної системи [175, с. 52].

Специфічні ознаки педагогічної системи патріотичного виховання правомірно досліджувати за особливостями функціонування та їх функціональним призначенням, інформаційно-аналітичним рівнем і відповідно морфологічною її побудовою [145]. Саме морфологічний принцип визначає сутність внутрішньої побудови обґрунтованої системи патріотичного виховання курсантів, де кожна з частин є не лише передумовою, а й результатом впливу цілого.

Отже, можемо зробити висновок, що комплексність педагогічної системи патріотичного виховання майбутніх офіцерів передбачає наявність як унормованих, так і неунормованих інтегративних зв'язків і взаємозалежностей особистості курсанта й військово-педагогічного середовища у його межах і навіть за ними, де ця система вивчається як компонент іншої педагогічної, військово-педагогічної чи соціально-педагогічної системи. Це дозволяє нам установити педагогічну доцільність створення таких психолого-педагогічних умов реалізації змісту, форм і методів патріотичного виховання курсантів, як конкретної педагогічної системи –

системи патріотичного виховання – у межах ЗВО, де б цілісне вивчення особистості курсанта здійснювався за умови аналізу його як об'єкта і суб'єкта освітнього процесу, а весь процес був спрямований на формування патріотичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Правильність такого підходу підтверджується працями, у яких під педагогічною системою автори розуміють єдність мети, змісту, організаційних форм, методів і засобів, які забезпечують формування особистості із наперед визначеними рисами, знаннями, поглядами та переконаннями [145; 200]. Керуючись системним підходом, який відтворює об'єктивний закон діалектики про всебічність взаємозв'язків та взаємозалежність явищ, під системою розуміємо інтеграційне утворення, до складу якого входять взаємозалежні компоненти, що забезпечують цілісність його вимкнення, розвитку та функціонування. Система також трактується як форма, спосіб побудови чи організація чогось.

Правильне розуміння сутності системного підходу передбачає з'ясування взаємозв'язку його з такою педагогічною категорією, як комплексний підхід. У науково-педагогічній літературі ці категорії проаналізовано досить широко. Проте їх взаємозв'язок висвітлено недостатньо, що потребує додаткового аналізу. Для виявлення цього взаємозв'язку звернемося спочатку до словникового тлумачення змісту понять «комплексність і системність». Отже, комплексність – багатоаспектне й об'ємне поняття латинського походження. Слово «комплекс» у перекладі означає «зв'язок», сполучення предметів і явищ, що складають одне ціле. Поняття «комплексність» стоїть поряд з поняттям «системність» – категорією, у якій відображається цілісність навколишнього світу, того чи іншого явища і в той же час його організованість. Ураховуючи це, учені вкладають у зміст комплексності три характеристики: взаємозв'язок, всебічність, цілісність.

Комплексність, як зазначає академік В. Афанасьєв, є «специфічною формою конкретизації системності» [14]. При такому трактуванні комплексний підхід розглядають системно. Цю точку зору розвиває

В. Фофанов. Він пише, що задати систему – значить задати якісно специфічний засіб взаємодії складових, що завдяки включеності в цю взаємодію є елементами системи. Специфічна для цієї системи взаємодія сама безупинно розвивається [226, с. 30].

Кожному комплексу, як цілісній сукупності елементів, відповідає певна структура, що виражає засіб зв'язку, засіб існування складових компонентів у рамках системи як органічного цілого. Компоненти комплексу можуть існувати незалежно один від одного, вони субординуються лише функціонально [119, с. 28]. У комплексі немає постійної цілеспрямованої детермінації компонентів, тип їхнього зв'язку визначається ситуативно, залежно від етапу взаємодії. Такою ж взаємодією визначається розвиток і напрямок системи, тому що кожний компонент характеризується властивими йому діалектичними протиріччями. Визначення цих протиріч нерозривно пов'язане з визначенням підходом до структурування системи.

Аналіз загальнонаукових основ, що визначають взаємозв'язок категорій «система», «системний підхід», «комплексний підхід», створює умови для наукового осмислення військово-педагогічних систем, з'ясування їх сутності та змісту. Серед військових педагогів на проблему співвідношення комплексного і системного підходів існують різні точки зору. Одні вважають поняття «системний підхід» та «комплексний підхід» як синоніми, інші вважають, що, хоча ці поняття тісно пов'язані між собою, вони не є тотожними. О. Барабанщиков та І. Безуглов зауважують, що системний підхід передбачає підхід до особистості або колективу як до відособленої системи, що включає цілий ряд взаємозалежних елементів, які утворюють певну цілісність [17]. Під комплексним підходом у цьому випадку розуміють «ефективну сукупність» організаційних, психологічних чинників, що забезпечують ефективний вплив на всі сторони особистості воїна і військового колективу як керованих систем. Інші вчені розглядають системний підхід як найважливіший засіб вивчення та аналізу педагогічних явищ, у тому числі і процесу виховання як системи, а комплексний підхід – як засіб перетворення цих явищ з урахуванням їхнього

системного бачення. У цьому контексті С. Городов зазначає, що розуміння і дослідження процесу виховання як системного потребує комплексного підходу до його організації і здійснення» [63, с. 105].

Є й інші точки зору на цю проблему. Але при всіх відмінностях відтінків, вкладених у зміст термінів «системний» та «комплексний підхід» помітною є їх однакова сутність. Отже, щоб забезпечити науковість аналізу педагогічних явищ, його треба здійснювати на основі системного підходу, а для забезпечення успіху у практичній діяльності слід використовувати результати цього аналізу, вести її комплексно. Комплексність означає узгодження різних елементів практичної діяльності педагога. Водночас лише урахування всебічності (багатофакторності) є недостатнім для того, щоб зробити систему цілісною та педагогічно цілеспрямованою. Потрібно забезпечити також відповідні упорядковані взаємозв'язки й відношення між компонентами, домогтися педагогічної взаємодії між ними з урахуванням умов, у яких здійснюється виховний процес, наявності часу й інших ресурсів, через виділення у системі головного, істотного.

Теорія системності патріотичного виховання дає змогу розглядати його як цілісне утворення, що характеризується певними функціями та принципами, змістом. Одночасно патріотичне виховання майбутніх офіцерів-прикордонників досліджується як невід'ємна складова багаторівневої виховної системи ВЗВО.

Аналіз наукової літератури та дисертаційних досліджень [112; 159; 164; 171; 200] дав можливість визначити системні принципи, якості та зв'язки педагогічних систем. Системні принципи – це основоположні принципи системного аналізу, до яких належать:

- принцип цілісності (якості системи не зводяться лише до суми елементів, що її складають);
- принцип функціональної детермінованості елементів та зв'язків системи (залежність кожного елемента системи від його місця та функцій, взаємозв'язків у середині цілісності);

– принцип структурності (можливість моделювання системи через встановлення її структури як системи зв'язків та відношень складових елементів);

– принцип взаємозалежності системи і середовища (у процесі взаємодії з середовищем система формує та виявляє свої якості, виступаючи при цьому самокерованим, активним компонентом середовища);

– принцип ієрархічності (кожен компонент системи може зі свого боку аналізуватися як відносно самостійна система, кожна система, що досліджується, є підсистемою будь-якої іншої системи);

– принцип багатомірності опису кожної системи (за допомогою низки різних моделей, що описують окремі аспекти системи, яка вивчається).

Системні якості – це притаманні педагогічним процесам та явищам системні характеристики:

– наявність низки компонентів;

– виділення елементів із цих компонентів (тобто підструктурних складових);

– наявність ознак, що дають підстави для об'єднання компонентів у певну цілісність;

– наявність зв'язків між компонентами та їх елементами;

– зв'язки взаємодії з оточуючим середовищем та іншими системами;

– функціонування системи як цілісної єдності;

– упорядкованість (ієрархічність) виділених елементів;

– наявність органів управління функціонуванням системи.

Системні зв'язки – це способи координації та взаємодії елементів педагогічної системи. Аналіз праць учених [67; 172] дав можливість виділити основні системні зв'язки, що мають місце між складовими системи, а саме такі: ієрархічні (взаємодії; розвитку; управління), які забезпечують упорядкованість складових системи, та корекційні, які забезпечують корекцію впливів на досліджуваний процес.

На думку В. Кушніра, розуміння педагогічного процесу як системи наближає дослідження безпосередньо до учасників педагогічного процесу. Виходячи з визначення педагогічного процесу як системи, можна сказати, що педагогічний процес формується під дією таких основних чинників, як: педагогічні цілі, наявність навчальної та наукової інформації, вихідна структура педагогічного процесу, яка задається суспільством, засоби педагогічної комунікації, ближнє навколишнє середовище, суб'єкти педагогічного процесу [129, с. 48].

На думку В. Лозової перетворення системи в ціле здійснюється внаслідок розвитку диференціації і пов'язаних з нею інтегральних процесів у межах педагогічної системи, де об'єкт розглядається як багатомірна система, що вимагає вивчення його з різних сторін [132]. При системному підході педагогічна система визначається як сукупність таких взаємопов'язаних компонентів: мети, об'єктів та суб'єктів педагогічного процесу, змісту освіти, методів і форм педагогічного процесу.

Системний підхід як важлива умова дослідження виховання знайшов велику підтримку в педагогічній науці. У наукових твердженнях П. Анахоніна, М. Болдирева, М. Кузьміної, Б. Лихачова, О. Щербакова обґрунтовано концепцію системно-функціонального підходу до процесу виховання. Автори пропонують системно-функціональний підхід до процесу виховання, розкриває зміст виховної діяльності й аналізує його як реалізацію системи виховних функцій. Учені вважають, що педагогічною системою є такий комплекс органічно пов'язаних компонентів, функціональна взаємодія яких спрямована на досягнення виховних завдань [9, с. 17–18]. Історія вітчизняної педагогіки знає оригінальні системи виховання, які розробили А. Макаренко, С. Миропольський, С. Русова, В. Сухомлинський і багато інших педагогів-практиків. Нині ці системи доповнюються національними компонентами. Загальні положення теорій цих систем доцільно творчо використовувати при розробці системи патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає можливість стверджувати, що виховна система освітнього закладу відрізняється від поняття «система виховання» чи «система виховної роботи». Це формулювання відображає суть виховання не як спеціально придуманої певної кількості заходів, а як спосіб життя колективу з певними законами, традиціями, з чітко визначеною структурою прав і обов'язків. Включення особистості в таку систему сприяє її розвитку й вихованню високих моральних якостей. У роботах Я. Гнутеля [59], Н. Протасової [174], Г. Сороки [198], О. Щолокової [238] запропонована концепція виховної системи освітньої установи, що ґрунтується на розумінні виховання як керування процесом розвитку особистості за рахунок створення сприятливих умов.

У педагогічній літературі визначено такі складові виховної системи навчального закладу: комплекс виховних цілей; спільність людей, які їх реалізують; їхню діяльність, спрямовану на реалізацію цілей; мережу стосунків, що складаються між учасниками цієї діяльності, а також ту частину навколишнього середовища, яку навчальний заклад освоїв для реалізації намічених цілей [67; 94; 145; 200; 214]. Оскільки патріотичне виховання курсантів відбувається у військовому закладі вищої освіти і вивчається як складова виховної системи цього закладу, то зазначене положення є визначальним при створенні системи патріотичного виховання МО. З цього приводу Я. Гнутель слушно зазначає, що системоутворюючим фактором, який визначає й цементує виховну систему освітнього закладу, є конкретизовані цілі й завдання [59, с. 12]. Побудова чіткої системи педагогічних цілей, всередині якої виокремленні їх категорії та послідовні рівні (ієрархія), трактується як педагогічна таксономія [73, с. 350]. Реалізація мети і змісту будь-якої системи дає можливість виділити її функції.

Функціональні компоненти системи становлять стійкі базові зв'язки основних організаційних структур, які виникають у процесі діяльності учасників педагогічного процесу і тим самим обумовлюють рух, зміну, розвиток системи, що й забезпечує її стійкість і життєздатність. Відповідно

у педагогічних системах визначають гностичний, проектний, конструктивний, комунікативний та організаційний функціональні компоненти. Виявлення ж функцій будь-якої системи дає змогу побачити її сутність, структуру, пріоритетні напрямки поаспектного розвитку діяльності, об'єднуючі зв'язки [138, с. 16–17]. Під функцією виховної системи розуміємо її цільове призначення, здатність до вирішення конкретних виховних проблем.

Засновник теорії виховних систем Л. Новикова виділяє такі функції виховної системи:

- інтеграція, що забезпечує об'єднання в одне ціле раніше розрізнених, неузгоджених виховних впливів;
- регулювання, що спрямоване на упорядкування педагогічних процесів, керування ними;
- розвиток – забезпечує динаміку системи, що виражається, з одного боку, в оптимізації її функціонування, з іншого боку, – у її поступальному розвитку, відновленні, удосконаленні;
- захист – забезпечує безпеку особистості, допомагає в оволодінні навичками соціального самозахисту;
- корекція – забезпечує корекцію впливів зовнішнього середовища на основі цінностей, орієнтирів, правил життя, вироблених у цій системі і добровільно прийнятих усіма членами цієї спільноти;
- компенсація – забезпечує компенсацію того, що не було отримано в сім'ї, школі, інших соціальних сферах.

Відомий російський спеціаліст у галузі конфліктології Є. Степанов виділяє комплекс завдань, які вирішує виховна система: формування цілісної системи наукових знань про природу, суспільство, людину; оволодіння прийомами і способами основних видів людської діяльності; розвиток креативних здібностей особистості, її нахилів і талантів; формування ціннісного ставлення до різних сторін навколишньої дійсності і до самого себе; розвиток у дитини прагнення і здатності до самопізнання, самовиховання, самореалізації і самоствердження; формування в освітній установі

колективу як сприятливого середовища для розвитку і життєдіяльності молоді та дорослих [203, с. 26]. Ця думка врахована при визначенні завдань системи патріотичного виховання МО.

У педагогічній науці ніким не заперечується значення системного підходу як важливої умови дослідження. Так, І. Грязнов зазначає, що система морального виховання майбутніх офіцерів – це функціонально пов'язані компоненти взаємодії суб'єктів та об'єктів зазначеного процесу на кожному етапі цілеспрямованого, планомірного педагогічного процесу, спрямованого на реалізацію мети і завдань морального виховання майбутніх офіцерів-прикордонників [67, с. 143].

Розгляд патріотичного виховання курсантів як системного утворення в освітньому процесі ВЗВО дозволяє визначити його основні складові елементи та встановити специфіку їх змісту, оскільки властивості останніх, як підтверджено нами вище, залежать від відповідності певній системі, а не навпаки. Тоді правомірним є висновок, що ефективна реалізація патріотичного виховання в освітньому процесі академії і навіть за її межами – безпосередньо в професійній діяльності – забезпечується логічною єдністю елементів системи патріотичного виховання у їх процесуальній побудові.

Важливу роль для розуміння сутності системи відіграє поняття «структура». Структура (від лат. *structura* – «побудова, розташування, порядок») – це сукупність стійких зв'язків об'єкта, які забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних якостей при різноманітних зовнішніх і внутрішніх змінах [210, с. 24]. Д. Іщенко до структури системи виховання відносить: цілі, зміст, принципи, методи, форми, засоби та діагностику виховання [93, с. 66].

Аналіз наукової літератури й експертне опитування офіцерів і науково-педагогічного складу дали можливість визначити складові педагогічної системи патріотичного виховання МО, а саме:

- мета патріотичного виховання МО;
- зміст патріотичного виховання курсантів;

- принципи патріотичного виховання курсантів;
- функції патріотичного виховання;
- напрями патріотичного виховання МО;
- об'єкти і суб'єкти процесу патріотичного виховання;
- етапи патріотичного виховання;
- форми та методи патріотичного виховання;
- оцінка та корекція результатів патріотичного виховання;
- взаємозв'язки між названими компонентами (рис. 3.1).

Рис. 3.1 Складові педагогічної системи патріотичного виховання майбутніх офіцерів

Одним із найважливіших елементів виховного процесу є мета виховання. Мета виховного процесу формується на основі суспільного замовлення,

де зокрема відзначається, що офіцер повинен мати такі особистісні риси, як відданість своїй Вітчизні, висока емоційно-вольова стійкість, висока дисциплінованість, вимогливість, принциповість, самостійність, командирська воля та організаторські здібності, високий рівень освіти. Повною мірою досягнення наведених характеристик сприяє патріотичному вихованню. Мета є своєрідним уявленням результату процесу патріотичного виховання курсантів під час їх навчання. Мета як структурна складова системи патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників є органічною єдністю навчальних, розвивальних і виховних цілей, кінцевою метою яких є ефективне формування патріотичної вихованості особистості. Призначення мети як структурної складової – спрямувати процес патріотичного виховання, служити його керуючою ланкою.

Узагальнюючи різноманітність підходів до визначення мети патріотичного виховання [10; 51; 72; 114; 209], звертаємо увагу на її складність та багатовимірність і зазначимо, що вибір мети патріотичного виховання дає підстави сподіватися на отримання належного результату патріотичного виховання, а відповідно – покращити його якість та ефективність. Метою патріотичного виховання майбутніх офіцерів є формування їх патріотичної вихованості.

Мета патріотичного виховання майбутніх офіцерів, на наш погляд [145, с. 209], поділяється:

- на мету далекої перспективи, котра формується на весь час професійної діяльності;
- мету середньої перспективи (наприклад, на час навчання);
- мету близької перспективи (щодо окремого заходу патріотичного виховання чи події).

Зміст виховання загалом охоплює фундаментальні наукові факти, поняття, теорію про природу та суспільство, ідеали, цінності, норми поведінки, соціальні відносини, звичаї, традиції, що базуються на них, та котрі вихователь повинен передати вихованцям. Патріотичне виховання необхідно забезпечити відповідним змістом. Виходячи із мети патріотичного виховання МО, особливого значення

набуває формування у курсантів патріотичного світогляду, переконань, ідеалів та застосування їх на практиці.

Добір змісту патріотичного виховання курсантів має задовольнити такі вимоги: відповідати соціальному замовленню суспільства; бути спрямованим на здійснення мети патріотичного виховання майбутніх офіцерів;

- спиратися на загальнолюдські та національні цінності, ідеали, формувати патріотичний світогляд;

- відображати зв'язок теорії з практикою, урахувати реальні можливості, потреби та особливості службової діяльності;

- відповідати духовним і фізичним можливостям вихованців, сприяти їх активізації до патріотичного самовиховання.

Аналіз наукової літератури [95; 120; 143; 185; 198] та проведене дослідження дає можливість виділити у змісті патріотичного виховання майбутніх офіцерів такі основні компоненти:

- державний – базується на забезпеченні державою системи патріотичного виховання молоді;

- соціальний – ґрунтується на вивченні норм моралі, їх дотриманні. Він орієнтований на усвідомлення пріоритету загальнолюдських цінностей та інтересів, виховання шанобливого ставлення до культури, історії, мови, звичаїв і традицій українського народу;

- військово-професійний – передбачає ознайомлення зі специфічними особливостями майбутньої професійної діяльності, вивчення історії прикордонної служби, військової історії України, переможних битв українського війська, вивчення основних зразків сучасної військової техніки та набуття навичок користування ними, підвищення фізичної загартованості в інтересах підготовки до здійснення службових обов'язків;

- психолого-педагогічний – ґрунтується на вивченні психологічних особливостей курсантів, їх урахуванні в освітньому процесі, проведенні дослідницької та методичної роботи з узагальнення та поширення передового досвіду патріотичного виховання, удосконаленні форм і напрямів цієї діяльності;

– правовий – передбачає формування глибоких правових знань і прищеплення майбутнім офіцерам високої правової культури.

Зміст патріотичного виховання тільки тоді буде мати цілеспрямованість, конкретність та ефективність, коли воно втілюватиметься у практичну сферу. Тому слід намагатися формувати практичні навички та вміння реалізації патріотичних якостей почуттів. Цього можна досягти широким залученням курсантів до вирішення актуальних завдань життя підрозділу, дотриманням військових традицій, оволодінням курсантами національними ідеалами та цінностями.

Аналіз педагогічної літератури [102; 236] свідчить, що для системного вивчення виховної діяльності виховною одиницею є виховний етап – порівняно самостійна частина діяльності від педагогічного задуму до оцінки результату, який отримали. Виходячи з вищезазначеного, патріотичне виховання майбутніх офіцерів передбачає наявність таких етапів його здійснення (інформаційного, організаційного, стимулюючого, оцінюючого), як зазначено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Етапи патріотичного виховання курсантів

№ з/п	Етапи	Зміст виховання
1	2	3
1	Інформаційний	Надання інформації для усвідомлення патріотичних цінностей та ідеалів українського народу як особистісних та активності в їх реалізації
2	Організаційний	Безпосередня організація навчально-виховного процесу з метою оволодіння науковими фактами, поняттями, теорією про природу та суспільство, нормами поведінки, соціальними відносинами, звичаями, традиціями. Формування патріотичного світогляду курсанта
3	Стимулюючий	Стимулювання патріотичного самовдосконалення та самовиховання курсанта, формування патріотичних переконань, практичних навичок та вміння реалізації патріотичних якостей і почуттів у процесі навчальної, виховної та службової діяльності
4	Оцінюючий (контрольний)	Визначення та оцінка рівня патріотичної вихованості майбутніх офіцерів відповідно до розроблених критеріїв

Правильно організований процес патріотичного виховання повинен виконувати такі три функції: виховну, розвивальну та навчальну [139, с. 22]. Усі ці функції взаємопов'язані між собою та виявляються в єдності. Як з'ясувалося під час дослідження, найбільше навантаження в освітньому процесі академії відводиться виховній (формування позитивних якостей, ціннісних ставлень), розвивальній (розширення можливостей їх реалізації), навчальній (отримання нових професійно збагачених знань) та службовій (ціннісно спрямоване виконання службових обов'язків) функціям.

Було встановлено, що патріотичне виховання виконує ще й такі функції: мобілізуючу, спонукання до самовиховання, профілактичну та функцію перевиховування. Службова функція полягає у ціннісно спрямованому виконанні службових завдань, несенні служби в нарядах згідно з вимогами Статутів Збройних Сил України. Мобілізуюча функція полягає в тому, що патріотичне виховання за необхідності забезпечує відповідну поведінку окремих курсантів і військових колективів, спонукає їх до активних дій та патріотичних вчинків у певній ситуації. Функція спонукання до самовиховання полягає у прагненні вихователів спиратися на патріотичну активність, на зусилля кожного курсанта у процесі патріотичного виховання. Профілактична функція зводиться до того, щоб попередити невірні кроки підлеглих, утримати їх від можливих помилок. Нарешті, функція перевиховування полягає в подоланні негативних думок, поглядів, у розвитку позитивних мотивацій особистості.

У процесі патріотичного виховання курсанти не лише вивчають минуле та сучасне України, отримують професійно орієнтовані знання, у них формується певне ставлення до минулого й сучасного держави, до прикордонної служби, до зброї та техніки, до служби задля Батьківщини. Одночасно у процесі патріотичного виховання розвивається інтелектуальна, вольова, емоційна, пізнавальна сфери особистості МО.

На думку Д. Іщенка, вихідні керівні ідеї та положення, які відображають закономірності виховного процесу та визначають важливі вимоги до його

складу, організації та методики згідно з цілями суспільного виховання і діяльності офіцерів, є принципами виховання прикордонників [93, с. 71].

Основними принципами виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України є:

- державна та патріотична спрямованість виховного процесу;
- взаємозалежність змісту, форм і методів виховної роботи;
- повага до особистості, конституційних прав і свобод військовослужбовця, орієнтація на ідеали демократії і гуманізму, загальнолюдські моральні цінності;
- безперервність та спадкоємність у виховній роботі, органічне поєднання у виховному процесі національних, історичних і культурних традицій з почуттям нового;
- конкретність та узгодженість змісту, форм і методів виховної роботи;
- об'єктивно-науковий підхід до планування, здійснення та оцінки результатів виховної роботи [113].

В основі патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників лежать його принципи. Вони відображають основні вимоги до організації патріотичного виховання, вказують його напрями та допомагають творчо підійти до його побудови. У підручниках і фундаментальних працях кількість принципів навчання та виховання, їх ієрархія та формулювання значно відрізняються [53; 98; 147; 224], оскільки не набули свого остаточного вигляду. Це пояснюється тим, що автори дотримуються різних концепцій і джерел під час їх виведення. Але переконані, що однією із умов ефективності освітнього процесу є знання його принципів. Тому вважаємо за необхідне визначити, які із загальних принципів навчання та виховання є найбільш важливими для патріотичного виховання курсантів-прикордонників.

Узагальнення підходів до обґрунтування принципів виховання, зокрема патріотичного [51; 121], урахування особливостей патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників у ВЗВО, а також узагальнення передового досвіду патріотичної виховної роботи офіцерських кадрів Державної

прикордонної служби України (ДПСУ) дали можливість визначити такі принципи патріотичного виховання курсантів-прикордонників:

- науковості – побудова процесу патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників на об'єктивно-істинних знаннях, вивчення найбільш вагомих наукових досягнень у тій чи іншій галузі наукового пізнання, здобуття наукових знань, які створюють передумови для самовизначення курсантів відповідно до їх здібностей, інтересів, потреб;

- культуровідповідності – органічний зв'язок з історією народу, його мовою, культурою, звичаями, обрядами, традиціями, зокрема військовими, прикордонними, забезпечення духовної єдності, наступності і спадковості поколінь;

- суспільної спрямованості патріотичного виховання – приведення змісту патріотичного виховання курсантів-прикордонників відповідно до сучасних потреб суспільства, спрямування його на підготовку до активної прикордонної, суспільної та громадської діяльності;

- патріотичного виховання в колективі та через колектив – формування у прикордонників почуття колективізму, гордості за свій колектив, підпорядкування особистих інтересів суспільним, колективним вимогам, підтримка всього нового, перспективного, розповсюдження його і зміцнення у вигляді колективних традицій, уміле використання сили суспільної думки в боротьбі з виявами негативної спрямованості патріотичної вихованості;

- етнізації навчально-службового середовища – створення такої інфраструктури вищого військового навчального закладу, що забезпечує розвиток патріотичних почуттів, відносин і поведінки курсантів;

- демократизації – поєднання педагогічного керівництва патріотичним вихованням з розвитком ініціативи й самостійності курсантів, співробітництво, співтворчість педагога і курсанта, віра в його творчі сили, повага до особистості вихованця;

– гуманізації – можливість поставити особистість курсанта в центр уваги педагогічного процесу, забезпечення умов для активності курсантів у патріотичному вихованні й самовихованні.

Отже, указані принципи відображають зміст та методіку патріотичного виховання курсантів-прикордонників. Їх творче використання забезпечує ефективність патріотичного виховання курсантів-прикордонників як складової усього освітнього процесу ВЗВО. Варто зазначити, що перелік принципів патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників не є вичерпним, оскільки досвід виховної діяльності постійно змінюється. Для реалізації змісту патріотичного виховання курсантів-прикордонників необхідною є система методів, форм і засобів патріотичного виховання.

На думку С. Карпенчук, методи – це оптимальні підходи до ефективного розв’язання тих виховних завдань, які визначаються метою виховання [98, с. 99]. Зі свого боку, В. Ягупов вважає, що методи виховання – це сукупність однорідних виховних впливів з метою реалізації виховної мети, основною складовою якої є певний спосіб чи прийом [44, с. 251].

Актуальною для теорії патріотичного виховання майбутніх офіцерів, як і загальної теорії виховання, є проблема класифікації методів виховання, тобто групування їх за певними ознаками, установлення зв’язків між групами. Аналіз наукової літератури [44; 72; 98] свідчить, що у вітчизняній педагогіці найбільшій популярності набула класифікація методів виховання за рекомендаціями С. Гончаренка:

– методи різнобічного впливу на свідомість, почуття і волю здобувачів освіти з метою формування їхніх поглядів і переконань (бесіда, лекція, диспут, позитивний приклад);

– методи організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки (педагогічна вимога, громадська думка, вправа, привчання, створення виховних ситуацій);

– методи регулювання, корекції, стимулювання позитивної поведінки й діяльності вихованців (змагання, покарання, заохочення) [61, с. 206].

Щодо класифікації методів виховання військовослужбовців, то найбільш оптимальним є варіант їх поділу на такі групи:

- методи безпосереднього виховного впливу;
- методи опосередкованого виховного впливу;
- методи самовиховання [44, с. 255].

Перелічені класифікації відображають різні сторони характеристики методів патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників. Реалізація системи патріотичного виховання курсантів передбачає здійснення урахування специфіки патріотичного виховання при застосуванні всієї сукупності методів виховання. Виходячи з цього положення, було визначено таку класифікацію методів патріотичного виховання курсантів-прикордонників:

- перша група – методи усвідомлення патріотичних цінностей;
- друга група – методи формування досвіду патріотичної поведінки;
- третя група – методи стимулювання (педагогічної підтримки) патріотичної діяльності та поведінки.

Щодо методів усвідомлення патріотичних цінностей, ця група методів патріотичного виховання приєднує військовослужбовців до патріотичних цінностей, таких як Батьківщина (Вітчизна), мала батьківщина, мир, Земля, людина, культура, мова, знання, сім'я, праця тощо. Призначенням цієї групи методів є усвідомлення та оцінка курсантами-прикордонниками власного патріотичного досвіду, мотивації своїх дій і вчинків. Без усвідомлення особистісно і суспільно необхідної дії вчинки, звички можуть мати випадковий характер або здійснюватися лише за вказівкою інших людей, що є несумісним із самою природою патріотизму. До найважливіших методів усвідомлення патріотичних цінностей було віднесено такі: розповідь, роз'яснення, бесіду, дискусію, приклад.

Метод розповіді найчастіше використовується на заняттях з метою поповнення курсантами патріотичних знань, вироблення патріотичних понять, набуття патріотичного досвіду курсантів досвідом патріотичної поведінки інших людей. Форми використання цього методу різні: розповідь

про історичне минуле Батьківщини, краю, про культуру, мову, традиції; повідомлення хвилюючої історії; коментар до прочитаної політичної чи історичної статті тощо.

Роз'яснення є методом емоційно-словесного впливу на підлеглих. Застосування його базується на знанні особливостей курсантського колективу й особистісних якостей окремих його членів. Роз'яснення використовується у таких випадках: щоб сформувати або закріпити певні патріотичні якості чи форми поведінки; для вироблення правильного ставлення курсантів до певного вчинку, який уже здійснено.

Методом обговорення конкретних знань, фактів, подій, вчинків, який передбачає участь двох сторін (педагога і курсанта), є бесіда. Під час бесіди відбувається безпосередня взаємодія між курсантом і педагогом, кожен з них має можливість виявити своє ставлення один до одного. Бесіди можуть бути різного плану: службові, пізнавальні, історичні, політичні, екологічні, моральні, правові тощо.

Дискусія – це метод виховання, який передбачає зіткнення різних, інколи протилежних точок зору. Диспути з різної тематики (історичної, економічної, філологічної, культурологічної, екологічної, правової, деонтологічної) можуть мати патріотичне спрямування. В академії доречно проводити диспути «Бути патріотом. Що це означає?», «Чи є щасливою людина безвідповідальна?», «У чому цінності життя та його сенс?». Особливістю дискусії як методу патріотичного виховання курсантів є полеміка, боротьба думок. Дискусія покликана навчити майбутнього офіцера дисциплінувати свою думку, дотримуватись логіки доведення, аргументувати свою позицію, бути толерантним до позиції опонента. Дискусія вимагає високого рівня підготовки педагога (як фахової, так і психологічної). Він повинен уміти делікатно ставитись до висловлювань підлеглих, аргументувати їх, оперативно спрямовувати хід диспуту, стимулювати активність учасників.

Приклад є виховним методом великої сили. Його вплив базується на відомій закономірності: явища, які сприймаються зором, швидко

і без труднощів відображаються у свідомості. Приклад діє на рівні першої сигнальної системи, тоді як слово – на рівні другої. Приклад патріотичного вчинку, дії, поведінки, способу життя дає конкретні зразки для наслідування і тим самим активно формує патріотичну свідомість, почуття, переконання, активізує діяльність. У процесі патріотичного виховання курсантів використовуються різні приклади: видатних людей, учених, письменників, громадських діячів, полководців, героїв книг, фільмів. Природно, що багато залежить від особистого прикладу офіцера-вихователя, його поведінки, світогляду, наявності та розвиненості у нього патріотичних якостей, авторитету, єдності слова та діла, справедливого ставлення до підлеглих.

Отже, методи усвідомлення патріотичних цінностей суспільства є своєрідним переговорним процесом між офіцером і підлеглим, у процесі якого здійснюється взаємний обмін патріотичними думками та цінностями.

До групи методів формування досвіду патріотичної поведінки належать методи тренування, привчання, педагогічної вимоги тощо. Усі вони базуються на практичній діяльності офіцерів.

Тренування – це метод формування необхідних якостей особистості шляхом багаторазового повторення дій і вчинків курсантів. Педагогічні основи організації тренування з метою формування у вихованців практичних умінь, навичок і звичок у тій чи іншій діяльності ґрунтовно розкрив К. Ушинський. Відповідно до психологічної структури особистісних якостей у процесі вироблення навичок і звичок він виділив такі етапи, як: постановка виховного завдання і збудження у слухачів потреби у тому чи іншому виді діяльності; роз'яснення способів діяльності та озброєння вихованців відповідними знаннями (розвиток самосвідомості); практичний показ дій щодо вирішення поставленого завдання; організація первинного відтворення слухачами показових дій (зразків) поведінки; чергове тренування в удосконаленні й закріпленні способів діяльності та поведінки; висування вимог до вихованців з питань удосконалення організованих вправ; контроль за поведінкою [160, с. 106]. Ці етапи є дієвими по відношенню до вироблення патріотичних навичок

і звичок. В освітньому процесі вищого військового навчального закладу, під час стажування на кордоні тренування як загальний метод виховання широко використовується для формування патріотизму МО, розвитку їх громадянськості, відповідальності, фізичного загартування.

Привчання є методом виховання, який забезпечує інтенсивне формування необхідної якості. Цей метод є властивий усій системі армійського виховання. Його зумовлює дотримання вимог Військових статутів Збройних Сил України. Водночас, як зазначає В. Ягупов [243, с. 519], гуманістична педагогіка виступає проти жорстокого привчання, яке нагадує дресирування і суперечить правам людини. Тому цей метод бажано використовувати в комплексі з іншими методами.

Педагогічна вимога – це метод впливу, за допомогою якого офіцер-педагог стимулює чи гальмує дії курсантів, виявлення у них тих чи інших якостей. Важливою умовою ефективності цього методу є почуття міри.

Щодо методів стимулювання (педагогічної підтримки) патріотичної діяльності та поведінки: стимулювання означає спонукати до дії, давати поштовх, заохочувати. До цієї групи можна віднести заохочення, покарання, змагання. У заохоченні визначаються позитивна оцінка, суспільне визнання та схвалення вияву патріотизму при виконанні службового обов'язку. Заохочення позитивно впливає не лише на того, хто його заслужив, але й на весь колектив. Воно окрилює вихованців, підвищує їх авторитет в очах товаришів, створює почуття особистої гідності, особистої необхідності для свого колективу, свого народу. Метод заохочення дає змогу стимулювати патріотичну поведінку курсантів-прикордонників та їх патріотичне самовиховання. Для цього необхідно педагогічно обґрунтовано використовувати різні прийоми та засоби морального й матеріального стимулювання.

Методом спрямування природної потреби прикордонників у суперництві й пріоритеті патріотичних якостей, як найбільш необхідних їм у діяльності,

є змагання. Змагаючись, курсанти швидко засвоюють досвід патріотичної поведінки, розвивають патріотичні, моральні, фізичні, естетичні якості тощо.

Допоміжним методом у системі патріотичного виховання курсантів є покарання. Метод покарання використовується після того, як усі інші методи впливу були вичерпані й не дали потрібних результатів. Покарання – це широке поняття, яке, крім різних видів дисциплінарних стягнень, передбачає такі форми та засоби виховного впливу, як нагадування, попередження, заборона, осудження колективом. З цього приводу І. Зверєва слушно зазначає, що призначення покарань – збуджувати негативні емоції вихованця (страх, тривожність). За допомогою покарань вихователь прагне навчити вихованця саморегуляції поведінки, аби той міг протистояти потягам до негативної поведінки (превентивна функція), і викликати у нього почуття провини, сорому за негідні вчинки (оцінна функція).

Заохочення націлене на підвищення вірогідності потрібної поведінки. На початковому етапі формування звички необхідно заохочувати будь-який поведінковий акт, що відповідає бажаній меті. Така стратегія має назву методу «послідовних наближень»: у міру формування стійкої поведінки міра заохочень знижується, педагогічне заохочення поступово змінюється самозаохоченням вихованця [84, с. 101]. Тобто патріотичне виховання необхідно підвести до усвідомлення того, що потрібна поведінка є сама по собі тим, що викликає внутрішнє задоволення.

Процес патріотичного виховання МО являє собою складну систему навчальних, виховних, службових, спортивно-масових заходів. Частина їх може об'єднуватися, виокремлюватися у конкретні заходи, які можуть відрізнятися між собою за метою, мотивацією, засобами, способами реалізації, змістом, формою, методами проведення тощо. Слід зазначити, що під час проведення виховних заходів неприпустима будь-яка примусовість [145, с.79]. Критерієм їх виховної ефективності є щирість, справжня зацікавленість, хвилювання, бажання діяти, внутрішня потреба удосконалювати себе.

Конкретні заходи або типи конкретних заходів, що виражають зміст патріотичної діяльності, ми розуміємо як форми патріотичного виховання. Від правильного вибору і творчого застосування форм патріотичного виховання курсантів багато в чому залежить ефективність цього процесу. Організаційні форми патріотичного виховання розподіляються на такі:

- форми патріотичного виховання в навчальний час: аудиторні, польові, практичні заняття, стажування;
- форми патріотичного виховання в позанавчальний час: бесіди, інформації, диспути, вікторини, круглі столи, науково-практичні конференції, тематичні вечори, концерти та конкурси творчої самодіяльності; військово-спортивні свята, змагання; відвідування музеїв; перегляд військово-патріотичних та історичних фільмів;
- форми патріотичного виховання курсантів через зв'язок з громадськістю та сім'єю: зустрічі з видатними людьми краю, героями праці, героями-прикордонниками; вивчення сімейних традицій, індивідуальна робота з курсантами та їх сім'ями; акції; інші масові заходи.

Напрямами реалізації педагогічної системи визначено такі:

- патріотичне виховання курсантів на основі військових традицій;
- використання козацької педагогіки у патріотичному вихованні майбутніх офіцерів;
- спрямованість освітнього процесу на патріотичне виховання курсантів;
- підвищення рівня патріотичної культури командного та науково-педагогічного складу;
- патріотичне самовиховання майбутніх офіцерів.

Розуміння процесу патріотичного виховання як системи передбачає наявність інформації про результативність виховних дій. Оцінка результатів патріотичного виховання та корекція педагогічних впливів є основними елементами педагогічної системи. Без них було б неможливо визначити ступінь ефективності її функціонування, забезпечити налаштування кожного її елемента та системи загалом [67, с. 146]. Оцінка результатів патріотичного

виховання майбутніх офіцерів-прикордонників, необхідність здійснення корекції виховних впливів витікають із визначення мети патріотичного виховання, діагностики та всебічного психолого-педагогічного аналізу діяльності військового колективу. Така оцінка здійснюється через контроль зазначеного процесу, який уключає обговорення результатів патріотичного виховання на засіданнях кафедр, факультетів, міжкафедральних нарадах, науково-методичних зборах, конференціях тощо, а також узагальнення матеріалів аналізу результатів патріотичного виховання в наказах, інструкціях, положеннях та інших керівних документах.

Визначені складові педагогічної системи патріотичного виховання курсантів створюють цілісність та єдність у процесі взаємодії, яка відбувається між об'єктами та суб'єктами процесу. Кожна складова системи сприяє об'єднанню інших складових в єдине ціле. Керуючись обраними принципами, задля досягнення поставленої мети визначаються напрями реалізації, обираються методи і форми патріотичного виховання курсантів.

Ефективність будь-якої системи значною мірою залежить від взаємодії її складових. Взаємодія – це така форма зв'язку, у процесі якої сторони тієї чи іншої системи не тільки міняються місцями, а й безперервно змінюються самі, викликаючи зміну всього взаємодіючого цілого [166].

Різні форми взаємовідносин між складовими розробленої системи утворюють різні системні зв'язки у патріотичному вихованні: ієрархічні (взаємодії; розвитку; управління) та корекційні. Зв'язки взаємодії забезпечують узгодженість складових системи, їхню взаємодію. Зв'язки розвитку викликають зміни у функціонуванні всієї системи. Зв'язки управління забезпечують підпорядкованість одних складових системи іншим.

Отже, до структури педагогічної системи патріотичного виховання майбутніх офіцерів відносимо: концептуальну частину (мета патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників; зміст патріотичного виховання курсантів-прикордонників; принципи патріотичного виховання курсантів-прикордонників; функції патріотичного виховання); процесуальну частину

(об'єкти і суб'єкти процесу патріотичного виховання; етапи патріотичного виховання); методичне забезпечення (напрями патріотичного виховання майбутніх офіцерів; форми та методи патріотичного виховання; оцінка та корекція результатів патріотичного виховання; взаємозв'язки між названими компонентами). Педагогічна система патріотичного виховання майбутніх – це підсистема загальної системи виховання курсантів. Їй властиві ті ж складові, що і педагогічній системі загалом, але кожний з них зорієнтований на патріотичне виховання майбутніх офіцерів. Метою застосування розробленої системи є досягнення високого рівня патріотичної вихованості майбутніх офіцерів.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі дослідження обґрунтовано й проаналізовано питання теорії та методики патріотичного виховання майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти:

1. Здійснено аналіз діяльності та наукових розвідок видатних українських істориків, освітян, митців, науковців щодо проблеми патріотичного виховання молодого покоління. Результати аналізу проблеми патріотичного виховання в історії педагогічної науки дають підстави стверджувати, що на кожному етапі розвитку людства ця проблема мала свої особливості та відмінності.

2. Розроблено та схарактеризовано понятійно-категоріальний апарат патріотичного виховання курсантів, зокрема його понять: патріотизм, патріот, виховання, патріотичне виховання Батьківщина (Вітчизна), мала батьківщина, відповідальність, світогляд, героїзм, демократія, гуманізм, честь, гордість, рідна мова, родина, звичай, національна ідея, національна культура, національна гідність, національний характер, громадянське виховання, толерантність у міжнаціональних відносинах тощо.

3. Виявлено низку психолого-педагогічних факторів, що впливають на процес патріотичного виховання, які необхідно враховувати у побудові системи виховання майбутніх офіцерів-прикордонників. Проаналізовано та обґрунтовано такі категорії, як «психологічне ставлення особистості», «ціннісне ставлення», «соціальна установка (атитюд)», «ментальність (менталітет)», «архетип», «національна свідомість», «національна самосвідомість», «патріотичні почуття», «емоції», «патріотична свідомість», «любов». З'ясовано, що розвиток патріотичних почуттів, мислення, національно-патріотичної свідомості курсантів, вихованню у них почуття відповідальності за долю своєї Батьківщини, своєї родини сприяє повноцінному патріотичному вихованню.

4. Визначено основні складові педагогічної системи патріотичного виховання майбутніх офіцерів: концептуальна частина (мета, зміст, принципи, функції); процесуальна частина (об'єкти і суб'єкти, етапи, зв'язки між складовими); методичне забезпечення (напрями, форми та методи, оцінка та корекція результатів, взаємозв'язки між названими компонентами).

Література до третього розділу

1. Абрамчук О. В. Патріотичне виховання студентів вищих технічних навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук. Тернопіль, 2006. 254 с.

2. Абульханова-Славская К. А. Психология и сознание личности. Москва, 1999. 244 с.

3. Аксьонова О. М. Система педагогічної підготовки майбутніх офіцерів до управління військовим колективом (виховний аспект) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 20.02.02. Хмельницький, 1998. 17 с.

4. Алексеева Л. Ф. Психология активности личности. Новосибирск, 1996. 260 с.

5. Алексюк А. М. Вчення про сутність і виховання як суспільно-історичне явище. Київ : Либідь, 1998. С. 289–293.
6. Амонашвілі Ш. О. Школа життя. Хмельницький : Подільський культурно-просвітницький центр імені М. К. Реріха, 2002. 172 с.
7. Ананьев Б. Г. О человеке как объекте и субъекте воспитания. *Избранные психологические труды* : в 2 томах. Москва : Педагогика, 1980. Т. 2. 288 с.
8. Андрухів І. О. Українські молодіжні товариства і духовне відродження краю. Івано-Франківськ, 1992. 136 с.
9. Аникина Т. А. Патриотическое воспитание будущих учителей музыки средствами художественного краеведения : дис. ... канд. пед. наук. Киев, 1993. 186 с.
10. Анікіна Т. А. Патріотичне виховання майбутніх учителів музики засобами художнього краєзнавства : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1993. 19 с.
11. Арбеніна В. Л. Етносоціологія : підручник. Харків : Харківський нац. ун-т імені В. Каразіна, 2004. 160 с.
12. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. 644 с.
13. Афанасьев А. О. Психологічні основи становлення військово-професійної відповідальності у курсантів НАПВУ : дис. ... канд. психол. наук. Хмельницький, 2000. 195 с.
14. Афанасьев В. Г. Системность и общество. Москва : Политиздат, 1988. 368 с.
15. Балашов В. А. Формирование профессиональных качеств у слушателей-пограничников в процессе профессионального обучения: дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 1996. 263 с.
16. Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. Харьков, 1988. 248 с.
17. Барабанщиков А. В., Безуглов И. Г. Актуальные вопросы обучения и воспитания пограничников : учебное пособие. Москва, 1990. 265 с.

18. Баранович Л. Світ збурили грози на людські сльози. *Українська література XVII ст.* Київ : Наукова думка, 1987. 336 с.
19. Барановская Л. А. Формирование ответственности у студентов в процессе учебной деятельности : дис. ... канд. пед. наук. Красноярск, 1996. 151 с.
20. Бардіна Н. В. Мова та національна свідомість. Одеса : Астропринт, 2002. 333 с.
21. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. Москва : Педагогика, 1989. 199 с.
22. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод посібник. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.
23. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності : наук. видання. Київ : Либідь, 2006. 272 с.
24. Битинас Б. А. Структура процесса воспитания: Методологический аспект. Каунас, 1984. 187 с.
25. Блауберг И., Юдин Э. Становление и сущность системного подхода. Москва : Наука, 1973. 270 с.
26. Бодалев А. А. Личность и общение. Москва, 1983. 272 с.
27. Бодалев А. А. Психология о личности. Москва, 1988. 188
28. Бондаренко Т. Формування національної самосвідомості старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів у процесі краєзнавчої роботи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2008. 20 с.
29. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2006. 46 с.
30. Боришевський М. Й. Громадянська спрямованість у контексті стратегії та цілей життєдіяльності особистості. *Психолого-педагогічні умови виховання громадянської спрямованості в юнацькому віці* : наук.-метод. посібник. Київ : Міленіум, 2004. С. 5–16.

31. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. Київ : АПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 2000. 63 с.
32. Боровик О. В. Детермінанти та чинники формування патріотичної свідомості учнів аграрних ліцеїв. *Збірник наукових праць*. Хмельницький: НАДПСУ, 2007. № 38, ч. II. С. 162–164
33. Боровик О. В. Психологічні умови формування патріотичної свідомості учнів ліцеїв : дис. ... канд. психол. наук. Хмельницький, 2008. 242 с.
34. Бочкарев А. И. Проектирование синергетической среды в образовании : автореф. ... д-ра. пед. наук. Москва, 2000. 52 с.
35. Бродовська В. Й., Патрик І. П., Яблонко В. Я. Тлумачний словник психологічних термінів. Київ : Професіонал, 2005. 224 с.
36. Булашев Г. О. Український народ у своїх релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські погляди та вірування. Київ : Довіра, 1992. 415 с.
37. Варламова В. До проблеми української ментальності. *Українська душа*. Київ : Фенікс, 1992. 334 с.
38. Ващенко Г. Виховний ідеал : підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. Львів : Камула, 2006. 278 с.
39. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2004. 1440 с.
40. Вербицька П. В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку : монографія. Київ : Генеза, 2009. 384 с.
41. Видиш М. М. Педагогічні основи формування моральних взаємовідносин у колективі кафедри військового навчального закладу : автореф. ... канд. пед. наук : 20.02.02. Хмельницький, 2000. 18 с.
42. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. *Відродження нації*. Київ : Знання. 2005. 80 с.

43. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти : навчально-методичний посібник / П. Р. Ігнатенко, В.Л. Поплужний, Н. І. Косарева та ін. Київ : ІЗМН, 1997. 252 с.
44. Військове виховання: історія, теорія та методика: навчальний посібник ; за ред. В. В. Ягупова. Київ : «Graphic&Design», 2002. 560 с.
45. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів - Мюнхен, 1995. Т. 2. 286 с.
46. Вознюк О. В. Розвиток вітчизняної педагогічної думки: синергетичний підхід : монографія. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 184 с.
47. Военная присяга. *Военно-исторический журнал*. 1992. № 4–5. С. 2.
48. Вікторова Л., Ржевський О., Моїсєєв В. Теоретико-методологічні засади національно-патріотичного виховання студентів вищих навчальних закладів України : Монографія. Київ : «Міленіум», 2017. 604 с.
49. Вугрич В. П. Національно-патріотичні цінності в громадянському вихованні учнів. Цінності освіти і виховання : науково-методичний збірник / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ, 1997. 224 с.
50. Выршиков А. Н. Педагогическое управление системой военно-патриотического воспитания студенческой молодежи во внеучебное время : дис. ... канд. пед. наук. Ашхабад, 1978. 214 с.
51. Гавлітіна Т. М. Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу: навчально-методичний посібник. Рівне : Волинські обереги, 2007. 220 с.
52. Газіна І. О. Формування першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку засобами української народної музики : автореф дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Київ, 2008. 20 с.
53. Галімов А. В. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до виховної роботи з особовим складом: монографія. Хмельницький : НАДПСУ, 2004. 376 с.
54. Гамула І. А. Формування відповідальності у курсантів військових інститутів : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2002. 204 с.

55. Гевко О. І. Національно-патріотичне виховання студентів вищих педагогічних закладів засобами декоративно-ужиткового мистецтва : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2003. 210 с.
56. Герасимчук В. І. Патріотичне виховання студентської молоді в українських і польських вищих закладах освіти (порівняльний аналіз) : дис. ... канд. пед. наук. Полтава, 1997. 167 с.
57. Героїчний епос українського народу : Хрестоматія : навчальний посібник / упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь, 1993. 432 с.
58. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века. Москва, 1998. 608 с.
59. Гнутель Я. Б. Виховна робота в сучасних умовах: теорія й методика. Тернопіль : АСТОН, 1998. 262 с.
60. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави. *Рідна школа*. 2001. № 2. С. 9–14.
61. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
62. Гарнійчук В. Прогностична модель виховання патріотизму старших підлітків у позаурочній діяльності. *Рідна школа*. 2008. № 11. С. 30–33.
63. Гречко С. М. Системний підхід до виховання дисциплінованості у курсантів вищих військових навчальних закладів: автореф. ... дис. канд. пед. наук : 20.02.02. Хмельницький, 1998. 18 с.
64. Гриб О. В. Національна та етнічна свідомість як соціокультурний феномен : автореф. ... дис. канд. соціол. наук : 22.00.06. Харків, 1998. 17 с.
65. Грушевський М. С. Звідки пішло українство... Великий Українець. Київ, 1992. С. 90.
66. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? Київ : Знання України. 1991. 240 с.
67. Грязнов І. О. Система морального виховання майбутніх офіцерів-прикордонників: монографія. Хмельницький : НАДПСУ, 2004. 370 с.

68. Грязнов І. О. Удосконалення індивідуальної виховної роботи командирів підрозділів Прикордонних військ України : автореф. ... дис. канд. пед. наук : 20.02.02. Хмельницький, 1998. 18 с.
69. Гуревич П. С. Культурологія. Моква : Проект, 2003. 336 с.
70. Демков Н. И. История западноевропейской педагогики. Москва, 1912. 365 с.
71. Дерев'янка Н. Теоретичні засади формування громадянської культури школярів : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2004. 20 с.
72. Дзюба В. М. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів внутрішніх військ у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2002. 199 с.
73. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2004. 356 с.
74. Дияк В. В. Синергетичні принципи еволюції освітньої системи (теоретико-практична ретроспектива) : зб. наук. праць. Хмельницький : НАДПСУ, 2006. № 36, ч. II. С. 81–83.
75. Діденко О. В. Педагогічні умови професійного самовдосконалення майбутніх офіцерів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2003. 18 с.
76. Дідух І. Соціально-психологічні аспекти формування вольової культури студентської молоді. Нові технології навчання : наук. метод. зб. / редкол. : В. Зайчук, О. Савченко, М. Дмитриченко та ін. Київ: НІЧЛАВА, 2003. Ч. 2. С. 165–169.
77. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления. Київ : Либідь, 1990. 147 с.
78. Довженко О. Господи, пошли мені сили. Україна в огні : роман. Харків : Фоліо, 1994. 655 с.
79. Дубасенюк О. А. Теоретичні і методичні основи професійної виховної діяльності педагога : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07. Київ, 1996. 434 с.

80. Дубов И. Г. Феномен менталитета : психологический анализ. *Вопросы психологии*. 1993. № 5. С. 20–29.
81. Дьюї Дж. Моральні принципи в освіті : пер. з англ. / Дж. Дьюї. Львів : Освіта літопис, 2001. 201 с.
82. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю. Етносоціологія : терміни та поняття. Київ : «Фенікс», 2003. 179 с.
83. Жулай В. І. Любов як соціальна цінність особистості в суспільних відносинах : дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2003. 186 с.
84. Зверева І. Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні : дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 1999. 393 с.
85. Зеленов Є. А. Планетарне виховання студентської молоді в умовах глобалізаційних процесів : монографія. Луганськ : НЦППРК «НОУЛІЖ», 2009. 207 с.
86. Зеленов Є. А. Теоретичні основи планетарного виховання студентської молоді : монографія. Луганськ, 2008. 272 с.
87. Зорій Я. Б. Військово-патріотична підготовка майбутніх офіцерів запасу в умовах навчального процесу вищого навчального закладу : дис. канд. пед. наук. Вінниця, 2005. 209 с.
88. Іваненко Г. І. Управління військами (силами) : термінологічний аспект. *Наука і оборона*. 2008. № 4. С. 48–53.
89. Івашковський В. Виховні засади розвитку особистості патріота України. *Рідна школа*. 2005. № 4. С. 36–38.
90. Іванченко В. Реформування збройних сил Великобританії: досвід для України. *Камуфляж*. 2012. № 12.
91. Ігнатенко П., Поплужний В., Косарева Н., Крицька Л. Виховання громадянина : психолого-педагогічний і народознавчий аспекти. Київ : Інститут змісту і методів навчання. 1997. 249 с.
92. Ілларіон. Книга нашого буття на чужині. Бережимо усе своє рідне: ідеологічно-історичні нариси. Вінніпег, 1956. С. 30

93. Іщенко Д. В. Військова педагогіка. Курс лекцій : навчальний посібник. Хмельницький : АПВУ, 1998. 159 с.
94. Іщенко Д. В. Теорія і практика виховання слухачів вищих військових навчальних закладів у процесі навчання : дис. ... д-ра пед. наук. Хмельницький, 1999. 426 с.
95. Кабачинський М. І. Історія кордонів та Прикордонних військ України. Хмельницький : Хмельницька міська друкарня, 2000. 216 с.
96. Калашник В. С. Тлумачний словник української мови. Харків : Прапор, 2004. 992 с.
97. Калина Н. Ф., Черный Е. В., Шоркин Л. Д. Лики ментальности и поле политики. URL : <http://politicon.iatp.org.ua/Library/kalian/title.htm>.
98. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: навчальний посібник. Київ : Вища школа, 1997. 304 с.
99. Касьянов Г. В. Теорії націй та націоналізму : монографія. Київ : Либідь, 1999. 351 с.
100. Качур М. М. Патріотичне виховання молодших школярів засобами художнього краєзнавства : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2009. 186 с.
101. Кириченко О. Виховання старшокласників на військово-козацьких традиціях у процесі допризовної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Херсон, 2006. 19 с.
102. Кириченко В. О. Допризовна підготовка молоді. Харків : Вид. група «Основа». 2008. 224 с.
103. Князева Е. Н. Синергетика: начала нелинейного мышления. *Общественные науки и современность*. 1993. № 2. С. 38–51.
104. Коба М. Патріотичне виховання курсантів у вищому навчальному закладі. *Молодий вчений*. 2018. № 2(1). С. 256–260. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_2\(1\)__64](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_2(1)__64).
105. Коваленко Є. І., Белкіна Н. І. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 664 с.

106. Коваль В. О. Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення української літератури в старших класах загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1999. 191 с.
107. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
108. Коваль О. Григорій Ващенко – творець української виховно-освітньої системи. *Рідна школа*. 1993. № 3.
109. Колодій І. С. Формування морально-бойових якостей у воїнів Збройних сил України : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1998. 198 с.
110. . Ковтун Ю. Патріотичне виховання військовослужбовців як основа становлення української національної еліти. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2016. Вип. 1. С. 49–53. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vzduffn_2016_1_10.
111. Кононенко П., Кононенко Т. Концепційні основи програми національно-державницького виховання. Київ : Товариство «Знання України», 2007. 66 с.
112. Кононко О. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). Київ : Стилос, 2000. 336 с.
113. Концепція виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. Київ : Друк, 1998. 7 с.
114. Коркішко О. Г. Виховання патріотизму молодших школярів у позаурочній виховній роботі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2004. 21 с.
115. Королев Ф. Ф. Системный поход и возможности его применения в педагогических исследованиях. *Сов. педагогика*. 1970. № 9. С. 16–23.
116. Костів В. Методологічні засади формування базової культури особистості. *Вісник Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника. Серія : Філософські і психологічні науки*. Івано-Франківськ, 2002. Вип. 3. С. 3–18.

117. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості ; за ред. Л. М. Проколієнко. Київ : Рад. шк., 1989. 608 с.
118. Кохан О. Комплексна розробка військової символіки. *Знак*. 1995. № 9. С. 15.
119. Коцеруба Д. М. Шляхи та умови удосконалення виховання курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України : дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2000. 220 с.
120. Кравченко Т. В. Національна самосвідомість як складова соціалізації особистості. *Рідна школа*. 2008. № 1. С. 21–23.
121. Красильник Ю. С. Патріотичне виховання військовослужбовців Збройних Сил України засобами української етнопедагогіки : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2002. 254 с.
122. Кратохвля М. Жизнь Яна Амоса Коменского. Москва : Просвещение, 1991. 201 с.
123. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник. Київ : Книга, 2005. 528 с.
124. Крилова С. А. Стать і любов: від гендерної рівності до гендерного партнерства. *Публікації інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України : філософський альманах*. Київ : Центр духовної культури, 2004. № 39.
125. Кримський С. Б. Архетипи української культури. *Вісник Національної академії наук України*. 1998. № 3–4. С. 77–87.
126. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів : Світ, 1990. 520 с.
127. Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Сергійчук З. О. Основи національного виховання. Умань, 1993. 186 с.
128. Кутняк І. М. Феномен свідомості в інтеракціях «життєвого світу» людини : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03. Львів, 2005. 188 с.
129. Кушнір В. А. Системний аналіз педагогічного процесу: методологічний аспект. Кіровоград : КДПУ, 2001. 348 с.

130. Левицька А. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів-прикордонників на засадах військових традицій: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2019. 280 с
131. Липа Ю. Призначення України. Львів : Світ. 1992. 112 с.
132. Лозова В. І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів. Харків : ОВС, 2000. 164 с.
133. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва, 1984. 444 с.
134. Луганська Л. М. Формування патріотичних почуттів дошкільників засобами мистецтв : методичний посібник. Луганськ, 2007. 184 с.
135. Макаренко А. С. О воспитании. Москва : Политиздат, 1988. 256 с.
136. Максименко С. Д., Олексієнко Б. М., Сафін О. Д. Морально-психологічне забезпечення службової діяльності Прикордонних військ України : підручник. Хмельницький : НАПВУ, 2001. 448 с.
137. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ : Генеза ; Довіра, 1996. 832 с.
138. Мандрик Є. В. Система післядипломного педагогічного забезпечення професійної діяльності інженерно-технічного персоналу ДПСУ : дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2009. 243 с.
139. Маслов В. С. Теорія і практика культурологічної підготовки слухачів і курсантів вищих військових навчальних закладів освіти : автореф. дис. д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 1998. 36 с.
140. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навч. посібник. Київ : Вікар, 2003. 335 с.
141. Минько І. З. Острозька академія. Київ : Вища школа. 1990. 134 с.
142. Мисак, Б. П. Формування військово-патріотичної готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни : дис. ... канд. пед. наук. Івано-Франківськ. 2010. 220 с.

143. Михальченко Н. В. Динаміка розвитку патріотичної рефлексії у молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2007. 21 с.
144. Мірошніченко В. І. Генеза патріотичного виховання в період становлення української нації. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Педагогічні науки. Черкаси, 2009. Вип. 149. С. 72–76.
145. Мірошніченко В. І. Мірошніченко В. І. Система патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників : монографія. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2012. 376 с.
146. Мотика С. М. Історичний досвід та традиції виховання патріотизму учнівської молоді в умовах військового ліцею: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2019. 280 с.
147. Мойсеюк Н. Педагогіка : навчальний посібник. Київ, 2003. 615 с.
148. Мосіяшенко В. А., Курок О. І., Задорожна Л. В. Історія педагогіки України в особах : навчальний посібник. Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. 266 с.
149. Москалець В. П. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі : дис. ... д-ра психол. наук. Київ, 1996. 425 с.
150. Мота А. Ф. Адміністративна відповідальність військовослужбовців за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.009.07. К., 2003. 18 с.
151. Назарчук А. А. Педагогічні умови формування у старшокласників готовності до вибору професії офіцера-прикордонника : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2009. 230 с.
152. Науменко І. І. Педагог-гуманіст і просвітитель І. М. Борецький. Львів : ЛДУ, 1963. 287 с.
153. Немчинов А. В. Формирование ответственности как профессионально-личностного качества у курсантов младших курсов военного вуза : дис. канд. пед. наук. Саратов, 2005. 185 с.

154. Нечуй-Левицький І. С. Світогляд українського народу. Київ : Обереги, 1992. 58 с.
155. Нецадим М. І. Військова освіта України : історія, теорія, методологія, практика : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 2002. 56 с.
156. Онищук П. В. Педагогічні засади технології формування патріотичних рис в учнів шкіл-гімназій, ліцеїв : дис. ... канд. пед. наук. Луцьк, 1996. 190 с.
157. Основи психології : підручник / за ред. О. В. Киричука, В. О. Роменця. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1996. 632 с.
158. Особливості формування світогляду студентської молоді : методичні рекомендації ; укл. В. О. Долгих, Ю. Д. Руденко, В. І. Шпак. Київ : ІЗМН, 1997. 36 с.
159. Пастырь І. В. Формирование у будущих учителей готовности к патриотическому воспитанию младших школьников средствами изобразительного искусства : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1988. 215 с.
160. Педагогічні основи навчально-виховного процесу в Державній прикордонній службі України : навчальний посібник. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2005. 146 с.
161. Педагогічна соціологія : навчальний посібник. Тернопіль : Підручники і посібники, 1998. 144 с.
162. Педагогічний словник / за редакцією М. Д. Ярмаченка. Київ : Педагогічна думка, 2001. 514 с.
163. Петронговський Р. Р. Теорія і практика формування патріотизму старшокласників. Житомир : Полісся, 2003. 192 с.
164. Петронговський Р. Р. Формування патріотизму старшокласників у позанавчальній виховній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2002. 21 с.
165. Плахотный А. Ф. Проблемы социальной ответственности. Харьков : ХГН, 1981. 231.
166. Плутарх. Избранные жизнеописания : в 2 т. / Плутарх. Москва : Правда, 1987. Т. 1. 155 с.

167. Поліщук В. А. Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2006. 44 с.
168. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. – Т. 1 «До середини XVII ст.» Київ : Либідь. 1992. 640 с.
169. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : монографія. Хмельницький : НАДПСУ, 2004. 323 с.
170. Пономарьова Г. Ф. Виховання майбутнього педагога: теорія і практика : монографія. Харків : Ранок, 2014. 405 с.
171. Приходько Ю. О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку : дис. ... д-ра психол. наук. Київ, 1997. 428 с.
172. Приходько Ю. І. Системний підхід у дослідженні особистісно-орієнтованої самостійної роботи курсантів. *Військова освіта: збірник наукових праць*. Київ, 2004. С. 119–127.
173. Пролеєв С. В. История античной философии. Київ: Ваклер, 2001. 512 с.
174. Протасова Н. Г. Теоретико-методичні основи функціонування системи післядипломної освіти педагогів в Україні : дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 1999. 472 с.
175. Пустовіт Г. П. Патріотичне виховання дітей та молоді в позашкільних навчальних закладах: теоретико-прикладні конструкти. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 3. С. 16–21.
176. Пушкарев Л. Н. Что такое менталитет? Историографические заметки. *Отечественная история*. 1995. № 3. С. 158–166.
177. П'янковський Г. В. Педагогічна оцінка ефективності військово-патріотичного виховання : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1997. 218 с.
178. Райко В. В. Теоретичні і методичні засади формування правової культури офіцерського складу Державної прикордонної служби України : монографія. Хмельницький : НАДПСУ, 2008. 348 с.
179. Ратко М. Світоглядні основи української художньої культури. *Мистецтво та освіта*. 2007. № 1. С. 25–30.

180. Рейнвальд Н. И. Психология личности. Москва : Издательство университета дружбы народов, 1987. 278 с.
181. Римаренко Ю. І. Національний розвій України. Київ : Юринком, 1995. 270 с.
182. Рубинштейн С. Л. Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии и психологии. Москва: Наука, 1997. 463 с.
183. Руденко А. М. Философско-антропологическая экспликация феномена любви: от классики до постмодерна : дис. ... канд. филос. наук. Ростов-на-Дону, 2007. 164 с.
184. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 1997. 410 с.
185. Савчин М. В. Соціальна психологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів освіти. Дрогобич : Відродження, 2000. 272 с.
186. Самуйлік М. М. Політична відповідальність : специфіка, структура, функціонування : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 Одеса, 1997. 24 с.
187. Саф'янюк З. Г. Розвиток теорії реальної освіти у працях європейських педагогів (кін. XVIII–XIX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія*, 2005. № 12. С. 84–87.
188. Семененко І., Куцкір М. Військово-патріотичне виховання та фізична підготовка допризовної молоді, курсантів і військовослужбовців Збройних сил України, працівників силових структур. *Теорія і методика хортингу*. 2015. Вип. 3. С. 69–79. URL : <https://cutt.ly/2YhZi32>
189. Сергієнко П. П. Соборна Україна : від ідеї до життя. Київ : Товариство «Знання України», 1993. 64 с.
190. Сержантов В. Ф., Гребеньков Г. В. Феномен человека (христианская и научная концепции природы человека). Київ : Академия, 1997. 144 с.
191. Сидорук Д. Г. Формирование патриотизма военных моряков советского флота : теория и практика (1917–1945 гг.) : дисс. ... д-ра ист. наук. Київ, 1994. 392 с.

192. Сичевський Ю. О. Формування відповідальності як професійно-особистісної якості у майбутніх офіцерів-прикордонників : дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2008. 257 с.
193. Сінкевич С. В. Формування ціннісного ставлення курсантів вищих військових закладів освіти до вивчення іноземної мови : дис. ... канд. пед. наук. Хмельницький, 2002. 186 с.
194. Січинський В. Чужинці про Україну. Київ : Довіра. 1992. 187 с.
195. Сливка С. С. Юридична деонтологія : підручник. Київ : Атіка, 2001. 304 с.
196. Сметанский Н. И. Формирование социальной ответственности учителя в системе «школа – вуз – школа» : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ, 1994. 47 с.
197. Современная украинская энциклопедия : в 16 т. Харків : Книжний клуб «Клуб Семейного Досуга», 2005. Т. 14. 416 с.
198. Сорока Г. І. Сучасні виховні системи та технології : навчально-методичний посібник для керівників шкіл, вчителів, класних керівників, вихователів, слухачів ІПО. Харків : Ранок, 2002. 128 с.
199. Сосюра В. Поезії. Київ : Рад. письменник, 1975. С. 147–148.
200. Ставицький О. М. Теоретичні та методичні засади професійного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників : монографія. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2014. 464 с.
201. Стельмахович М. Г. Мудрість народної педагогіки. Київ : Либідь, 1989. 187 с.
202. Стельмахович М. Теорія і практика українського національного виховання. Івано-Франківськ : Плай, 1996. 179 с.
203. Степанов Е. Моделирование воспитательной системы образовательного учреждения : теорія, технологія, практика. Псков : ПОИПКРО, 1998. 263 с.
204. Ступарик Б. М. Національна школа : витоки становлення : навч-метод. посіб. Київ : ІЗМН, 1998. 336 с.

205. Стьопіна О. Виховання патріотизму у студентської молоді засобами мистецтва : автореф. канд. ... пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2007. 20 с.
206. Сухомлинська О. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти*. 2002. № 4. С. 13–18.
207. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. школа. 1976. Т. 2. 670 с.
208. Сойчук Р. Л. Виховання національного самоствердження в учнівської молоді : монографія. Рівне. 2016. 416 с.
209. Сухушин М. П., Палагеша В. О. Військово-патріотичне виховання молоді : підручник. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2009. 488 с.
210. Сучасна українська енциклопедія : у 16 т. Т. 13. Харків : Книжковий клуб «Клуб Семейного Досуга», 2005. 416 с.
211. Сучасний тлумачний словник української мови : 100 00 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. Харків : «Школа», 2009. 1008 с.
212. Табачковський В. Г., Шаленко Г. І. Людина. Екзистенція. Історія. Київ : ПАРАПАМ, 2002. 153 с.
213. Татомир Л. П. Розвиток відповідальності у дітей підліткового і старшого шкільного віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00. Київ, 1998. 17 с.
214. Темко Г. Д. Основи формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності (світоглядно-філософський аналіз) : монографія. Київ : Варта, 1997. 319 с.
215. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості: програма спецкурсу і навчальний посібник / за ред. Д. Тхоржевського. Київ : ІЗМН, 1998. 150 с.
116. Теоретичні основи педагогіки / за ред. О. Вишневського, О. Кобрій, М. Чепіль. Дрогобич : Відродження, 2001. 424 с.

217. Терещук Г. В. Формування моральних переконань у майбутніх офіцерів-прикордонників. *Збірник наукових праць*. Хмельницький : НАДПСУ, 2004. № 29, ч. II. С. 52–54.
218. Томчук М. І. Соціально-психологічні проблеми готовності учнів до служби в Збройних Силах України : дис. ... д-ра психол. наук. Київ, 1996. 420 с.
450. Требунский А. В., Требунская О. Н. Матрица жизни. Самооценка и удовлетворенность. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 192 с.
219. Троцько Г. В. Теоретичні та методичні основи підготовки студентів до виховної діяльності у вищих педагогічних навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук. Харків, 1996. 421 с.
220. Тюрин С. С. Воинская дисциплина : правовое понятие и сущность. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць Одес. держ. юрид. акад.* Одеса, 1998. Вип. 5. С. 314–318.
221. Універсальні виміри української культури / НАН України. Український філософський фонд. Центр гуманітарної освіти. Одеська філія. Одеса : Друк, 2000. 216 с.
222. Ушинський К. Д. Про сімейне виховання : збірник. Київ : Радянська школа, 1974. 150 с.
223. Філіпчук Г. Г. Українська етнокультура в змісті національної та педагогічної освіти : дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 1995. 469 с.
224. Фіцула М. Педагогіка вищої школи : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2006. 352 с.
225. Фромм Э. Душа человека. Искусство любить. Москва : Республика, 1992. С. 109–165.
226. Хамитов, Н. В. Философия. Бытие. Человек. Мир : курс лекцій. Київ : КНТ, 2006. 342 с.
227. Ходанич Л. Виховні та дидактичні аспекти ментального в українській поезії для дітей. Ужгород : Гранда, 1998. 136 с.
228. Хома Н. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Київ, 2005. 480 с.

229. Хрущ О. Учням гірських шкіл про етнопсихологічні особливості характеру горян. Гірська школа українських Карпат. Івано-Франківськ, 2006. С. 136–140.
230. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Обрій, 1992. 228 с.
231. Чорна К. Основні пріоритети виховання національної самосвідомості і громадянської культури старшокласників. *Педагогіка і психологія*. 1994. № 1. С. 125–131.
232. Чудик-Білоусова Н. І. Матеріальна відповідальність у системі юридичної відповідальності військовослужбовців. *Держава і право : зб. наук. праць ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Серія : юрид. і політ. науки. Київ., 2002. Вип. 16. С. 269–275.
233. Чумак В. В. Законодавче регулювання підстав дисциплінарної відповідальності військовослужбовців (науково-теоретичний та прикладний аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук. Хмельницький, 1998. 200 с.
234. Шашло Т. М. Педагогічні основи військово-патріотичного виховання в загальноосвітній школі : дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 1971. 532 с.
235. Шевченко В. В. Психологічні особливості військово-патріотичного виховання учнів старшого підліткового та юнацького віку : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 1999. 187 с.
236. Шестопалюк О. В. Громадянське виховання майбутніх учителів: теоретичні і методичні елементи : монографія. Вінниця : «Консоль», 2008. 260 с.
237. Шигімагіна Л. А. Любов як предмет філософського дискурсу (соціально-філософський аналіз феномена) : дис. ... канд. філос. наук. Донецьк, 2007. 191 с.
238. Щолокова О. П. Система професійної підготовки студентів педагогічних вузів до художньо-естетичної освіти школярів : дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 1996. 394 с.
239. Етика : навчальний посібник / В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська та ін. ; за ред. В. О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 224 с.

240. Етнонаціональний розвиток України (терміни, визначення, персоналії) / за ред. Ю. І. Римаренка, І. Ф. Кураса. Київ, 1993. 617 с.
241. Етнопсихологія : навчально-методичний посібник / за ред. Л. Е. Орбан, В. Д. Хруща. Івано-Франківськ : Прикарпатський університет імені В. Стефаника, 1994. 83 с.
242. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Київ : Наук. думка, 1991. Т. 1. 592 с.
243. Ягупов В. В. Педагогіка : навчальний посібник. Київ: Либідь, 2002. 560 с.
244. Якобсон П. М. Психология чувств и мотивации. Воронеж : Ин-т практ. психологии; МОДЭК, 1998. 304 с.
245. Яременко Ю. Ф. Соціально-відповідальна поведінка військовослужбовця в процесі військової діяльності : структура, показники, соціально-психологічний механізм : дис. ... канд. соціол. наук. Київ, 1996. 188 с.
246. Ярмоленко О. Д. Системний підхід до формування національних і загальнолюдських моральних цінностей в українській етнопедagogіці : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 1995. 176 с.
247. Яценко М. Т. Іван Котляревський. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи Київ : Наук. думка, 1982. 43 с.
248. Hornby A. S. *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English* / A. S. Hornby. *Oxford University Press*. 1982. Vol. II., p. 27.
249. *The Oxford dictionary and Thesaurus*/Edited by Sara Tulloch. Oxford. Melbourne. *Oxford University Press*, 1995. 1894 p.

ПІСЛЯМОВА

У колективній монографії представлена авторська система виховної роботи у закладах вищої освіти України; розкрито домінуючі аспекти розв'язання проблеми національно-патріотичного, громадянського виховання майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Авторським колективом у процесі дослідження здійснено змістовний теоретико-методичний аналіз зазначеної проблеми: висвітлено концептуальні основи та змістові домінуючі функціонування системи виховної роботи у закладах вищої освіти; розкрито генезу ідеї виховання громадянської відповідальності, її сутність та структуру, визначено шляхи реалізації системи виховання громадянської відповідальності майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти; проаналізовано проблему патріотичного виховання в історичному контексті педагогічної науки, висвітлено категоріально-понятійний апарат патріотичного виховання, розкрито психологічні аспекти патріотичного виховання майбутніх офіцерів у системі патріотичного виховання майбутніх офіцерів військових закладів вищої освіти.

Проведене наукове дослідження репрезентує виконання поставлених завдань у повному обсязі, проте не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми і засвідчує необхідність подальшої розробки окремих питань, а саме: розробка гнучкої варіативної діджиталізованої моделі системи виховної роботи ЗВО України та управління цією системою; прогнозування й обґрунтування перспектив подальшого розвитку зазначеної системи в контексті євроінтеграції тощо.

Наукове видання

ПОНОМАРЬОВА Галина Федорівна
ХАРКІВСЬКА Алла Анатоліївна
ПЕТРИЧЕНКО Лариса Олексіївна
БАБАКІНА Оксана Олексіївна
ПАВЛОВ Ярослав Володимирович
ГАРБАР Євгеній Олександрович
СТАВИЦЬКИЙ Олег Миколайович
МІРОШНІЧЕНКО Валентина Іванівна

**ДОМІНАНТНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ
ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ**

Колективна монографія